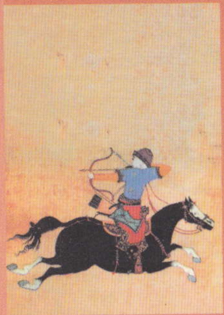

Türkler Nasıl Müslüman Oldu?

Prof. Dr. Zekeriya Kitapcı

Oysa **Orta Asya;** dün boz yeleli atlar üstünde koca bir dünyaya meydan okuyan büyük bozkır **Fatihlerinin** yurdu, step **Kahramanlarının** er meydanı bugün, bir kere ayağa kalkmıştır. Bu geniş topraklar üzerinde, **Orta Asya Türk** varlığını ebediyetlere kadar götürecek olan **Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan** hatta **Tacikistan** gibi, büyük **"Türk Devletleri"** kurulmuştur.

Oysa **İslâm Dini,** bu büyük kültür ve medeniyet, değil **Orta Asya,** belki **Anadolu** ve bütün **Balkanlarda** dahil **Adriyatik** kıyılarından **Çin Seddine** kadar bütün **dünya Türklüğünün** müşterek **tarih, kültür medeniyetimiz,** hulasa millet varlığımızın oturduğu müşterek bir zemine ve bir **"maya"** olmuştur.

Bu eser; aynı zamanda **dünya Türklüğünün** ayakta durmasını sağlayan, bu mübarek ve müşterek zeminin aydınlatılması yolunda atılmış bir adımdır.

yedi kubbe

ISBN: 975-98634-1-3
9 789759 863418

Türkler Nasıl Müslüman Oldu?

yedi kubbe

Türkler Nasıl Müslüman Oldu?

Prof. Dr. Zekeriya Kitapcı

yedi kubbe

YEDİKUBBE YAYINLARI: 5
Türk İslâm Külliyatı: 2
••
Türkler Nasıl Müslüman Oldu
••
1. Baskı : Ekim, 2004
••
ISBN: 975 - 98634 - 1 - 3
••
Genel Yayın Yönetmeni
Rıfat KARAKOL
••
Yazışma Adresi:
Rıfat KARAKOL
Şerafettin Caddesi Öz İşhanı A Blok Kat: 2 • KONYA
Tel: 0.332. 353 00 50 - 353 80 43
••
İlmi Yazışma Adresi:
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPCI
K. Karabekir Cad. Hoca Hasan Sk. No: 15/407
Tel: 0.332. 350 82 96 • Meram / KONYA
••
www.zkitapci.com
bilgi@zkitapci.com
••

Dizgi
DİZGİ EVİ
Tel: 0.332. 351 66 41
•
Kapak Tasarım
GRAFİT-O
•
Pre-Press - Baskı - Cilt
SEBAT OFSET MATBAACILIK
Tel: 0.332. 342 01 53 Fax: 0.332. 342 37 80
www.sebat.com sebat@sebat.com

Türk İslam Külliyatı: 2

Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Yayılış Yılları

TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU

Steplerde Duyulan İlk Ezan Sesleri

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPCI
Ph. D. Karaçi Ün. Pakistan
Assot. Prof. Jos. Ün. Nijerya

"Daha sonra Türk Yurtları İslamın nuru ile aydınlandı. Onlar İslâm'a gönül veren, onu düşmanlarına karşı koruyan en güzel bir millet oldular. Bu onlara Allah'ın bir lutfu idi. Onlar kendi istekleri ile bölük bölük İslâm Dinine koşmuşlar ve ülkelerinde tam bir güven ve barış içinde yaşamışlardı.

Böylece onların vergileri hafiflemiş ve yükleri de azalmış oldu. Onları esir almak zorlaştı. Aralarında kan akıtmalar sona erdi. Bu böyle bütün Emeviler devri boyunca devam etti. Allah Emevilerin kötü yola saptıklarını ve Peygamber soyundan gelenlere zulmettiklerini görünce bu defa onları Emevilerin üstüne kendi askerleri olarak gönderdi."

el-Makdîsî, s.234 - el-Hamevî, II. s. 351

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi ***Türkler arasında İslamiyetin yayılışı*** ve onların çok uzun ve çok çetin bir mücâdele yıllarından sonra müslüman olmaları, diyebilirizki, sadece ***Türk Tarihinin*** değil, ***İslâm Tarihi*** belki bütün dünya ve insanlık tarihinin de en önemli sosyal ve dini olaylarından biridir.

Şu bir gerçektirki; diğer bir kısım semâvi dinlerde olduğu gibi, ***İslâm Dinide,*** insanlığın ufkuna bir ***"Hidayet Güneşi"*** olarak doğduğu ilk yıllardan bu günlere kadar çok zorlu bir ***"var olma"*** ve bir ***"yaşama mücadelesi"*** vermiş, bu uğurda diğer din ve milletlere karşı bir çok parlak ***dini zaferler*** kazanmış ve eski dünya kıtalarının ünü cihanı dolduran mağrur *"İmparatorları"* ve step *"Fatihlerinin"* resmi dini olmuştur.

İslâm Dininin; doğuştan günümüze kadar geçen bu on dört asır içinde, kazandığı bu göz kamaştırıcı parlak ***dini zaferlerin,*** netice itibarı ile en büyüğü, şüphesiz ***Türklerin müslüman olmaları*** ve eğilmez başları ve bükülmez keskin kılınçlarını, ***İslâmın yüceliği*** ve onun ululuğuna adamalarıdır. Dünyada; **Hz. Muhammed'in, *"Hak Peygamber"*** olarak gönderilmesinden sonra diyebilirizki, ***Türklerin Müslüman*** olmalarından daha önemli, daha büyük bir olay yoktur.

Evet, Türk milleti ve insanlık tarihi için böylesine önemli olan bir olay ve bir alın yazısı hakkında, yani *"Türklerin müslümanlığı"* kabul etmeleri konusunda, ne yazıkki şimdiye kadar tatmin edici hiç bir ciddi çalışma

yapılmamıştır. Değil yabancı müellifler, kendi yazarlarımız tarafından dahi bu önemli konu bütünüyle ihmal edilmiş ve bu konularda verilen yarım yamalak bilgiler, ilmi bir gerçeği ifade etmek şöyle dursun, sadece milli gururumuzu okşamaktan ileri gitmeyen sathi, son derece yetersiz görüş ve bir kaç hamâsi makâleden ibaret kalmıştır.

Bu makâleler ve ileri sürülen görüşler meselâ ***"Talas Savaşı Nariyesi"*** veya ***"Eski Gök Tanrı Dini ile İslâm Dini arasındaki benzerlikler"*** ve bu yönde yapılan izahlar muhtevaları itibarı ile bu ***"Büyük oluşumu"*** yani *"Türklerin müslüman olma"* keyfiyetini yeteri kadar izah etmekten uzak olduğu gibi, bu hususta cereyan eden olaylar ve gerçeklerle de fazla bir ilgisi yoktur. Nevarki bizim; yarım asırdır ***Türk tarihi*** ile ilgili bir çok meselelerde hiç bir görüş beyan etmeyen, hatta bu konularda yazılmış ve yalan yanlış hükümlerle dolu, sözde ciddi ***batılı yazarlar*** ve onların ***eserlerini*** dahi, tenkit etmekten çekinen çok ***değerli tarihçilerimizin,*** böyle tutarsız ve bir manada gülünç bir ***"Hipotez"*** ortaya atmaları ve onları buna zorlayan sebebleri, izah etmemiz mümkün değildir.

Bize gelince; bütün heyecan ve samimiyetimizle ***Türk Milleti*** ve bütün insanlığın hayrına olan bu, ***Büyük Oluşum***'a yöneldik. Türk yurtlarında ve Türkler arasındaki bu büyük ***"İslâm Inkılabını"*** bütün unsurları ile gözler önüne sermeye çalıştık. Senelerimiz sanki, engin denizlere ulaşmak için dere tepe demeden, yuvarlanıp giden ve başını taştan taşa vurarak kıvrım kıvrım akan ***"avare su"*** misali, bu büyük gerçeğin peşinde ve onu yakalamak için akıp gitmiş ve büyük Azeri şairi ***Fuzüli'nin, Hz. Peygamber*** için

söylediği bir beyti, bu büyük ***"hakikat"*** için bizimde gönül nağmemiz olmuştur.

> ***"Hâk-i payine yetem der! ömürlerdir muttasıl,***
> ***Başını taştan taşa vurur gezer avâre su."***

Ne varki bu koşuşturma ve yorulmalarımız artık bereketli meyvelerini vermeye başlamıştır. Zira, çok uzun ve yorucu bir çalışmadan sonra hazırlamış olduğumuz ***Türklerin müslümanlığı külliyatının ikinci kitabı,*** Türk okuyucusunun irfan zenginliğine sunulmuş bulunmaktadır.

Bu ***İkinci Kitapta;*** İslâm hidayet varlığı, bir âb-ı hayat gibi, çok uzun ve ilâhî bir yolculuktan sonra ***Ceyhun Nehri*** kıyıları, bir diğer ifade ile TURKİSTAN ve ***Turan Yurduna*** ulaştırılmış ve bizim daha ziyâde ***Aşağı Türkistan*** (İslâmî kaynaklarda ***Maveraü'n-Nehr)*** dediğimiz bu geniş coğrafî bölgede ilk defa İslâmiyetin yayılışı üzeride durulmuştur. Kitapta; ***İslâm Dini***'nin ***Türkistan'da*** ilk devirleri araştırılmış ve **Kuteybe b. Müslim**'in, İslâmiyetin Türk yurtlarında özellikle ***Baykent, Buhara, Semerkant*** ve ***Fergane*** gibi ***Türk Beyliklerinde*** yayılması için sarfettiği gayretler üzerinde durulmuş ve ***Buhara***'da gerçekleştirilen büyük ***İslâm İnkılâbı*** çok mükemmel bir terkib olarak ortaya konulmuştur.

Evet bu **Kitabımızda;** ***Orta Asyada*** İslamiyetin yayılışı üzerinde durulmuştur. Oysa ***Orta Asya;*** dün boz yeleli atlar üstünde koca bir dünyaya meydan okuyan büyük bozkır ***Fatihlerinin*** yurdu, step ***Kahramanlarının er meydanı*** bugün, bir kere daha ayağa kalkmıştır. Bu geniş topraklar üzerinde, ***Orta Asya Türk*** varlığını ebediyetlere kadar götürecek olan ***Azerbaycan, Türkmenistan,***

Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan hatta *Tacikistan* gibi, büyük *"Türk Devletleri"* kurulmuştur. SSCB ve çökmüş *Komünizm* ve *Demir Perde* yıkılmış, *Orta Asya* ve *Türk dünyasına* giden yol bütün ululuğu ile açılmıştır.

Tarihi *İpek Yolunu* andıran bu kültür 've medeniyet yolunun trafiği, daha şimdiden çok yoğun bir hâle gelmiştir. Onbinlerce öğrenci, ilim adamı ve iş adamı artık *"Turan Yurdu"*na gidip gelmektedir. *Dünün; çekik gözlü, ablak yüzlü, at üstünde Anadolu'ya gelmiş, yağız çehreli bu yiğit insanlann torunları bu gün; ay yüzlü badem gözlü, hoş bakışlı insanlar olarak, uçakla eski Ata Yurdu Oğuz eline, Orta Asya'ya koşmaktadır.*

Oysa *İslâm Dini,* bu büyük kültür ve medeniyet; değil *Orta Asya,* belki *Anadolu* ve bütün *Balkanlarda* dahil *Adriyatik* kıyılarından *Çin Seddine* kadar bütün **dünya Türklüğünün** müşterek *tarih, kültür medeniyetimiz,* hulasa millet varlığımızın oturduğu müşterek bir zemine ve bir *"maya"* olmuştur. *Bu eser;* diğer taraftan, dünya Türklüğünün ayakta durmasını sağlayan, bu mübarek ve müşterek zeminin aydınlatılması yolunda atılmış bir adımdır. Bunu bizim diğer çalışmalarımız takip edecektir.

Öyle tahmin ediyoruzki; bu mütevazi çalışmalarımız; *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde* de çok geniş bir ilgi görecektir. Artık yarınki güneşler; *müslüman Türk varlığının, kim nerede olursa olsun' tarihi şahsiyeti üzerine doğacak ve onun insanlığın hayrına olan bu "büyük tarihi misyonunu" aydınlatacaktır.*

Her türlü başarı yüce Allahtandır!

KONYA - 2004

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
www.zekeriyakitapci.com

TAKRİZ(*)

Prof. Dr. M. HAMÎDULLAH

Allah'ın adı ile:

Müellifin, bu ilmi eseri için bir *Takriz* (Preface) yazmamı istemesi benim için bir şereftir. Haddizatında ben çekingen bir kimseyim. Bununla birlikte daha şimdiye kadar bu konu üzerinde geniş bir inceleme yapmış da değilim.

İslâm Dininin çeşitli ülkelerde yayılması meselesi hâlâ tarihçiler tarafından incelenmesi beklenen önemli bir konudur. Konu üzerinde bir tahlile girişmeden önce hemen şunu belirtelim ki, bu yönde daha derli toplu bir çalışma yapılmamış ve olanlarda dağınık bir vaziyettedir. *Hiç mübaleğa etmeksizin diyebiliriz ki, Araplar'dan sonra İslam Tarihinde en büyük rolü şüphesiz Türkler oynamıştır.* Bu niçin böyle olmuştur? *İslamiyet,* Araplar vasıtasıyla ilk defa *Habeşliler, Rumlar, İranlılar, Yahudiler, Türkler* ve *Hindlilerle* temasa geçmiştir. Yeni bir din olması sebebiyle, bütün bu milletler tabiatıyle *İslam Dinine* şiddetli bir mukavemet göstermişlerdir.

Câlib-i dikkat bir olaydır ki, bu ve diğer konular gibi sosyolojik ve pisikolojik de bir problemdir; bu milletlerden her birinin *İslâm Dini*'ne karşı gösterdiği reaksiyon bir diğerinden çok farklı olmuştur. Küçük bir azınlık müstesna

---

* **Çok Aziz Kardeşim;**
es-Selâmü aleyküm ve rahmetüllahi ve berekâtuhu. Küçük bir Takriz (Sunuş) hazırladım. Her türlü değişiklik mümkündür. Lutfen siz, istediğiniz değişikliği yapınız. Selâm ve hürmetler.
Prof. Dr. M. Hamîdullah

*Not: Çok Muhterem hocam bu kıymetli **Takrizini** daha önce yayınlamış olan **"Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler"** adında ve bu konuda ilk eserim için lutfetmiştir. Kendisine şimdi Yüce Mevlâdan Rahmet diliyorum Z.K.*

bütün ***Araplar, İranlılar*** ve ***Türkler İslâm Dini***'ni kabul etmişlerdir. Bununla birlikte çok az bir grup hariç ***Yahûdiler, Rumlar*** ve ***Çinliler*** daha müslüman olmamışlardır. ***Hindistan***'ın durumu ise çözülmesi gerçekten güç, karışık bir problemdir. Bu geniş ülkede öyle toplumlar vardır ki, bunlar kendilerini tamamen İslâmiyete adadıkları halde, diğer gruplar ise, ***İslam Dini***ne düşman ve müslüman cemaata baskılar yapmaktadırlar.

Bu sebeb ve illetler dünyasında gelecek geçmişle kaimdir. Bu kadar geniş ülke ve muhtelif milletlerin Islami geçmişini anlamak için hali hazırdaki bu eser ile bir başlangıç yapılmıştır. Kendi sahasında yapıcı bir çalışma olması hasebiyle okuyuculara öyle zannediyorum ki; yeni yeni ufuklar açacaktır.

Büyük Tarihçilerimiz daha ziyade **Abbasîler** devrini öğmüşlerdir. Tabiatıyla, selefleri hakkındaki tafsilata, yani ***Emevîler*** devrine ait rivâyetlere, eserlerinde pek fazla yer vermemişlerdir. Bununla birlikte klasik eserlerin daha bir çoğunun ***modern indeksleri*** yapılmış da değildir. Onun için bu konu ile ilgili malzemenin bir araya getirilerek bir eser yazılması büyük bir sabır ve metanet gerektirmektedir. ***Bu bakımdan mevcut çalışmaya bu başarılı terkibinden dolayı takdirlerimi belirtiyorum. Ancak, bu çalışmanın orijinal kopyasını okurken aklıma gelen bir kaç hususa temas etmekten kendimi alamadım.*** Şöyle ki;

1. **Hz. Peygamber**'in büyük sahabelerinden **Ammar b. Yâsir,** *Yemen* asıllı idi. O'nun babası *Mekke*'ye göç ettikten sonra **Yasir, Sümeyye** ile evlendi. Bu âile ***İslâm Dini***ne ilk girenlerden ve çok samimi bir müslüman idiler. Müslüman olduktan kısa bir zaman sonra **Sümeyye,** efendisi **Ebû Cehl** tarafından şerefsiz bir şekilde öldürülmüştür. (krş.el-Belazuri, ***Ensabü'l-Eşref,*** 1. s. 160) Aynı tarihçi (s. ,89.) **Sümeyye'nin** aslen ***Kesker*** mıntıkasında ki, ***Zandaverd***'ten

olduğu söylemektedir. Müteveffa **Prof. Z. V. Toğan,** bu bölgenin ***İranlılarla, Türklerin*** birlikte yaşadıkları, karışık bir yer olduğu kanısındadır. O'nun maceralarla geçen hayatını ayrıntılı bir şekilde veren **Belazurî; Sümeyye**'nin asıl adının ***Yamîh*** olduğunu ilâve etmektedir. (Ist.Yazması). **Prof. A. Karahan,** kelimenin ***"Pamih"*** olarak okunması gerektiğini ***Türkçe Pamuk*** (cotton) kelimesinin telaffuz farkın olabileceğini, zira Türk kadınları arasında bu ismin yaygın olduğunu söylemektedir. Gerçek böyle ise, **Sümeyye** (***Pamuk***) hanım ***Türk asıllı ilk müslüman sahabiye*** olmaktadır. Bununla birlikte İslamın ilk şehit kadını da o, olmuştur. Allah ona rahmet esin). **(Amin)**.

2. **Taberi** tarihinde 54. hicret yılı olayları arasında ***Buhara Kraliçesinin*** hikayesi yer almaktadır. **Taberî;** O'nun adını **Kabaç Hâtun** olarak kaydeder. Belki de bu doğrudur. **Kabaç** kabilesine mensup bir hanımefendi anlamına gelir. **Kadı er-Reşid**'in kıymetli eseri olan ***ez-Zehair vet-Tuhuf***'da (Küveyt 1959, ***Ayfonkarahisar*** yazması) s. 196, ***Kraliçenin*** ismi ***Feth Hatun***'dur. Acaba bu kraliçe müslüman olmuş mudur? Zira, o'nun Arap vâlileri ile olan harbleri ve giydiği çizme tarihte pek meşhurdur.

3. Aynı eserde (s. 208) aşağıdaki rivayetler vardır. **Haccac b. Yusuf,** H. 95 yılında vefat ettiği zaman ***Irak***'ın merkezi ***Vasıt***'da ki, devlet hazinesi 117 milyon dirhemdi. Bunun dışında 600 kadarda zırh bırakmıştı ki, bunlardan 300 kadarı ***Irak***'taki münafıklarla harp edenlerin giymeleri için kesin surette vakfedilmiş diğer 300 zırhta gayri müslim Türklerle harbedenlerin giymeleri için ayrılmıştı. (Bunlar hakkında daha yeterli bir araştırma yapılması gerekmektedir).

4. **Muhammed b. Numan b. Iraki; Kanûni Sultan Süleyman** devrinde ***Irak***'ta yetişmiş bir müelliftir. O'nun, ***Ma'denü'l-Cevahir, bi-Tarihi'l-Basra vel-Cezair, Cezair el-***

Halic adındaki kıymetli eseri, Konya yazması esas alınarak neşredilmiştir. Bu eserin 85-86. sayfasında **Abdurrahman b. Aş'as el-Kindi**'nin, **Haccac**'a karşı nasıl isyan ettiği, nasıl *Türk Hakanı Rutbil*'e sığındığı, sonra **Haccac**'ın bu mücrimi geri istediği, o'nun âsilere ait altınları **Rutbil**'e bırakarak iade edildiği ve **Eşas**'ın, **Haccac**'ın ağır işkencelerinden kurtulmak için nasıl intihar ettiği anlatılmaktadır. Bazı tafsilata bu eserde yer verilmemiştir.

İbn Habib; *el-Muhabber* adında ki eserinde (s. 24-46) **İbn Eşas** ailesinin *"Hıyanette En Azılı Arap Ailesi"* başlığı altında onların tarihini vermektedir. O, **İbn Eşas'ın** *Yahûdî* asıllı olduğunu ve o'nun en az dört nesli içindeki ecdadının bir çok hıyanete adı karışmış olduklarını bildirmektedir. Her ne kadar tafsilatı bizi ilgilendirmesede, **İbn Habib**; **Eşas**'ın kızını da hâinler listesine ilâve etmektedir. O'nun rivâyetine göre işte bu kız, **Hz. İmam-ı Hasan**'la evlenmiş ve **Yezid**'in ısrarı ile **İmam-ı Hasan**'ı zehirleyerek öldürmüştür. **Rutbil**'e gelince modem şarkiyatçılar O'nun asıl adının **Zubbil**'den muharref olduğunu düşünmektedirler. Fakat, **Prof. Nabi Bakhsh Baloch;** *Pakistan, "İslamî Fetih Arafesinde Gazne Krallığı"* adıyla neşrettiği (*Pakistan Historical Society Conference* Kraçhi- 1961) önemli bir makalesinde bu *Türk Hükümdarının* asıl adının **Rutbil** olduğunu açıkca tekid etmektedir. (s. 217-225)

Mâmafih, ben gene meslekdaşımı tebrik ederim. Öyle ümit ediyorum ki, o, ilmin son verilen ile bu kabil araştırma eserler yazmaya devam edecektir(*).

Paris; 1977 **Prof. Dr. M. Hamîdullah**

* Bu takrîz'in orijinal metni İngilizce yazılmış ve müellif tarafından Türkçeye çevrilmiştir Z.K.

Prof. Dr. Hüseyin Ali ed-DAKÛKÎ'nin Mektubu(*):

Sn. Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

Hürmetlerimi sunarım,

İlk olarak Arapça yazdığınız ***et-Türk fi Müellefât el-Câhız*** adlı kitabınızı aldım ve dikkatle okudum. Sonra mecmualarda neşrettiğiniz ***İngilizce ve Türkçe*** değerli makalelerinizi aldım. Sevinçle okudum. Pek memnun oldum. Son günlerde aziz ve vefâlı **Prof. Ali Sevim** bey benim ihtiyaçlarımı bildiğinden iki kitabınızı lutfedip bana gönderdi. Birisi çok esaslı bir kitab; ***Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*** adlı kitabınızdır. Diğeri bundan ufak; ***Orta Asyada Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*** adlı kitabınızdır.

Birinci kitabınız bana çok yararlıdır. Benim çalıştığım saha ***Doğu Avrupada ve Orta Asyada İslâmiyet*** sahalarıdır. Buralar hakkında bir takım araştırmalar neşr etmiştim. İnşallah ilerde bu makalelerden bir nüsha size göndereceğim. ***Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı*** hakkında yazdığınız kalın kitaptan çok istifâde ediyorum. Bizde doktora talebeleri için bu yılın ikinci yarısında vereceğim dersler için çok fâideli mevzular hazırlıyorum. Kitabınız beni çok memnun etti ve sevindirdi.

Düşünüyordum; Acaba **Prof. Zeki Velidi** (Rahmetli) ve benim değerli merhum Hocam **İbrahim Kafesoğlu**'ndan

* *Sn. Meslektaşım bu kıymetli mektubunu daha önce yayımlanmış olan* ***"Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler"*** *adındaki ilk eserim için lutfetmiştir Z.K.*

sonra, bu gibi mevzularda kimler çalışacak? Şimdi Zâtınızın yazıları çok ehemmiyetli ve sevindirici ilmi yazılardır. ***Allah ömrünüzü uzun, çalışmalarınız da muvaffak etsin.*** (Amin) Bu arada bir iki küçük noktaya temas etmek istiyorum;

1- **Prof. Gibb**'in ***Orta Asya Arap Fütûhatı*** *kitabına yazdığınız tenkitler çok ilmî bir görüştür. Buna maalesef sizden evvel kimse temas etmemişti, buna çok sevindim.*

2- **Barthold**'un; ***Orta Asyada Hıristiyanlık*** *adlı makâlesinden acaba zatınız ne için bir şey almamışsınız? Benim bildiğime göre iyi bir makaledir.*

3- Kullandığınız ***"Aşağı Türkistan"*** *tabirini, acaba siz ilk olarak mı kullanıyorsunuz? Yoksa eski hocalarda kullanmışlar mıdır?*

Bu mektuptan maksadım her şeyden evvel sizi cân-ü gönülden tebrik etmektir. İnşallah ileride daha mükemmel çalışmalarınızı da okurum. Ayrıca, yazılarınızdan memnuniyetimi ve son derece mesrur olduğumu bildirerek muvaffakiyetler dilerim.

Allah'a emanet olunuz.
Bağdad; 14. XI. 1993

Prof. Dr. Hüseyin Ali ed-Dâkûkî
İbni Rüşd Üniversitesi Eğitim Fak.
Tarih Bölümü
Bağdad / **IRAK**

İÇİNDEKİLER

II.
AŞAĞI TÜRKİSTAN'DAKİ DİN VE KÜLTÜR İSTİLASININ TEMEL FAKTÖRLERİ Tarihi İpek Yolu

III.
HZ. PEYGAMBER'İN DOĞU HALKINI İSLÂMA ÇAĞIRMASI VE BUNUN İLK TEŞEBBÜSLERİ

V.
BAYKENT'TE İSLÂMİYET
Steplere Yayılan İlk Ezan Sesleri

V.
BUHARA İSLÂM INKILABI VE KUTEYBE B. MÜSLİM

VI.
SEMERKANT TÜRK HANLIĞI VE İSLÂMİYET

VII.
FERGÂNE TÜRK BEYLİĞİ VE İSLÂMİYET
İslâm Hidayeti Orta Asya Yolunda

VIII.
CÜRCÂN VE SUL TÜRKLERİ ARASINDA İSLÂMİYET
İslâm Sancağı Altında İlk Cihad Erleri

GİRİŞ

I.
İSLÂMİ FETİHLER SIRASINDA AŞAĞI TÜRKİSTAN'IN ETNİK YAPISI VE TÜRKLÜĞÜ MESELESİ

Mâveraü'n-Nehr veya Aşağı Türkistan:

Bilindiği gibi Müslüman Coğrafyacılar, bizim daha ziyade ***Aşağı Türkistan*** dediğimiz bu geniş coğrafî bölgeye, genellikle ***Mâveraü'n-Nehr*** adını vermişler ve onu bu isimle zikr etmişlerdir[1]. Muasır milli kaynaklarımızda meselâ ***Orhun Abideleri,*** bu veya eş anlamda başka bir tabir olmadığı gibi eski ***Soğd belgelerinde*** de böyle bir kelimeye rastlanılmamıştır. Bu bakımdan ***Mâveraü'n-Nehr*** kelimesi, ***Müslüman Arapların*** bu bölgeyi fethetmelerinden sonra ortaya çıkmış, bunu İslâm Tarihi ve Coğrafyacıları kullanılmış, böylece daha yaygın bir coğrafî terim haline gelmiştir.

Gerçekte ***Mâveraü'n-Nehr;*** Arapça bir kelime ve bir terkibdir. Lugât anlamı itibarı ile Türkçe ***"Çay Ardı"***[2] ***nehrin*** *arkası, öte tarafı* veya gerisinde bulunan ülkeler anlamına gelmektedir. Bu anlamın karşılığı olarak ***Doğu*** ve ***Batı***

---

[1] Niçin Maveraü'n-Nehr değilde Aşağı Türkistan? Bu konunun münâkaşası hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,*** Konya, 1995, II. s. 271.

[2] Esin, E., ***İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş,*** İstanbul, 1978, s. 144, 155, 166.

kaynaklarında meselâ Farsça, *"Par Derya"* veya İngilizce *"Transoxiana"* gibi kelimeler kullanılmıştır. Bizim ne eski ve ne de yeni literatürümüzde bu, veya benzer anlamda Türkçe bir tâbir bulunmadığı için ***Maveraü'n-Nehr*** kelimesi, millî tarih yönünden çok önemli sakıncaları olmasına rağmen, kendi yazarlarımız tarafından da benimsenmiş ve öylece kullanılmıştır. Türkçe *"Çay-Ardı"* kelimesi her nedense kendi ilim adamları ve tarihçilerimiz tarafından hiçbir zaman coğrafî bir terim olarak kullanılmamıştır.

Kelime yukarda da ifâde edildiği gibi müslüman Arapların milâdi VI. asrın ortalarına doğru (642) bu bölgeye ayak basmalarından sonra ortaya çıkmıştır. Daha sonra Müslüman Coğrafyacılar tarafından da benimsenmiş ve o bölgenin genel coğrafi bir adı olarak[3] yakın bir zamana kadar da kullanılmıştır[4]. Aynı bölgelere bir kısım Coğrafyacılar tarafından ***"Turan Yurdu"***[5] veya İslâmî kaynaklarda ***"Eftalitler bölgesi"***[6] de denilmektedir[7]. Fakat

[3] el-Istaharî, ***el-Mesâlik vel-Memâlik,*** Kahire, 1961, s. 161-166; ***Hudûdu'l-Âlem,*** V. Minorsky, London, 1937, s. 112: İbnü'l-Fakîh, ***Muhtasaru Kitabü'l-Büldan,*** nşr. M.J. De Goeje, Leiden 1302, s. 314-330, İbni Hurdadbeh, ***el-Mesâlik vel-Memâlik,*** nşr. M.J. De Goeje, Leiden, 1989, s. 18, 40, el-Hamevî, ***Mucemü'l-Büldan,*** Beyrut, 1965, V. s. 45-47.

[4] Barthold, W., ***Maveraü'n-Nehr,*** md. İ.A., VII, s. 409.

[5] el-Hamevî, II, s. 56.

[6] el-Mukaddesi, ***Ahsenü't-Tekâsim,*** nşr. M.J. De Goeje, 1906, s. 261: Le Strange, G., ***Büldânü'l-Hilâfe, eş-Şarkiyye,*** Bağdad, 1954, s. 476.

[7] ***Eftalitler***: (Ak-Hunlar), Türk ırkına mensup bir kavimdir. İslâmî kaynaklarda ***el-Heytal*** veya ***el-Heyâtıla*** olarak kaydedilmektedir. Orta Asya'dan göç eden bu kavim, milâdî IV-V. asırlarda Aşağı Türkistan'da önemli bir varlık olmuşlardır. Krş. Togân, Z.V., ***Umumî Türk Tarihine Giriş,*** İstanbul, 1981, s. 42-46, Kafesoğlu, İ., ***Türk Millî Kültürü,*** Ankara, 1977, s. 66-68.

bu tabirler her nedense ***Mâveraü'n-Nehr*** kelimesi kadar tutunmamış ve meşhurda olmamıştır.

Bu kelime daha doğrusu coğrafi terimin doğması ve ***Türkistan***'ın geniş bir bölgesinin bu isimle anılmasında ***Ceyhun*** (Amu Derya veya Oxsus[8] ***Nehrinin "İran-Turan Ülkeleri"*** arasındaki tarihi fonksuyonunun büyük ölçüde rolü olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi ***Ceyhun Nehri:*** eski çağlardan beri ***Türkçe*** konuşan kavimlerle ***Farsça*** konuşan kavimler bir başka ifade ile ***İran'la Turan*** arasında Firdevs'inin destanlara konu olmuş efsâneler sebebiyle[9] geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiştir[10].

Mâveraü'n-Nehr Kelimesinin Ortaya Çıkışı:

Arap fetihlerinin süratle doğu istikametinde gelişmesi ve asırlık ***Sasâni İmparatorluğu***'nun ***Kadisiye,*** (636) ***Celûla*** (637) ve ***Nihavend*** (642) gibi kesin neticeli birkaç büyük zaferle yıkılması sonucu, İslâm İmparatorluğu'nun doğudaki hudutları bu ilk hamlede ***Ceyhun Nehrine*** kadar uzanmış bulunuyordu. ***Ceyhun Nehri:*** kültür, sosyal bünye ve etnik yapı bakımlarından tamamen farklı olan bu iki ayrı bölgede, yani ***İranla-Turan*** arasında tabii bir ***"sınır"*** teşkil ettiğinden ***Müslüman Araplara,*** daha ilk fetih yıllarından itibaren,

[8] OXSUS: Kelimesinin aslı hâlâ münakaşa konusudur. Z.V. Togan, kelimenin aslının Türkçe olduğunu, "büyük-nehir" manasında özellikle Amuderya ve Sır-Derya ve bunların kolları hakkında kullanılan "Ögüz" kelimesinden geldiğini savunmaktadır. (bkz. Togan, Z.V., ***Amu-Derya*** md., İA., I, s. 419.

[9] Gibb, H.A.R., ***Orta Asya'da Arap Fütûhatı,*** çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930, s. 3.

[10] Barthold, W., ***Turkestan Down to Mongol Invasion,*** London 1968, s. 64: Landau, R., ***Islam and the Arabs,*** London, 1958, s. 45, Sayılı, A., Frye, R.N., ***Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler,*** Belleten, X. sy. 37, sf. 118: Hitit, P.K., ***The Arabs,*** Chicago, 1962, s. 80.

Nehrin öte tarafındaki kuzey kesimleri ile ilgili fetih hareketlerinin stratejisini tesbit etmede sanki bir nirengi taşı vazifesini görmüştür. Nitekim Halife **Hz. Ömer;** Kuzey İran'ı fethetmek için görevlendirdiği **Ahnef b. Kays**'a büyük zaferlerini kutlamak için yazdığı mektubunda aynen şöyle demiştir:

"Sakın ha, nehri geçmeyiniz. Nehrin beri tarafında kalınız. Horasan'a nasıl ve hangi şartlar altında girdiğinizi iyi biliyorsunuz. Hem nehrin öte tarafına geçmekten sakınınız, asla geçmeyiniz"[11].

Araplar, daha o zamanlardan itibaren iki kavim, ***Arilerle Tûraniler*** arasında tabiî bir sınır teşkil eden bu kelimesini benimsemişler ve özel anlamda kullanmaya başlamışlardır. Şu halde, **Belâzuri**'nin; Horasan valileri ile ilgili olarak meselâ; ***"Said b. Osman askerleri ile nehri geçti"***[12], veya ***"Selm b. Ziyad karısı ile nehri geçti"***[13], gibi daha bir çok rivayetlerindeki ***"en-Nehr"*** kelimesinden kasdı ***Ceyhun Nehri*** olduğu gibi, bu durum diğer bir çok klâsik kaynaklarda da böyledir.

Ceyhun Nehri'ni, Türkistan'ın iç kısımlarına doğru askeri hamlelerinde önemli bir sınır, statejik bir bölge olarak kabul eden müslüman Araplar, daha sonraları bu ***nehrin öbür tarafında*** ve kuzey kesiminde bulunan bütün ülkeleri kapsamak üzere genel manada ***"Mâveraü'n-Nehr; Aşağı***

---

[11] et-Taberî, ***Tarîhu'l-Umam vel-Mülûk,*** Tah. M. İbrahim, Beyrut, 1967, VII, s. 169.
[12] el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** Kahire, 1957, III, s. 504.
[13] et-Taberî, VII, s. 169: İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fit-Târih,*** Beyrut, 1965, IV, s. 444, 506, 507.

Türkistan" adını vermişlerdir[14]. Bu anlamda ***Mavera'ün-Nehr*** daha ilk fetih yıllarından itibaren Horasan; ***İranla-Turan*** arasındaki geçiş bölgesinden Ceyhun vasıtası ile ayrılan müstakil bir ülke olarak kabul edilmiş oluyordu[15].

Burada bir hususun belirtilmesinde büyük yararlar görmekteyiz. Yukarda da belirtildiği gibi, ***Orhun Abideleri*** başta olmak üzere bir kısım milli kaynaklarımızda bu kelimeye tesadüf olunmadığı gibi, bu büyük coğrafî bölgenin, buna benzer veya eş anlamda bir başka kelime ile de zikredilmediği görülmektedir[16]. Yine ***Orhun Âbidelerinde*** büyük Türk yurdunun geniş anlamda sınırları, genellikle batıda ***"Demir Kapı"***[17] diğer bir ifade ile ***Ceyhun havzası*** gösterilmekte, bunun dışında başka bir ayırıma gidilmemektedir. Bu bakımlardan, ***Mâveraü'n-Nehr*** deyimi karşılığında tarafımızdan ***"Aşağı Türkistan"*** tabiri kullanılmış ve bu tabirin; buraların tarih boyunca bir ***"Türk Coğrafya"***sı ve bu topraklarda yaşayan insanların ***"Türklüğü"*** bakımından daha uygun olacağı kanaatine varılmıştır[18].

Aşağı Türkistan'ın Coğrafi Sınırları:

Mamafih, klasik İslâm Coğrafyacılarının eserleri incelendiğinde ***"Aşağı Türkistan"***'ın coğrafi sınırlarının tesbit

---

[14] Le Strange, G., s. 476: Günaltay, M.Ş., ***Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler,*** Belleten, IV, sy. 23-24, sf. 182.
[15] Hasan, S.A., ***The Expansion of Islam Into Central Asla,*** IC. XLIV, sy. 2, sf. 165.
[16] Ergin, M., ***Orhun Abideleri,*** İst. 1970, s. 43.
[17] Ergin, M., a.g.e., s. 1, 4, 5, 7, 12, 31, 43 vd.
[18] Bu konunun daha geniş münakaşası için bkz. Kitapçı, Z., ***Türkistanın Araplar Tarafından Fethi,*** İstanbul, 2000, s. 51, Bu kelime artık meslekdaşlarımız tarafından kabul edilmiş ve sık sıkta kullanılmaktadır Z.K.

etmenin pek de kolay olmadığı görülmektedir. Bu eserlerde, ***Aşağı Türkistan*** halkının sosyal yaşantısı, mâli ve iktisadi durumları, örf âdet ve ananeleri hatta şehirlerinin durumları hakında her türlü takdirin üstünde kâfi derecede malûmat verildiği halde, bölgenin coğrafi hudutları üzerinde yeteri kadar hassasiyet gösterilmemiştir.

İbnü'l-Fakih; *Mavera'n-Nehr'i;* Horasan eyâletinin geniş hudutları için müteala etmektedir[19]. İmparatorluğun ***"Doğu Bölgesini"*** kendine has bir tarzda izah eden **el-Makdîsî** ise; Ceyhun Nehri'ni tabii bir sınır olarak kabul etmekle beraber öte tarafında kalan bölgelerin tümünü *"Eftalitler Bölgesi, Ak Hunlar"* olarak kabul etmektedir[20]. Ne varki ***el-Hamevî***'nin bu konuda verdiği bilgiler de yetersizdir. O, da ***Ceyhun Nehri***'ni umumî bir sınır olarak kabul etmekte ve onun gerisinde yani, kuzeyinde kalan bütün ülkeleri ***Maveraü'n-Nehr*** (Aşağı Türkistan) olarak görmektedir[21]. **Kazvîni,** pek çok konularda olduğu gibi bu meselede de ***el-Hamevî***'nin yetersiz bilgilerini tekrarlamakla yetinmektedir[22].

Bu umumî görüşlerden ayrılan **Ebü'l-Fida,** ***Mâveraü'n-Nehr'i*** sâdece Ceyhun havzasında ibaret olarak görmektedir. Ona göre Aşağı Türkistan; ***Batı'da Harzem hududundan başlayarak Ceyhun'un Bedahşan'a kadar uzanan bölgesidir***[23].

[19] İbnü'l-Fakif, s. 314-340.
[20] el-Makdîsî, s. 261-292; İklîmü'l-Maşrik.
[21] el-Hamevî, V, s. 45.
[22] el-Kazvinî, ***Asaru'l-Bilâd,*** Beyrut, 1969, s. 557-558.
[23] Ebu'l-Fidâ, K., ***Takvîmü'l-Büldân,*** nşr. M. Renaud, Paris, 1840, s. 484.

Bütün bunlara rağmen Istaharî bu bölgenin kültürüne tamamen vakıf bir kimse olması hasebiyle ***Maveraü'n-Nehr'in*** sınırları hakkında çok yeterli bilgiler vermektedir. Ona göre, ***Maveraü'n-Nehr:***

Doğu da Hottel'i içine alan Famir (Pamir), Raşt'dan düz bir doğrultuda Hind topraklarına dayanan, batı da Oğuz ve Hazluc (Karluk) ülkelerinden başlayarak bir kavis halinde Taraz (Talas) sınırından geçerek Farab, Biskent, Semerkant, Buhara ve Harzemde dahil olmak üzere Aral gölünde son bulan, Kuzeyde Karluk Türklerinden yani, Fargane'nin en uzak mıntıkasından başlayarak Talas'a kadar devam eden ve güneyden yine düz bir doğrultuda Bedahşan'dan itibaren Harzem (Aral gölü)'e kadar uzanan Ceyhun Nehri'nin kuşattığı bölgedir[24].

Bu konuda diğer temel kaynaklardan biri olan ***Hudûdü'l-Âlem***'de ise; Aşağı Türkistan'ın sınırları veciz, maksada uygun ve çok daha açık bir şekilde belirtilmektedir. O'na göre ***Mâveraü'n-Nehr; doğu da Tibet ve Hindistan, güney de Horasan, batı da Ğuz (Oğuz) ve Khallukh*** **(Karluk)** ***sınırları ile çevrilmiş geniş müreffeh ve imrenilecek bir ülkedir***[25]. Müellif bazılarının aksine ***Harzem-i*** de, Aşağı Türkistan'a dahil etmektedir[26]. Bununla beraber, Müslüman Coğrafyacılar, ***Aşağı Türkistan'ın*** iktisadî ticarî, dinî, sosyal ve kültürel özellikleri üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durmuşlar ve yeterli bilgilervermeyi de ihmal etmemişlerdir. Bundan sonraki

[24] el-Istaharî, s. 161.
[25] Hududu'l-Âlem, s. 112.
[26] Hududu'l-Âlem, s. 121.

sayfalarda bu konular üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır[27].

Aşağı Türkistan'ın Sosyal Yapısı ve Kısaca Türklüğü:

Genellikle bütün ilk ve orta çağlar boyunca, eski dünyanın en önemli kültür ve ticarî bölgelerinden biri olan ***Aşağı Türkistan***'ın İslâmî fetihler sırasında ***dinî***, özellikle ***etnik*** ve ***sosyal yapısı*** hâlâ gün ışığına çıkarılmış değildir. Bu bakımdan bir çok yazarlar tarafından bu geniş bölgede özellikle İslâmî fetihler sırasında bir ***Türk varlığı ve nüfusundan*** söz etmek bile mümkün olmamaktadır.

Şu bir gerçektir ki, ***Maveraü'n-Nehr*** veya ***Aşağı Türkistan*** uzun tarihi seyri içinde ilk çağlardan beri Asya'nın iç kısımlarından kopup gelen göçebe ***Türk boylarının*** konup-göçtüğü geniş ve önemli bir yerleşim bölgesi olmuştur. Çeşitli sosyal ve siyâsî baskılarla ***Ana Yurt***'dan kopan ve ***"Batı"***ya doğru ilerleyen ***Türk kavimleri*** bu ilk hamlelerinde doğruca ***Maveraü'n-Nehr*** veya ***Aşağı Türkistan***'a gelmişler ve buralarda geniş bir nefes alma imkanına kavuşmuşlardır. Bu bakımdan tarihin hemen her devrinde ***Türk nüfuz*** ve ***Türk varlığının*** tesiri altında kalan bu geniş topraklar sadece göçebe Türk boylarının gelip yerleştiği bölgeler olarak kalmamış, aynı zamanda bir çok Türk devletlerine yurt ve mekân olmuştur.

[27] Geniş bilgi için bkz. Husarny, S.A.Q., ***Arab Administration,*** Lahore, 1966, s. 114: Le Strange, G., a.g.e., s. 476: Barthold, W., ***Turkestan***, s. 64: Sayılı, A., Frye, R. N., a.g.mk., Belleten, X, sy. 37, sf. 99: Kurat, A. Nimet, ***Kuteybe b. Müslim'in Havarizm ve Semerkant'ı Zaptı,*** AÜDTCF. Dergisi, VI, sy. 5, sf: 390: Hasan, S.A., a.g.mk., s. 165.

Bunlardan meselâ, ***Kuşanlar*** (M.252-356) yılları arasında buralarda çok büyük bir devlet kurdukları gibi, onlardan sonrada ***Aftalitler*** veya ***Ak Hunlar*** (425-568) yılları arasında aynı topraklar üzerinde çok güçlü bir devlet kurmuşlardır. ***Gök-Türklerle İranlılar*** birleşerek ***Aftalitler Devletine*** bir son verdikten sonra bu defa Aşağı Türkistan ***Gök-Türk*** hâkimiyetine girmiştir. ***Müslüman Araplar;*** bu bölgeye ayak bastıklarında karşılarında Kuşan ve Aftalitlerin bir devamı olan ***"Toharistan Yapguluğu"***nu bulmuşlar ve onun başındaki yiğit Türk komutanı **Nizek Tarhan'la** çok çetin mücâdeleler yapmışlardır[28].

Diğer taraftan ***Aşağı Türkistan;*** tarih boyunca İç Asyadan kopup gelen Türklerin her zaman barınağı olmuş yerli nüfus, şehirler, kasabalar veya köyler bu büyük ***"Türk göçleriyle"*** beslenmiştir. Türkler buralara gelip yerleştikten sonra kısa zamanda kendilerini yerleşik hayata adapte etmişler, sosyal hayatın bütün tezahürlerine yâni ticari, idârî, askerî iştirak ettikleri gibi, Arap istilâsına karşı memleketlerini korumada da her zaman dinamik bir unsur olmuşlardır.

Aşağı Türkistan'a Türk Göçleri, Kuşanlar:

Evet, her ne kadar tarihin ilk devirlerinden beri periyodik olarak Asya'nın iç kısmlarından ***Aşağı Türkistan***'a bir çok büyük ***Türk göçleri*** olmuşsa da, eldeki mevcut belgelerden anlaşıldığına göre bunlara ilâve bir yenisi milâddan önce II. asır da olmuştur. Zira bu devirlerde tarih

[28] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,*** Konya, 2004, s. 25, İnan, A., ***Eski Türk Dini Tarihi,*** İstanbul, 1976, s. 189.

sahnesine çıkan güçlü ***Hun Türkleri*** (Hiyong-Nu'lar) kendilerinden daha zayıf olan bir çok kabilelerin geniş otlak ve meralarını işgal etmişler ve sonunda buralarda yaşayan bir çok Türk kavimlerini, batıya doğru göç etmeye zorlamışlardır. Bu cümleden olmak üzere ***Hun Türkleri***'nin önünden kaçan **Yüe-Çi** Türkleri milâddan önce (125-150 yılları arası) bir çok kabile ve mal varlıkları ile ***Aşağı Türkistan***'a göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır[29].

Yüe-Çi'lerden sonra Aşağı Türkistan'a yine diğer önemli bir Türk göçü daha olmuştur. **Kang** grubu Türklerine bağlı olan bu kavimler daha önce buralara göç etmiş olan **Yüe-Çi**'leri, Ceyhun Nehri'nin güneyine sürerek bütün ***Soğdiana*** ve ***Aşağı Türkistan'a*** hâkim olmuşlardır. Kang grubu Türkleri'nin reisleri ***Yabgu*** ünvanını taşıyorlardı[30].

Fakat, Aşağı Türkistan'ın geniş manada Türk nüfuz ve hâkimiyeti altında kalması ***Kuşan*** topluluğuna bağlı Türk kavimlerinin buralarda büyük bir devlet kurmalarıyla mümkün olmuştur (M.25?-356?) Çok daha önceleri diğer bir kısım Türk kabileleri gibi Aşağı Türkistan'a gelen ve mîlâdî 50 senelerinde ***İran'ın büyük bir kısmı da dahil Hindistan'a kadar yayılan geniş topraklarda kuvvetli bir devlet kuran Kuşan Türkleri,*** bu ülkelerde varlıklarını yaklaşık olarak üç asırdan fazla devam ettirmişler ve bu toprakların büyük

---

29 Eberhard, W., ***Çin'in Şimal Komşuları,*** Ankara, 1942, s. 106-107. Strabon, Rerum, ***Geographicorum***, XI, 8, 2. Meanchen Helfen, ***The Yüech-chi Problem Re examined,*** JAOS, 1945, P. 65. Togan, Z.V., a.g.e., s. 39-40-42. Ögel, B., ***Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar,*** I. Yüe-Çi'ler, AÜDTCFD., XV/1-3, 1957, sf. 248.

30 Togan, Z.V., a.g.e., s. 22-45. "Maveraü'n-Nehr'de reisleri ***Yapgu*** ünvanını taşıyan ***Kanglar*** hakim olmakta devam etmişlerdir., Chavannes, ***Documents***, s. 100, Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 4.

ölçüde Türkleşmesine sebeb olmuşlardır[31]. İslâmî fetih yıllarında Başta ***Baykent*** olmak üzere ***Buhara, Semerkant*** gibi bölgenin bir çok şehirlerinde Türk asıllı Kuşanların soyundan gelme büyük bir Türk nüfusu vardı. Bunlar çoktan yerleşik düzene geçmiş ve ticarî hayata hâkim, aynı zamanda çok zengin ve asîl ailelerdi[32].

Yine milâdî IV. ve V. asırlarda ***Avarlar,*** (Çince, *Cu-Cen*) adıyla yeni bir kavimler gurubu daha ortaya çıkmıştır. Bu guruba ait ***Türk kavimlerinin*** büyük bir kısmı yani, ***Oğuz, Peçenek ve Kimak Türkleri*** batı Türkistan'ın güney kısımlarına gelmişler Ceyhun havzası, hatta daha aşağı kesimlere inmişlerdir. Bilindiği gibi, **Avarlar**'ın kralları ***Kağan*** yahut ***Hakan*** ünvanını taşıyorlardı. Bunlardan biri de ***Tolon Kağan***'dır (394-410). İşte daha sonraları ***Mısır*** da büyük bir devlet kurmuş olan ***Tolonoğullarından Ahmed b. Tolon***'un ceddi muhtemelen bu ***Avar Türkleri***'nden ***Tolon Kağan***'a kadar uzanmaktadır[33].

Ak-Hunlar, Aftalitler:

Aşağı Türkistan'ın, *Orta Asya Türklüğü* ile olan bu sıkı ilişkileri zaman akışı içinde en canlı bir şekilde devam

---

31 Rosenfield, J.M., ***The Dynastic Arts of the Kushans***, Berkely, 1967, P. 7. Marquart, J., ***Eranshar***, P. 208. Minorsky, V., Hudud'l-Alem, s. 230-232. Puri, B.N. ***India Under the Kushans***. Bombay, 1965, çeşitli bölümler. Togan, Z.V., a.g.e., s. 39-46-51. Uygur vesikalarında ***dört Küşen ulusu diye*** anılan ve Araplarca Türk aristokrasisi sayılan Küşanlar Türktürler. Padişahlarının lakabları Kül-Çur idi. Konukçu, E., ***Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi,*** Ankara, 1973, s. 11-34.

32 Kitapçı, Z., ***Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamızın Meseleleri,*** İstanbul, 1993, s. 260, Barthold, W. ***Türkistan***, İstanbul, 1981, s. 138.

33 Togan, Z.V., a.g.e., 41-42-43. Rasony, L., ***Tarihte Türklük,*** Ankara, 1971, s. 76. Kafesoğlu, İ., ***Türk Millî Kültürü,*** Ankara, 1977, s. 140 vd.

etmiştir. Bunlardan en önemlisi kadim Türk kavimlerinden ***Kuşanlar*** gibi, yine bu topraklarda büyük bir imparatorluk kurmuş olan ***Aftalitler*** veya ***Ak-Hunlar***'dır. Doğu **Tiyânşan'da** zuhur eden bu **Heptal, Eftal,** diğer bir görüşe göre ***"Abtal"*** adındaki Türk kavimleri, milâdî 425 senelerinde ***Aşağı Türkistan***'a gelerek, Ceyhun havzasına inmişler ve daha sonra İran'ın iç kısımlarına kadar ilerlemişlerdir. Daha önceleri ***Kuşan Türkleri***'nin istilâ ettikleri bu ülkelerde çok daha güçlü bir imparatorluk kuran ***Aftalitler*** bir çok kereler İran ordularını mağlûp etmişler ve ***Sasânî Krallarını*** vergiye bağlamışlardır[34].

Ak-Hunlar zamanında bölge büyük ölçüde ***Türk varlığı*** ve nüfus ile tahkim edilmiştir. Onlar, her ne kadar kuvvetli rakipleri ***Batı Gök - Türkleri ve Sasânîler*** tarafından yıkılmışsa da, sonraları ***Toharistan*** bölgesinde varlıklarını devam etirmişlerdir. İslâmî fetih hareketleri, İran'ın doğu kısımlarına sıçradığı sıralarda, ***Toharistan*** ve ***Badğis*** hükümdarları olarak Ak-Hunlar'ın bir devamı olan **Nizak - Tarhan** bulunmakta idi. **Nizak - Tarhan** güçlü Türk hükümdarı, maiyetindeki diğer Türk generalleri ile birlikte uzun seneler bölgenin Araplar tarafından istilâ edilmesine

[34] Enoki, K., ***The Origine of the White Huns or Hepthalities,*** East West, VI. 3, 1955, 234. Togan, Z.V., a.g.e., s. 42-46-54. Sasanî Nûşirvan'ın babası ***Kavad*** (488-541) Eftalitlerin yardımı ile tahta geçmişti. s. 72. Konukçu, E., a.g.e., s. 39-118. Krş. Togan, Z.V., ***Eftalitlerin Menşei Meselesi,*** İTED., IV. İstanbul, 1954, 58-61. Mc. Govern, W.M., ***The Early Epire of Contral Asia,*** 410-411. Ak-Hunların Garcistan, Toharistan ve Belh Hâkimiyetleri, Th. Nöldeke, ***Geschihte Perser und Araber Zur Zeit der Sasaniden,*** Leiden, 1879, s. 113-123.

karşı bütün gücüyle direnmiş ve bunda büyük ölçüde de muvaffak olmuştur[35].

Batı Gök - Türkleri:

Aftalitlerden sonra, ***Aşağı Türkistan***'a büyük **Gök - Türkler** devletinin bir devamı olan ***Batı Gök - Türkleri*** hâkim olmuşlardır. Batı Gök - Türkleri'nin kudretli Hakanlarından **İstemi Han** (552-576), İslâmi kaynaklara göre ***Sencebü Hakan***[36] Aşağı Türkistan'a yönelmiş ve Sasânî hükümdarı ***Hüsrev Nûşirvân*** ile bir anlaşma yaparak güçlü rakipleri **Aftalitler** hâkimiyetine son vermişlerdir. Artık bundan sonradır ki, ***Aşağı Türkistan;*** Batı Gök - Türk devletinin sınırları içinde kalmış ve böylece meşhur **Ceyhun Nehri, bir kere daha *"İranla - Turan arasında geleneksel bir sınır"*** olmuştur. Artık bundan böyle, İslâmî kaynaklarda ***Maveraü'n-Nehr*** olarak adlandırılan bu bölgeler, **Gök - Türk** fetihlerinin güneye kaydırılması sonucu kesinlikle Gök - Türk Hakanlığının ***mülkî*** ve ***askerî*** idaresi altına girmişti[37].

Gök - Türk hâkimiyeti, bölgede zaten var olan ***Türklük dokusunun*** artması ve ***göçebe Türklerin*** çok daha süratli bir şekilde yerleşik hayata geçmelerinde çok önemli bir merhale olmuştur. ***Batı Gök - Türklerinin*** kurduğu bu yeni dinamik düzen ve bunun neticesi tesis edilen emniyet ve huzur ve

[35] Kitapçı, Z., a.g.e., s. 35 vd, Konukçu, E., a.g.e., s. 105-109. Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 25-26. et-Taberî, 1967, VI, s. 44, 386, 445. İbnü'l-Esîr, IV. s. 496. İbni A'sam, ***el-Fütûh***, II. 133b.

[36] eț-Taberî, II. s. 100, 101.

[37] Th. Nöldeke, a.g.e., s. 167. Chavannes, ***Documents***, s. 227. Gibb H.A.R., a.g.e., s. 5. Sümer, F., ***Oğuzlar***, Ankara, 1972, s. 10-11. Ergin, M., ***Orhun Abideleri,*** İstanbul, 1970, s. 43. Orkun, H.N., ***Eski Türk Yazıtları,*** İstanbul, 1941, I-IV. Togan, Z.V., a.g.e., s. 52-41-43-48. Togan, Z.V., ***Türk İli, Türkistan Tarihi,*** İstanbul, 1947, s. 96.

hele hele ***İpek Yolunun*** sağladığı ekonomik refah ve bolluk sebebiyle İç Asya'dan yeni yeni bir çok Türk göçebeleri gelmiş ve ayrıca, ana ticaret yolu güzergâhında bir çok Türk kolonileri oluşmuştur.

Diğer unsurlar gibi İpek Yolu ticaretinden ziyadesiyle yararlanan ***Türk tacirleri,*** İran'ın iç kısımlarına kadar kervanlar göndermekte ve ticarî seferler düzenlemekte idiler(38). O kadar ki, İç Asya'ya doğru giden bu ticaret yolu güzergâhındaki köy ve kasabalarda bulunan, yahut yeni yeni kasabalar kurarak buralara yerleşen İranlı unsurlar bile bu ***Türk kesâfeti*** karşısında çoktan Türkleşmişlerdi. Aynı şekilde Türkleşme keyfiyeti ***Soğdlar*** içinde mevzu bahisti.

Ayrıca mahalli ***Türk Hanları,*** bu ***Gök Türk*** hâkimiyeti sâyesinde daha da güçlenmişler ve ***muharib Türk unsuru,*** yeni kaynaklarla beslendiği için daha zinde bir hale gelmiştir. Şurası unutulmamalıdır ki, mahallî ***Türk Hanlarının,*** İslâmî fetihler sırasında Arap valilerine karşı direnmelerinde, onların bu ***Gök - Türk Hakanlığı*** ile geliştirdikleri sağlam ilişkilerin çok büyük tesirleri olmuştur.

Aşağı Türkistan Türklüğünün Genel Karekteri:

Buraya kadar yaptığımız bu kısa izahlardan da anlaşılacağı gibi, ***Aşağı Türkistan,*** tarihin ilk çağlarından beri ***Yüe-Çi***'ler, ***Kuşanlar, Aftalitler*** ve en sonunda ***Gök Türkler*** gibi daha bir çok dinamik Türk kavimleri ve boylarının nüfuz ve hâkimiyetleri altında kalmış, coğrafi bakımdan ise tamamen ***Ana Yurda*** bağlı bir Türk ülkesi olmuştur. Bu topraklar, sadece ***muhacir Türk boylarının***

[38] Kitapçı, Z., ***Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi,*** İstanbul, 2000, s. 70.

buralara gelip yerleşmeleriyle değil, geniş ölçüde ***devlet kuran Türk kavimlerinin*** bölgeye çeşitli devirlerde hâkim olmaları sebebiyle Türk varlığı, ***Türk nüfusu daha da kökleşmiş, gelişmiş*** ve bölgenin hemen her tarafına yayılarak etkin yerleşik bir unsur hâline gelmiştir. Diğer taraftan mahallî Türk Hanlarınında büyük ölçüdeki varlık ve nüfuzları ile bu Türklerden çok güçlü bir de ***aristokratlar tabakası*** oluşmuştur ki, bunlar diplomaside dahil, sosyal hayatın bütün tabakalarında ***askerî, idarî* ve *ticarî*** işlerinde tesirlerini bilfiil göstermişlerdir.

İslâmî fetih hareketleri sırasında, ***Aşağı Türkistan***'da ki ***Türk varlığının*** durumu, ***İranlı*** ve ***Soğdlar***'dan çok farklı idi. Onlar hâkim bir unsuru teşkil ediyorlardı. Bölgenin, uzun asırlar Türk hâkimiyeti altında kalmış olması sebebiyle bir çok önemli şehir ve kasabalarında önemli ölçüde yerleşik ***"Türk nüfusu"*** oluşmuştu. Bu Türk nüfusu mahallî Türk Hanlarının temel dayanağı idi. İşte Araplara karşı verilen çetin savaşlarda, ***muharib Türk varlığının*** kaynağını bu şehirlere çoktandır gelip yerleşmiş Türkler teşkil ediyordu. Zira "VIII. Yüzyıl başında ***Soğdiana, Toharistan*** ve ***Sicistan***'da Türklere has ***"Tarhan", "Yabgu"*** ve ***"Şad"*** ünvanlarının kullanılması, buralardaki Türk hakimiyetinin köklü geçmiş ve Türk unsurunun zannedildiğinden çok daha kalabalık bir kitle olduğunu göstermektedir(39).

Bu bakımdan ***Semerkant Buhara, Baykent*** gibi bölgenin bir çok şehir ve kasabalarında yoğun bir ***Türk nüfusu*** vardı. O kadar ki, ***Semerkant***'a Soğdiana

[39] Kurat, A.N., a.g.mak, AÜ, DTCF Dergisi, VI, no: 5, s. 388.

hükümetinin başşehri, adeta bir ***Türk şehri*** gözü ile bakılmakta idi[40]. **Buhara** da önemli ölçüde yerleşik Türk nüfusu ve müessir Türk aristokrat aileleri bulunuyordu. Bunların tarihleri **Kuşanlara** kadar gitmekte idi. İşte Buhara ve çevresinin ticâri hayatının kalbi bu Türk asıllı Kuşan âilelerinin avucunda atıyordu. Bunlar müslüman Araplara meydan okuyacak kadar zengin âilelerdi. Hatta Buhara'yı ilk imar edenler arasında daha sonraları buralara yerleşen ***Comuk*** adındaki ***Türk kabilesi*** olduğu rivayet edilmektedir. ***Cömük-Kent*** onlar adına kurulmuş bir kasabadır[41].

Diğer taraftan ***Aşağı Türkistan,*** yine İslâmî fetihler sırasında ***Türk askerî aristokrasîsi*** ve siyâsî hâkimiyeti altında idi. İdârî kadrolar büyük ölçüde Türklerden oluştuğu gibi, mahallî hükümdarların hemen hepisi Türk asıllı hânedan âilelerinden geliyordu. Meselâ bunlardan; **Nizak Tarhan** (644? - 709); *Toharistan* ve *Bazğis*, Buhara melikesi **Kabaç Hatun** ve oğlu **Tuğ Şad** (703-739); *Buhara*, **Ihşid Ğuzek** (Akşit Oğuz Bek) (709-737); *Semerkant* daha geniş anlamı ile *Soğdiana*, Karluklardan **Yabgu**; *Uşrusana*, **Sul-Tekin** (650?-719); *Cürcân* ve Dehistan, **Rutbil**, *Zabülistan* **Bedr Tarhan**; *Huttel'in* Türk asıllı ***"beyleri"*** idiler[42].

Ayrıca bu mahalli ***Türk Hanlarının,*** Asya ***Türk Hakanları*** ile siyâsi ilişkileri çok gelişmiş bir halde idi. Bu

---

[40] Brestschreid, M.D., ***Mediaval Researches From Eastern Sources,*** London, 1967, s. 58. Soğdiana Belonged to the Turks. Krş. İbni, Nedim, ***el-Fihrist,*** s. 18. ***"Maveraü'n-Nehr'de olan SOĞD memleketine gittim. Buranın yerli TÜRK ahalisi vardır."*** Krş. Cağferoğlu, A., ***Türk Dili Tarihi,*** İstanbul, 1970, s. 166.

[41] Togan, Z.V., Giriş, s. 5.

[42] Bu konularda çok geniş bilgi için bkz., Kitapçı Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,*** Konya, 2004.

münasebetlerin etkinliği, siyâsî Arap fetihlerinin bu bölgeye kaydırılmasından sonra bütün dinamizmi ile ortaya çıkmıştır. Orta Asya ***Türk Hakanları,*** Aşağı Türkistan'a yerleşmek isteyen ***Arap varlığını*** bir türlü kabul etmemiş ve onları bu topraklardan sürüp çıkarmak için kıyasıya bir mücadele vemişlerdir. Yine onlar her fırsatta, mahallî ***Türk Hanlarını,*** Araplara karşı olan mücadelelerinde bilfiil desteklemişlerdir.

Aşağı Türkistan'daki Türk varlığının en belirgin özelliklerinden biri de, ***muharib Türk unsur*** ve bunlara komuta eden yüksek ***rutbeli subaylar ve generaller hulâsa, bu askerî erkânın*** hepisi Türktü. Zira, başta **et-Taberî** olmak üzere, daha bir çok klâsik kaynakların bu konulardaki rivayetleri cildlere sığmayacak kadar çoktur. Daha geniş bir ifade ile bütün ***Aşağı Türkistan'ın vurucu gücü ve Araplara karşı savunmasını yapanlar hep bu Türkler olmuştur.*** Hâl böyle iken; H.A.R. Gib; ***"mahallî Türk prensleri ve onların askerlerinin İranlılardan teşekkül etmiş olduğunu"*** iddia etmiştir ki, bu[43] bir pervasızlık değilse bile ilmî bir cinayet olmalıdır[44].

Diğer taraftan ***muhacir Türklerin*** medenî şehirlerde yaşayan ***İran*** unsuru ile temasa geçtikten sonra ***Farsça***'yı öğrenmeleri ve onlarla anlaşacak bir hale gelmiş olmaları,

---

[43] Gibb, H.A.R., s. 100.

[44] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Orta Doğuda Türk Askeri Varlığı,*** İstanbul, 1987, s. 22-43. Kitapda bu konular ve Emevîler devrinde Türklerden kurulu ilk ordu birlikleri hakkında çok geniş ve etraflı bilgiler verilmiştir. Krş. Sykes, S.M., ***The Caliphs Last Heritage,*** London, 1915, P. 167-168... Beyond the Oxus general indication suggest a number of small states whose rulers depended for military forces on a number of ***Sem-i-nomadic TURKISH tribes.***

büyük ölçüdeki bu Türk varlığının ***İranlılar*** tarafından tamamiyle asimile edildiği anlamına gelmemelidir. Oysa ***Farsça*** ve ***Soğdakça***'nın yanısıra ***Türkçe*** de belli çevreler arasında konuşulan hâkim bir dil idi. Arap idarecileri, Türklerle olan askerî ve idarî ilişkileri sonucu yavaş, yavaş bu ***Türkçeyi öğrenmişler,*** Türk askerî erkânı ile diplomatik münasebetlerinde ***Türkçe konuşmaya*** gayret etmişlerdir. Nitekim Taberî'nin hicrî 110 (M. 728) yılı olayları sırasında naklettiği rivayetlerden biz, ***Aşağı Türkistan olaylarına karışan ve Arap ileri gelenlerinden biri olan Yezid b. Said el-Bahilî'nin artık Türk dilini konuşur bir hale geldiğini öğrenmiş bulunuyoruz***[45].

Sadece **Said b. Yezîd** değil, biz Arap valilerinden başta **Kuteybe b. Müslim** olmak üzere **Nasr b. Seyyar** da dahil, daha bir çok kimsenin Türkçe bildiği kanaatindeyiz. Zîra **Nasr b. Seyyar** kadar Türklerle içli-dışlı olmuş başka bir Arap valisi yoktur. Türk Prensi **Tuğ-Şad**'a kızını vermiş, o da kayın pederine Buhara yakınlarında çok büyük bir çiftlik hediye etmiştir. Hulâsa : ***Bölgeyi coğrafî bakımdan Türk yurtlarının dışında ayrı bir bölge olarak düşünmek imkansız olduğu gibi, Türk varlığı, Türk nüfus ve kesâfetinden mahrum olduğunu iddia etmekte imkansızdır. Aşağı Türkistan (Maveraü'n-Nehr), geniş anlamı ile Türk Yurdunun bir parçası olduğu gibi, buralarda cereyan eden olaylarda Türk tarihinin olayları, meseleler ise yine Türk tarihinin genel meseleleridir.***

[45] et-Taberî, VII, s. 61.

Aşağı Türkistan'ın Türklüğü ve Yabancı Yazarlar:

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda ana hatları ile ***Aşağı Türkistan'ın Türklüğü*** ve bunun boyutları üzerinde durulmuştur. Oysa bu geniş topraklarda ki **Türk kesafeti** okyanuslarda ki bir aysberg gibidir. O'nun görünmeyen kısmı, zahirî görünen kısmından kat kat fazladır. Bu konularda ki gerçekler, gün gibi açık olmasına rağmen ne yazık ki başta Alman asıllı papaz **J. Vellhausen**[46], *İngiliz* tarihçisi **H.A.R. Gibb**[47] ve Rus tarihcisi **W. Barthold**[48] gibi daha bir çok yazarlar, bölgedeki Türk varlığını tamamen inkâr etmede âdeta bir yarışa girmiş bulunmaktadırlar. Onların bu konulardaki eserlerini okuyanlar değil ***Aşağı Türkistan, Orta Asya***'nın dahî bir Türk vatanı olduğu hususunda ciddi şüphelere düşeceklerdir.

J. Wellhausen, bölgeyi her nedense bir **İran** ülkesi olarak göstermede aşırı bir gayretkeşlik içindedir. Ona göre, Arap ordularına karşı direnenler ***İranlı*** olduğu gibi, ayrıca o; Arap ordularında çarpışan takviye birliklerinin hepsini ***İranlı askerler*** olarak göstermektedir. Şâyet ***İranlılar,*** bölgenin, ***Araplar*** tarafından istilâsından sonra milli ve askeri bakımlardan bu kadar güçlü idilerdi de niçin Araplara en ufak bir baş kaldırma hareketinde bulunmamışlardır? Niçin taç ve tahtını kaybeden **Yezdücerd**, onun oğlu **Husrev**, ***Türklere*** sığınmış ve ***Türk Hakanından*** yardım dilemiştir?

[46] Wellhausen, ***Arab Devleti ve Sukûtu***, çev. F. Işıltan, Ankara, 1963.
[47] Gibb, H.A.R., ***Orta Asya Arap Fütûhatı***, çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.
[48] Barthold, W., ***Moğol İstilasına Kadar Türkistan***, İstanbul, 1981.

Diğer taraftan, bu gayr-i Arap *"Mevâli Birlikleri"* nin İran'ın müslüman Araplar tarafından ele geçirilmesinden çok daha sonra, ilk defa **Said b. Osman** tarafından 673 yılında *Semerkant'ın* muharip Türk unsurundan kurulmuş olduğundan da, hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

H.A.R. Gibb de, *Orta-Asya Türk varlığını* inkâr etmenin en müzmin hastalığına kapılmış bedbaht tarihçilerden biridir. Hatta o daha da ileri gitmekte ve bir nehri ters akıtmaya kalkışan maceraperest gibi, klasik kaynakların Türklerle ilgili rivâyetlerini tümüyle reddetmektedir. O, temel kaynakların *"Türk"* veya *"Türkler"* şeklindeki çok açık, kesin, net ve muhkem rivayetlerini, hiç bir ilmî esasa dayanmadan bir nevi **"acem"** yani ***cinsiyeti belli olmayan yabancı kavimler olarak*** yorumlamakta ve çok gülünç duruma düşmektedir.

Bir ilim adamının hem de hiç bir ilmî zaruret yok iken, hakikat ışıklarına karşı gözlerini kapaması ve bütün gücü ile direnmesi, ilmin dürüstlüğü ve ilim adamının objektifliği ile bağdaşmasına asla imkân yoktur. ***Aşağı Türkistan'da ki, Türk varlığını*** bir türlü kabule yanaşmayan İngiliz asıllı bu yazar ise daha da ileri gitmekte ve aynen şöyle demektedir:

"...belki, bir veya iki defa, oda tesadüfen Türk birliklerinin (Aşağı Türkistan işlerine) ***müdahale etmiş olabilecekleri istisna edilirse, gerçek şudur ki, 720 senelerine kadar Arap istilâlarına karşı bütün güçleri ile direnenler sadece ve yalnız yerli prensler ve onların İranlılardan teşekkül etmiş orduları idi"***[49]. O'na göre Yerli Prensler, (Türk Hanları) ***İranlıdır***. Onların orduları da **İranlılardan** oluşmaktadır. Halbu ki; mahalî Prenslerin hepsi istisnasız ***Türktür***. Muharib unsur ve bunlara komuta eden askerî erkân, subaylar ve generaller şüphesiz ***Türktür***. Onlar; ***geleneksel ve zaman zaman Asya ve Yakın Doğuyu kasıp-kavuran Türk militarizmini temsil ediyorlardı.***

Diğer taraftan, **Hz. Ömer**'in Doğu (Horasan) komutanı **Ahnef b. Kays**'tan başlayarak (642), Emevîler'in son Horasan valisi **Nasr b. Seyyar**'ın dinamik **Türkeş Hakanı Kur-Sul**'un boynunu vurduruncaya kadar (738), Asya Türk Hakanlığı ve Aşağı Türkistan'da ki muharip Türk unsuru, başta **Buhara melikesi Kabaç Hatun** olmak üzere bütün mahallî **Türk Hanları,** hep beraber dim-dik Arap istilâlarının karşısında durmuşlar ve onlarla çok zorlu ve çetin mücadeleler yapmışlardır. Onların bu azimli direnmeleri karşısında Emevî Halîfeleri başta **Ömer b. Abdül Aziz** olmak üzere ***Aşağı Türkistan***'ın tamamen boşaltılmasını bile düşünür bir hale gelmişlerdi.

Bütün bunlara rağmen, ***H.A.R. Gibb'in gerçekleri görmemezlikte direnmesi, bu olaylar ve bunlarla ilgili temel kaynakların rivayetlerini kasıtlı olarak saptırmak için tavırlar alması ve saçma sapan iddialarda bulunmasının anlaşılır bir tarafı yoktur. İngiliz asıllı Yazar'ın görüşlerinde ne kadar sathî ve realitelerden ne kadar uzak olduğu, hiç münakaşa götürmez bir şekilde ortadadır. Muharib Türk unsurunun ve Yerli Prenslerin İran asıllı***

---

[49] **Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 10-11, Gibb, bu kabil esassız görüşlerini sözkonusu eserinde sık sık tekrar etmektedir. Ayrıca bkz. s. 27.**

olduğunu iddia etmesi ise bir zırva, zırvadan da öte bir yalandır. Tarihi gerçekleri şahsî garazlar uğruna ilmin masum maskesine sığınarak saptırmaya çalışmak, ilmin gerçek yüzüne indirilmiş alçak bir darbe ve ilmin haysiyeti ile bağdaşmayan hoyrat bir davranıştır.

Ama ne hazindirki, büyük tarihçilerimizden hiç biri, bunların saçma sapan görüşlerini hiçbir zaman tenkit etmedikleri gibi, hatta körü, körüne bir teslimiyet örneği vererek onların her dediğini kabul etmişler en az öyle görünmüşlerdir.

Aşağı Türkistan'ın Türklüğü ile ilgili olarak yaptığımız bu kısa değerlendirmelerden sonra şimdi biz bölgenin diğer bir karekteristik özelliği olan dinî yapısı ve buralarda yerleşen belli başlı dinler üzerinde durmak istiyoruz. Zira, bölgede görülen bu kadar çeşitli din ve mezhepler ve bunlar arasındaki umumî ahengi, İslâmî fetih yıllarında dünyanın bir başka coğrafı bölgesinde görmemiz mümkün değildir. Böylece ***İslâm Dini***nin; dinî sahada diğer dinlerle yaptığı bu çetin mücadeleler ve kazandığı parlak zafer şüphesiz çok daha iyi bir şekilde anlaşılmış olacaktır.

II.
İSLÂMİYETTEN ÖNCE AŞAĞI TÜRKİSTAN'IN DİNİ YAPISI VE ÖNEMLİ DİNLERE KISA BİR BAKIŞ

Genel Olarak Dinler:

Şu bir gerçektir ki, ***Aşağı Türkistan;*** tarihi ***İpek Yolu*** ve eski ***Hind-Baharat*** ticâret yollarının kavşağında önemli bir yer olması sebebiyle, ta ilk çağlardan beri bir çok din, kültür ve medeniyetlerin uğrak yeri olmuştur. Uzun tarihi seyri içinde genellikle Türk hâkimiyeti altında kalmış olan bu bölgeler, hem Hindistan, hem de eski İran'da zuhur eden bir çok ***beşerî din,*** sapık fikir ve mezheplerin sadece kuytu bir sığınma ülkesi olmakla kalmamış, aynı zamanda ***İç Asya*** da dahil ***Çin Seddine*** kadar uzanan bu geniş bölgeler ve Türkler arasında da yayılma imkanı bulmuşlardır. Daha sonraları ***İslâm Dini*** de Arap fetihleri sâyesinde aynı yollarla bu topraklara girmiş, diğer dinlerle yaptığı çetin mücadelelerden sonra hepsini silip süpürerek ***Orta Asya ve Türk boylarının*** yegâne hâkim dinî olmuştur.

Aşağı Türkistan'da yerleşen bu dinler nelerdir? Nasıl ve hangi yollardan ***Orta-Asya ve Tûran Yurduna*** gelmiştir? Bu önemli suallerin cevabına geçmeden önce, bu dinlerin, çıkış yerleri ve çıktıkları toplumun etnik ve coğrafî özelliklerini de nazarı itibara alarak yeni bir sınıflandırma yapmamız herhalde daha yararlı olacaktır. Şöyle ki, menşeleri itibari ile bu dinlere bakıldığında bunların

genellikle *"Arî"* veya *"Sâmî Dinler"* bir diğer ifâde ile, ***İlâhî Dinler;*** ve mahallî ***Orta Asya Dinleri*** grubuna ayrıldıkları görülmektedir.

Arî Dinler: Eski Hind ve İran topraklarında ve muhtelif devirlerde çıkan, ***Aşağı Türkistan*** ve Tûran Yurdu'nun diğer bir çok bölgelerine yayılan ***Zerdüştlük, Budizm, Manihaizm, Mazdekizm*** vs. gibi dinlerdir.

Sâmi veya İlâhi Dinler: Ön Asya, Orta Doğu ve Arabistan'da ortaya çıkan, dünyanın diğer bölgelerinde ve bu arada ***Aşağı Türkistan***'da yayılan ilâhî yani ***"Semâvî"*** dinlerdir. Bunlar ***Hristiyanlık*** (özellikle ***Nastûrîlik*** mezhebi), ***Mûsevîlik,*** ve en sonuncusu ise ***İslâm Dini***'dir.

Mahallî Asya Dinleri: Daha ziyade Türklere has ***Gök Tanrı veya Şamanizm*** ile ***Taoizm, Konfüçyus*** vs. gibi dinlerdir. Şimdi biz Arî Dinler gurubundan başlayalım ve önce ***Zerdüştlüğü*** görelim:

Zerdüştlük Nedir? Nasıl Ortaya Çıkmıştır?

Aşağı Türkistan'a her ne kadar bir çok din girmişse de, bu dinler arasında M.Ö. VI. Asırda İranda ortaya çıkan[1] ve kurucusuna nisbetle ***Zerdüştlük*** (İslâmî kaynaklarda ***Mecûsîlik***), mensuplarının çokluğu, tesir ve nüfuz sahasının genişliği sebebiyle bölgenin, İslâmi fetih hareketleri sırasında en kuvvetli dinlerinden birini teşkil etmektedir. Gerek ***İran,*** gerekse ***Aşağı Türkistan***'da ***İslâmiyet*** en büyük mücadeleyi ***Zerdüştlük*** ve onun kalıntılarını ortadan silmek için vermiştir.

[1] Sarıkçıoğlu, E., ***Dinler Tarihi,*** İsparta, 2000, s. 118.

Esasen Zerdüştlüğün bölgede diğer dinlere karşı sağladığı bu üstünlük onun, ***Sasânî*** hanedanının ve halkının resmî dinî ve büyük ölçüde devlet himayesine mazhar olmasından ileri gelmektedir[2]. Hatta o kadar ki **L. Caetanî,** ***Zerdüştlüğün*** zamanla ***"Benî İsrailin Yahudilik gibi İran'ın tam millî bir dinî"***[3] haline geldiğini kaydetmektedir.

Aşağı Türkistan ve Turan Yurdu, ***Zerdüşt misyonerlerinin*** en kesif faaliyetlerini sürdürdükleri emin bir yer olmakla kalmamış aynı zamanda ***İran***'da zuhur eden yeni bir kısım dinler ve onların mensuplarına uygulanan ağır baskı ve çeşitli zulümlerden kaçıp kurtulmak isteyen ***İranlılar***'ın akınına uğramıştır. Bütün bunlar diğer taraftan ***Aşağı Türkistan***'da İran unsurunun kesâfet kazanmasına ve ***Farsça***'nın bölge sakinleri arasında konuşulan diğer dillere göre daha yaygın bir lisan haline gelmesine önemli derecede yardımcı olmuştur[4].

Her nekadar ***Zerdüştlük,*** İslâmî fetih hareketlerinin başladığı sıralarda ***Aşağı Türkistan***'da yaygın ve kuvvetli bir

[2] ed-Dîneverî, ***Ahbaru't-Tıvâl,*** nşr. A. Amir, Kahire, 1930, s. 25: el-Kalkaşandî, ***Subhu'l-A'şa,*** Kahire, 1963, IV, s. 413: en-Nüveyrî, ***Nihayetü'l-Ereb,*** Kahire, 1955, 1, s. 109: Emîn, A., ***Fecru'l-İslâm,*** Kahire, 1965, s. 99: eş-Şehristanî, ***el-Milel ven-Nihal,*** nşr. A.M. Vekîl, Kahire, 1965; II. s. 46: Hınz, W. ***Zarahustra,*** Stutgard, 1961, s. 147: ***Tarih-u Benâketî,*** Tahran, 1848, s. 44: Heiler, Fredrich, ***Die Religionen der Menscheit,*** Stutgard, 1959, s. 419-422 vd.: Nasr, S.H., ***Ithna Asharî Shiîzm and Iranian Islam, (Religion in the*** Mecûs md. İA., VII, s. 413: Belenistky, A. a.g.e., s. 114. Montgomery, W., ***Islam and Integration of Society,*** London, s. 115.

[3] Caetanni, L., ***İslâm Tarihi,*** çev. Hüseyin Cahid (Yalçın) İst. 1924, X. s. 243: krş. Mongomery, W., a.g.e., s. 116.

[4] Barthold, W., a.g.e., s. 180: Belenitsky, A., a.g.e., s. 214-216: Turan, Osman, ***Türk Cihan Hâkimiyeti,*** İstanbul, 1969, I, s. 66.

halde idiyse de[5] bunun daha ziyade ağırlık merkezini *Buhara* teşkil ediyordu. Buhara'ya Zerdüştlüğün ne zaman girdiği bilinmemektedir. Ancak Sasânî hükümdarlarından **Afrîdun**; İran'ın Tus, Secistan gibi önemi şehirleri ile birlikte Buhara'ya da bir *"Ateş Evi"* yaptırmıştır. Afrîdûn'un inşa ettirdiği bu mabedin adı kaynaklarda **"Bardisûn"**[6], en-Nüveyrî'ye göre **"Bardisvara"**[7] olarak zikredilmektedir. Buhara civarındaki diğer önemli Zerdüşt mabedlerinden birinin "*Kubazan*" olduğu yine **Şehristanî**'nin rivayetleri arasındadır[8]. **Cüveynî**'nin ifadesine göre *Buhara*; Zerdüşt ileri gelenlerinin (abid zahid) toplandığı mukaddes bir şehir olarak kalmamış[9] aynı zamanda *Zedüştlüğün* köklü bir din ve kültür merkezi haline gelmiştir. Dolayısıyla *Budizmi* bir hayli sarsmıştır.

Nitekim, Buhara'da uzun zamanlardan beri Budist heykellerinin satıldığı büyük pazar yerindeki *"Mahz-ı Rûz Mabedi"*nin daha sonraları *"Ateş Evi"* yani mecûsî mabedine döndürülmesi bize bu gerçeği açıkça kanıtlamaktadır[10]. Bu mabed'te uzun zamana kadar mukaddes ateşin yakıldığı **Narşahî**'nin rivayetleri arasındadır. Buhara'da ki, Zerdüştlerle ilgili bir rivayetinde Narşahî'nin, *"Bu vilayette mecûsî mabedleri çok idi"*[11]

[5] Togan, Z.V., ***Umumî Türk Tarihine Giriş***, İst. 1970, I, s. 54: Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi***, İst. 1927, s. 37.
[6] eş-Şehristânî, II, s. 59.
[7] en-Nüveyrî, s. 107 vd.
[8] eş-Şehristânî, II, s. 59: krş. et-Taberî, VIII, s. 1230.
[9] Cüveynî, ***The History of the World Conqueror***, Manchester, 1958, s. 98: Balcıoğlu, Tahir, H., ***Türk Tarihinde Mezhep Ceryanları***, İstanbul, s. 117.
[10] Narşahî, s. 38.
[11] Narşahî, s. 50.

demekte ve özellikle Türk asıllı **Kuşanlar**; bu tacir mecûsîlerin fevkâlade güzel, manzaralı bahçeli köşklerde oturduklarını maddi durumlarının iyi ve zengin kimseler olduklarını beyan etmektedir[12].

Zerdüştlük *Baykent*[13] ve *Semerkant*[14] gibi Aşağı Türkistan'ın diğer büyük ticaret merkezlerinde de önemli başarılar elde etmiştir. **Kuteybe**'nin Semerkant'ı teslim alışı sırasında *Ateş Evlerine* açıkça el koyması ve bunu sulh şartları arasında bizzat zikrettirmesi Semerkant'da Zerdüştlüğün durumu hakkında yeterli bilgiler vermektedir[15]. Zerdüştlük daha da ileri giderek *Çin Seddine* kadar olan geniş bir sahada ve çeşitli Türk boyları arasına da girmiştir[16].

Büyük bir imparatorluk dini olmasına rağmen çoğu zaman devlet himâyesinden mahrum ve fakat kendisine has usullerle çok daha sağlam bir şekilde *Aşağı Türkistan*'da yayılan *İslâmiyetin*, karşısına çıkan en büyük engellerden biri de şüphesiz *Zerdüştlük* olmuştur. Zerdüştlerin gizliden gizliye nasıl sıkı bir faaliyete giriştikleri, en sonunda Emevilerin son Horasan valisi **Nasr b. Seyyar** tarafından açıklanmıştır. **Merv**'de çok büyük bir cemaat huzurunda

[12] Narşahî, s. 50.
[13] el-Birûnî, **el-Asaru'l-Bakiye**, Leipzig, 1923, s. 234.
[14] Shaban, M.A., ***The Abbaside Revolution***, Cambiridge, 1970, s. 15: Trittion, A.S., ***The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects***, s. 99.
[15] el-Belâzurî, III, s. 518: et-Taberî, VII, s. 1246: İbnü'l-Esîr, IV, s. 573: İbn Haldûn, ***Tarîh***, Beyrut, 1971, III, s. 63.
[16] ***Ebû Dülef Risâlesi, (İbn Fazlan Seyâhatnamesi***, nşr. Ramazan Şeşen, İst., 1975, s. 68: Ayrıca bkz. (Yörükkan) Yusuf Ziya, ***Orta Asya'da Türk Boyları***, Darulfünun, İstanbul, 1932, sy. 23, sf. 39-52.

okunan bu tesirli hutbede ***Zerdüşt toplumunun*** dinî lideri, hâmisi,büyük düzenbaz **Bahramsis** sadece teşhir edilmekle kalmamış, onun müslümanları ezmek için kullandığı ***"Vergi"*** silahı da elinden alınmış ve tesirsiz bir hale getirilmiştir[17]. Neticede vergi boyunduruğundan kurtulan binlerce kimse bu arada ***Türk*** müslüman olmuşlardır.

Budizm Türk Yurtlarında:

Aşağı Türkistan ve geniş manada ***Turan Yurdunu*** din ve kültür itibarı ile büyük ölçüde tesir altında bırakan diğer dinlerden biri de şüphesiz ***Budizm***'dir.

M.Ö. VI. asırda ***Hindistan***'da çıkan ***Budizm***[18]; ***Hint Baharat Yolu***'nun da tesiri ile ***Afganistan*** ve ***İran*** istikâmetinde yayılarak Çin'e kadar uzanmıştır[19]. Özellikle ***Kuşanlar*** devri (M.S. I-III. asır) Budizm'in bu bölgelerde yayılmasında çok önemli bir merhale teşkil etmektedir[20]. Budizm'in, **Mahayana** (minhac-ı hakikat) mezhebine ait olmak üzere Kanişka-l tarafından ***Belh***[21] ve ***Buhara***'da[22]

[17] et-Taberî, IX, s. 1688: İbnü'l-Esîr, V, s. 236.
[18] Conze, Edward., ***Der Budhimus,*** Stutgard, 1962, s. 31, 191: Hacklann, Heinrich, ***Die Religionen der Erde,*** München, 1966 III, s. 56: Challaye, Felicien., ***Dinler Tarihi,*** çev. Samih Tiryakioğlu, İst. 1960, s. 66: Doğrul, Ö. Rıza., ***Dinler Tarihi,*** İst. 1947, s. 112, Sarıkçıoğlu, E., a.g.e., s. 179.
[19] Parker, E.H., ***A Thousand Years of the Tartars,*** London, 1969, s. 105: Balcıoğlu, T.H., a.g.e., s. 114: Heirler, F., ***Die Religionen der Menschheit,*** Stutgard, 1959, s. 306, 309 vd. Conze, Edward, a.g.e., s. III.
[20] Togan, Z.V., a.g.e., s. 46: Heirler, F., a.g.e., s. 309: Aleksandr, B., a.g.e., s. 98: Diez, Ernest, ***The Ancient World of Asia,*** London, 1961, s. 142.
[21] Belh'te kurulan bu ***Nev Bahar*** (Sanskritçe ***Nova Vihara***) yeni mabed, Emevîlerin ilk Horasan valilerinden Kays b. el-Heysem tarafından yıktırılmıştır. bkz. Hasan, S.A., ***Survery of the Expantion of Islam,*** IC. XLIV, sy. 2, sf. 165: Ayrıca Nev Bahar mabedi için bkz. Yusuf, S.M., ***Bedü'l-Ilâkat el-Ilmiyye,*** MKE. XII, sy. 1, sf. 106-107.

Nev Bahar" iki büyük mabed kurulmuştur[23]. Aşağı Türkistan'da Budizm, başarılı bir şekilde yayılmasına devam etmiş, ***Semerkant***'a sıçramış ve orada da ***"Nev Bahar"*** adıyla muazzam bir ***Budist manastırı*** yapılmıştır[24].

Belh, Buhara ve Semerkant'da kurulan bu mabedler ve misyonerler, bir taraftan ***Budizm***'in Asya'nın iç kısımlarına taşırken, diğer taraftan da *Hint felsefe ve kültürünün* bu topraklarda çok geniş bir şekilde yayılma ve tutunmasına[25]. ve şehirleşmenin gelişmesine önemli ölçüde yardım etmiştir[26]. Belki de ***Budizm***'in bu fonksiyonları nedeniyledir ki, İsâm aleminde kurulan ilk medrese bugünün deyimi ile üniversitelerin önce bu Budist ***"Vihara"***larını takliden ***Buhara***'da kurulduğu ileri sürülmektedir[27].

Narşahî'nin beyanlarına göre, ***Budizm***'in ikbâl devirlerinde ***Buhara,*** belki bütün İran ve ***Aşağı Türkistan*** için heykeller yapıldığı bir yer[28] ve ***Buda heykeli*** endüstrisinin merkezi idi. Eski zamanlarda Buhara'nın **Mah** adında ki çok dindar hükümdarı, kendi ismine izafeten Buhara'nın en güzel ağaçlık bir yerinde, Budist heykellerinin alım ve satımının daha rahat ve kolaylıkla yapılabilmesi izin

[22] Hatta Buhara kelimesinin aslının buralarda medrese ve manastır anlamına gelen ***"viharâ"***'dan geldiği dahi ileri sürülmektedir. bkz. Togan, Z.V., ***Türk İli Türkistan Tarihi,*** İst. 1942, I, s. 81.
[23] Günaltay, M.Ş., ***İbn Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi,*** Belleten, IV, sy. 13, sf. 19.
[24] Bala, Mirza, İA., II, s. 672: Hitti, P.K., a.g.e., s. 209.
[25] Tekin, Şinasi, ***Uygurca Metinler,*** Ankara, 1960, s. 3: Yusuf, S.M., ***Studies in Islamic History,*** Lahore, 1970, s. 45.
[26] Watt, M.W., a.g.e., s. 116.
[27] Turan, O., ***Türkler ve İslâmiyet.*** AÜDTC. Dergisi, IV, sy. 4, sf. 461: ***Narşahî,*** s. 39. Le-Strange G., a.g.e., s. 504, el-Makdîsî, s. 282.
[28] Narşahî s. 38.

"Mah-ı Rüz Çarşısı"'nı kurdurmuştur. Şüphesiz koyu bir Budist olan hükümdarı **Mah,** daha sonraları civardaki bütün bu işin ehli sanatkârları toplayarak söz konusu çarşıda belirli günlerde satılmak üzere yapabildikleri kadar çok Buda heykelleri yapmalarını emretmiştir[29].

Bunların içinde değerli sanaatkar, ustalar, daha açık ifâde ile heykeltraşlar tarafından yapılmış çok kıymetli, sanat değeri çok yüksek heykeller, ***Buda heykelleri*** bulunduğu gibi, bir çokları da genellikle basit, fazla sanat değeri olmayan tuğladan pişirilmek suretiyle yapılmış oyuncak heykeller olması gerekmektedir. Zira, ***Aşağı Türkistan'***da yapılan kazılarda çıkan bol miktardaki bu kabil ***Buda heykelleri*** bize bu kanaati vermektedir.

Buhara'da senede iki defa olmak üzere büyük bir pazar kurulur, burada sanatkârların bir sene içinde bütün güçleri ile hazırladıkları heykellerin alım ve satımları yapılırdı[30]. Hatta o gün pazar yerinde hükümdar içinde bir taht kurulur, hükümdar maiyyetiyle birlikte çarşı yerine gelir tahtına oturarak bu alış verişleri hem kotrol, hem de teşvik ederdi. Bu putlardan bazıları 50,000 dirheme kadar alıcı bulabiliyordu[31].

Zerdüştlüğün tesiri ile ***Budizm*** Buhara'da bir hayli gerilemişse de ***Semerkant'***da ki, parlak devri devam

[29] Narşahî, s. 38.
[30] Narşahî adı geçen bu Budist çarşısının kendi zamanına kadar (959 öl.) devam ettiğini ve bu kadar muazzam çarşının inşaasına ve kalıntılarına şaşıp kaldığını itiraf etmektedir. bkz. ***Tarih-u Buhara,*** s. 38.
[31] Narşahî, s. 38.

etmiştir[32]. ***Kuteybe b. Müslim'***in Semerkant'ı teslim alış sırasında yakılmak üzere ortaya yığılan ***Buda heykellerinin*** büyük bir köşk gibi olduğu ve başta o zamanın Semerkant hükümdarı **Guzek** (Oğuz Bek), olmak üzere yerli halkın ***Müslüman Fatih'***e, şiddetli tepkiler gösterdikleri yolundaki rivayetler bize bu hususta yeteri kadar fikirler vermektedir[33].

Budizm, Aşağı Türkistan'da bir devlet dini olan Zerdüştlüğün şiddetli mukavemetine uğramıştır. Nastûri varyantlı ***Hıristiyanlık***[34], ***Manihaizm***[35], hatta ***Mazdekizm'***in rekâbeti ile karşı karşıya kalmıştır. Bütün bunlar, Budizm'in yavaş yavaş ve devamlı bir surette gerilemesine sebeb olmuştur. Artık Budizm'in, Arap istilâsının başladığı devirlerde Aşağı Türkistan'da durumunun bir hayli sarsıldığı ve müdafaaya çekildiği görülür. Samimi ***Budist Seyyahı*** Çin'li **Hsuan Tsang**'ın VI. asrın başında Çin'den başlayıp Aşağı Türkistan'dan geçerek Hindistan'a kadar yaptığı uzun seyahat hatıraları Budizm'in ***Aşağı Türkistan'***da çökme devrine ışık tutmaktadır[36].

O sıralarda Budizm'in özellikle ***Demir Kapı'***nın güney kesimlerinde daha kuvvetli olduğu, kuzeyde ***Soğdiana'***da

[32] Kurat, A.N., a.g.mk., AÜDTCF. Dergisi, VI, sy. 5, sf. 391..
[33] el-Belâzurî, III, s. 518: et-Taberî, VIII, s. 1246.
[34] Spuler, Bertold., ***Die Morgenlandichen Kirchen,*** Leiden/Köln, 1964, 137, 139 vd. Tekin, Şinasî, a.g.e., s. 3.
[35] Widengren, Geo, ***Mani und der Manichaismus,*** Stutgart, 1961, s. 132 vd. Tekin, Şinasî, a.g.e., s. 2.
[36] Barthold, W., ***Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,*** İstanbul, 1981, s. 54, Yusuf S.M., a.g.e., s. 47-51: Chavannes, E., ***Documents, sur les Tou-Kiue*** (Turcs) ***Occidentaux,*** Paris, 1900, s. 301.

ise *Zerdüştlüğün* galip geldiği anlaşılmaktadır[37]. O kadar ki, Çinli Seyyah, ***Buda Manastırlarını*** ancak ***Soğd***'un güney hududunu, geçipte ***Toharistan***'a girdikten sonra görmüştür. Çinli seyyahın hatıralarından anlaşıldığına göre, Soğd'un başşehri olan ***Samerkant*** da yalnız iki tane metruk ***Buda manastırı*** vardı. ***Zerdüştler, Budistlerin*** o manastırlarda toplanmalarına ibadet etmelerine manî oluyorlar ve ağır baskılar yapıyorlardı. O kadar ki, Zerdüştler daha da ileri gidiyor. ***Budistleri*** ucu ateş tutuşturulmuş mukaddes sopa ve odunlarla bu mabedlerden sürüp çıkarıyorlardı[38]. İslâmî fetih hareketlerinin başladığı sıralarda sadece *Tirmiz*'de 12 Budist mabedi ve 1,000 kadar da Budist rahibinin bulunduğu kaydedilmektedir[39].

Orta-Asya Arap fetihlerinin başlaması ve İslâmiyetin ***Tûran Yurduna*** ayak basması ile Aşağı Türkistan'da etkinliğini tamamen kaybeden ***Budizm; İç Asya***'ya doğru çekilmiş ve özellikle ***Uygur Türkleri*** arasında kayda değer, büyük bir ilgi görmüştür[40]. Hatta o kadar ki, büyük Türk Hakanı **Bilge Kağan, *Budizm***'in (Çinlilerin nasıl kollektif bir dini varsa) kendi milleti yani ***Türkler*** için resmi din olmasını isteyecek kadar ileri gitmiştir[41].

[37] Shaban, M.A., ***Khurasan at the Time of the Arab Conquest; Iran and Islam*** nşr. C.E. Bosworth Edinburgh, 1971, s. 482.
[38] Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi,*** s. 37.
[39] Barthold, W., ***Tirmiz md.*** DMİ. V, s. 223.
[40] Kitapçı, Z., ***Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet,*** Konya, 2004, s. 124, Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi,*** s. 11-12: Ö. Bahaeddin, ***Türk Kültürünün Gelişme Çağları,*** İstanbul, 1971, I, 87.
[41] Mau-Tsai, Liu, ***Die Chinesichen Nachrrichten zur Geschichte der Osta-Türken,*** Wiesbaden, 1958, s. 224: Ögel, Bahaeddin, a.g.e., I, s. 99: Turan, O., a.g.e., I, s. 65.

Fakat yanında gün görmüş akıllı, Türk milletinin özelliklerini iyi bilen büyük devlet adamı **Tonyukuk Han** vardı. Onun hâlâ hayranı olan ***Alman*** ilim adamları bugün bile takdirlerini açıklamak için Tonyukuk'a ***"Gök Türk İmparatorluğunun Bismarkı"***[42] demektedirler. İşte, **Tonyukuk-Han** o zamana kadar üç Gök Türk Hakanına hizmet etmiş olan bu emektar vezir **Bilge Kağan**'a ***Budizm***'in Türk'ün askerlik ruhu ve milli karakterlerini dumura uğratacağından söz etmiş ve büyük bir basiretle ona aynen şöyle demiştir:

"-Bu olmaz. Çünkü Türklerin sayıları az, Çinlilerin ise çok fazladır. Buna rağmen biz Çinlilere karşı hep muzaffer olduk. Biz göçebe savaşçı bir milletiz. Kendimizi güçlü hissettiğimiz zaman devamlı akınlar yapıyor, zayıf olduğumuz zamanda, dağların, vadilerin derinliklerine dalıyor, kurtuluyoruz. Buda ve Tao dinlerine gelince; bu dinler daha çok sulh içinde yaşayan ve sessiz ve uysal kişiler içindir. Savaş yapmak ve güç kazanmak isteyenlere göre değildir"[43]. Böylece onu her nasılsa saplanıp kaldığı bu çok tehlikeli fikirlerden vazgeçirmeye muvaffak olmuştur.

Büyük Arap edîbi **Câhız**'ın, Budist olan Türklerin milli değerlerini (askerlik kahramanlık, hareketli olmak vs.) nasıl kaybettikleri hakkında ilginç müşahedeleri vardır. ***el-Câhız Bizanslılarla Sâsanîler*** arasında cereyan eden bir kısım harpler üzerinde durmakta ve bu harplerde ***Bizanslıların***

[42] Ligeti, L., ***Bilinmeyen İç Asya,*** İst. 1970, II, s. 18.
[43] Ögel, B., ***Türk Tarihine Giriş,*** Ankara, 1991, s. 179 krş. Ligeti, L. ***Bilinmeyen İç Asya,*** Ankara, 1970, II. s. 18-19.

yenilmelerinin asıl sebebini Rumların, yumuşaklık ve intikam almamayı emreden *Hıristiyanlık* dinine girmiş olmalarında bulmaktadır. Aynı elim akibeti Türkler için de savunan **el-Câhız** aynen şöyle demektedir:

"Türkler zındıklık (Budizm) dinine girince artık harplerde mağlup olmaya başladılar. Türklerin en kahraman kabilelerinden biri olan Dokuz Oğuz (Uygur) kabilesi bunun misâlidir. Halbuki, Dokuz Oğuzlar, Karluk Türklerinden sayıca bir kaç misli az oldukları halde, daima savaşlarda onlardan üstün olurlardı. Ne zaman ki Türkler bu zındıklık dinine girmeye başladılar oysa, bu zınıklık dini, insanları dünyadan el etek çektirme ve yumuşaklık telkîn etmede Hıristiyanlıktan daha kötü tesir eder, artık onların kahramanlıkları gitmiş, yiğitlik duyguları sönmüş ve pısırık çekingen bir millet olmuşlardır"[44].

Kahramanlıkları dillere destan olan ve bir çok Arap kaynaklarında Türklerin en haşin kabilesi olarak zikredilen **Dokuz Oğuzların,** ***Buda*** hatta, ***Manî*** gibi eski Asya dinlerinin aralarında yayılmasıyla bir anda askerlik ruhlarını kaybetmeleri sadece büyük Türk hayranı ***el-Câhız***'ın değil, diğer bir kısım Arap yazarlarının da gözünden kaçmamıştır.

Meselâ, **Temim b. Bahr,** yukarda zikredilen ***Dokuz Oğuz*** kabilelerinin meskün oldukları yerlere yaptığı seyahatler sırasında gördüğü ilginç müşahedelerini anlatır. Onların arasında ***Budizm***'in yanısıra ***Manî*** ve ***Zerdüştlüğün*** de yayıldığını, hatta önceleri daha da kuvvetli olan

[44] Kitapçı, Z., ***et-Türk fi Müellefat el-Cahız***, Beyrut, 1972, s. 84, krş. en-Necm, V.T. ***el-Cahız vel-Hızaratü'l-Abbasiyye***, Bağdad, 1954, s. 129-130.

Zerdüştlüğün, Manî dininin İç Asya'da süratle yayılması ile yavaş yavaş eski kuvvetini kaybetmeye başladığını anlatır. Ne yazık ki, O da, bütün bu dinlerin, Türkler'de ki, askerlik ruhunu inanılmayacak kadar zayıflattığını itiraf ederek yukarda müşahedelerini naklettiğimiz **el-Câhız**'la aynı noktaya geldiği görülür[45]. Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, ***İslâm Dini***nin, ***Hıristiyanlık, Budizm*** hatta diğer bir kısım ***Arî*** ve ***Sâmi*** dinlerin aksine, milli değerlerimizi nasıl besleyici ve geliştirici bir rol oynadığını burada geniş geniş izah etmeye bilmem lüzum varmıdır?

Manihaizm ve Diğer Dinler:

Aşağı Türkistan'da yayılan büyük Âri dinlerden bir diğeri de daha ziyade ***"bir tüccar dini"*** olarak bilinen ***Manihaizm***'dir[46].

Sasanîler zamanında diğer bir kısım dinler gibi ***İran***'da zuhur eden ***Manihaizm***[47]; (III. asrın başı) kurucusu **Manî**'nin işkence ile öldürülmesi sonucu[48], mensuplarının büyük bir kısmı pek tabi olarak ***Aşağı Türkistan***'a sığınmışlar ve buralarda dinî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir[49]. Bölgede, Milâdî III. asırdan itibaren artık göze batacak bir şekilde yayılmaya başlayan ***Manihaistler***[50], Semerkant'ı tıpkı hıristiyanlar gibi kendilerine merkez olarak kabul

[45] Barthold, W., ***Tarih et-Türk,*** Kahire, 1958, s. 12.
[46] Ögel, Bahaeddin, a.g.e., I, s. 97-98.
[47] Nasır, S. Hosein, a.g.e., II, s. 99: Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** s. 10: Ögel, Bahaeddin, a.g.e., I, s. 99.
[48] en-Nüveyri, V, 168-169: el-Kalkaşandî, IV, s. 415.
[49] İbn Nedîm, ***el-Fihrist,*** Tahran, s. 400: Ligeti, L., ***Bilinmeyen İç Asya,*** çev. Sadrettin Karatay, İstanbul, 1964, s. 251.
[50] Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi,*** s. 12-14.

etmişlerdir[51]. Daha sonraları malum Soğd'lu tüccarların kafilelerine katılarak ***Orta Asya*** ve ***Tûran Yurdu'***nun en ücra köşelerine kadar faaliyet sahalarını genişletmişlerdir[52].

Aşağı Türkistan'da yavaş yavaş gelişen ***Manihaizm,*** bir takım Budist unsurların katılmasıyla daha da kuvvetlenmiştir[53]. Hatta Barthold, **Hsuan Tsang** zamanında bile ***Seyhun*** ile ***Çu*** arasında ki geniş sahada yegâne hâkim dinin Manihaizm olabileceğini kaydetmektedir[54]. ***İslâmiyetin*** Aşağı Türkistan'da, ***Manî, Zerdüştlük*** ve ***Hıristiyanlık*** dinlerinin artıklarını temizliyerek yerleşmeye çalışırken doğuda **Uygurlar,** ***Manî*** dinine giriyor, bu arada ***Budizm*** ve ***Hıristiyanlık*** Türkler arasında yeni yeni taraftarlar kazanıyordu[55].

Böğü Kağan zamanında (762), Uygur Türklerinin iltihakiyle daha da kuvvetlenen ***Manihaizm***[56], ***İslâm Dinin*** karşısına geçici bir devre içinde ***medenî Türk unsuru*** ile çıkmış ve ağır mücadeleler vermiştir[57]. Hatta Halife **Muktedir** zamanında (908-932, Abbasîler Devri), Horasan valisinin Semerkant'daki Manihaistlere ki, bunların adedi 500 kadar olduğu tahmin edilmektedir[58], ağır baskı yapması üzerine ***Tokuz Oğuz*** hükümdarı müslüman valiyi çok

[51] Emîn, Ahmed, a.g.e., s. 105.
[52] Ögel, Bahaeddin, ***İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi,*** Ankara, 1962, s. 349: Kurat, A.N., a.g.mk., AÜDTCF. Dergisi, VI, sy. 5, sf. 392.
[53] Ligeti, L. D., a.g.e., s. 251.
[54] Barthold, W., ***Four Studies,*** Leiden, 1956, s. 82.
[55] Turan, O., a.g.mk., AÜDTCF. Dergisi, IV, sy. 4, sf. 461.
[56] Ögel, Bahaeddin, a.g.e., s. 348: Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** s. 91: Thomsen, W., a.g.mk., TM. II, s. 36.
[57] Kitapçı, Z., a.g.e., s. 103.
[58] İbn Nedim, a.g.e., s. 401.

cüretkâr bir şekilde tehdit etmiş ve de bir mektup göndermiştir. Hükümdar söz konusu mektubunda:

> ***"Benim ülkemdeki müslümanlar senin ülkendeki dindaşlarımdan (manihaistleri kastedmektedir) şüphesiz bir kaç misli fazladır."*** demiş ve ***"onlardan tek birisinin bile öldürüldüğü takdirde kendi ülkesindeki müslüman toplumunu kılınçtan geçireceğine, mescidlerini yıktıracağına ve diğer ülkelerdeki müslümanları korumayı bırakacağına ve hatta onları öldürteceğine dair yemin etmiştir"***[59].

Gerek bu mektup, gerekse biraz önce ***el-Câhız'***dan naklettiğimiz rivayetler ve bu konuda topladığımız ve değerlendirmeye imkan bulamadığımız daha bir çok malzemeler, ***Aşağı Türkistan'***daki dinler arası mücadelenin şiddeti hakkında gerçekten ilgi çekici fikirler vermektedir. Bizim, konunun özel durumu icabı önemli de olsa bu mücadelenin ayrıntılarına burada girmemize imkan yoktur. Ancak **İbni Nedîm**'in bu kıymetli ve bir çok yönlerden yorumlanması gereken rivayeti, X. asırda bile ***Semerkant'***da kayda değer miktarda ***manihaist*** bir toplumunun bulunduğunu gösterdiği gibi, diğer taraftan da İç Asya'da Türkler arasında ***İslâmiyetin*** önemli ölçüde yayıldığını göstermekte ve bir çok camii ve mescidlerin yapıldığını bildirmektedir.

[59] İbn Nedim, a.g.e., s. 401: Turan, O., ***Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,*** I, s. 68.

Aşağı Türkistanda İlâhî Dinler: Hıristiyanlık:

Aşağı Türkistan sadece *"Âri dinler"* için değil, İslâmiyetten önceki *"ilâhî dinler"* içinde bir uğrak yeri olmuştur. Bundan maksadımız İslamiyetten asırlarca önce bu topraklara ayak basmış olan ***Hıristiyanlık*** ve ***Mûsevilik*** dinleridir. Nevarki Aşağı Türkistan'a ***Hıristiyanlığın*** daha ziyâde ***Nasturî*** mezhebine bağlı rahipleri gelmiş ve Türk yurtlarında büyük başarılar sağlamışlardır[60]. Dini felsefesi kısaca ***Hz. İsa***'nın ilahlığını reddeden ***Nastûrîler***[61], bu meselede İslâmiyete büyük benzerlikler göstermişlerdir. ***İstanbul***'da ***Nastûrî*** denilen[62] ve iki büyük kiliseleri olan şarkî ***Suriyeliler***[63], ***Mezopotamya***'da büyük bir ***Nastürî kilisesi*** inşa etmeye muvaffak olmuşlardır[64]. Böylece Ön Asya'ya yani ***Musul, Irak*** ve ***Fars***'a yayılan Nastürîler daha da ileri giderek İran ve ***Horasan***; *Doğu Turan Yurdu* yolu ile Aşağı Türkistan'a kadar gelmişlerdir.

Büyük hıristiyan kitleye önemli bir inanç meselesinde muhalif olmaları nedeniyle ***Sasanîler*** tarafından bir düşmanlık politikası icabı ***Bizans***'a karşı geniş ölçüde ve her zaman desteklenen ***Nasturîler,*** kısa zaman içinde İran'da önemli bir ekalliyet ve varlık hâline gelmişlerdir[65]. Esasen

[60] Geniş bilgi için bkz. Günay, Ü. ve Güngör, H., ***Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi,*** Ankara, 1997, s. 142, vd. Barthold, W., ***Orta Asya'da Hıristiyanlık,*** T.M. İstanbul, s. 58, Esin, E., ***İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâmiyet,*** s. 135.

[61] İbn Hazm, ***el-Fasl fil Milel ve'l-Ehva ve en-Ninl,*** Mısır, 1321, I, s. 49.

[62] İbni Hazm, a.g.e., I, s. 49.

[63] Supular-Barthold, ***İran Moğolları,*** Ankara, 1957, s. 227.

[64] Caetani, L., a.g.e., X, s. 230.

[65] Nasr, S. Hosein, a.g.e., II, s. 99.

İran V. asırdan itibaren Bizans'tan kovulan bütün medenî unsurlar; meselâ ***Mecûsîler, Yahûdiler ve Hıristiyan*** rafizîlerine karşı emin bir sığınak vazifesini görmüştür[66]. **L. Caetanî,** ***Arap Fütûhatı*** sırasında bunların ***İran***'da düşkün, sefil ve çok acınacak bir durumda olduklarını kaydetmektedir[67].

Milâdî VI. asırda Aşağı Türkistan hudud-u askeriyesi vasıtasıyla Türk yurtlarına giren ***Hıristiyanlık***[68], buralarda fazla bir dinî mukavemetle karşılaşmamıştır. Aksine ***Zerdüştlükle Budizm*** arasındaki asırlardır sürüp gelen mücadeleler daha doğrusu rekabetlerden büyük ölçüde yararlanan Nastûrî misyonerler, ***Aşağı Türkistan***'da önemli derecede başarılar elde etmişlerdir[69]. Daha sonraları **Semerkant'da** bir ***metrepolitlik*** kuran Nastûrîler[70], burasını kendileri için bir pilot bölge kabul etmişlerdir.

Artık Semerkant'ı kendilerine en uygun bir merkez olarak seçen ve bunda da şüphesiz isabetli olan **Nastûrîler,** misyonerlik alanlarını daha da genişletmişler ve böylece Orta Asya Türk boyları, hatta Çin'in iç kısımlarına kadar uzanan çok geniş bir sahada yayılma imkanını bulmuşlardır[71]. Başta Buhara olmak üzere[72] Aşağı

[66] Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** nşr. Fuad Köprülü, Ankara, 1963, s. 11.

[67] Caetani, L., a.g.e., X, s. 272.

[68] Necib-Asım, ***Türk Tarihi,*** İst. 1316, s. 141.

[69] Wambry, E., ***Tarih-u Buhâra,*** Kahire, 1965, s. 53.

[70] Bretschneider, E., ***Mediaeval Researches,*** London, 1967, II, s. 59-60.

[71] Caetani, L., a.g.e., X, s. 230: Thomsen, W., ***Şarkî Türkistan'ın Mazisine Dair,*** TM. II, s. 35.

[72] Wambry, E., a.g.e., s. 53.

Türkistan'ın *Vinkard*[73], *Mirgi, Talas* gibi küçük büyük daha bir çok kasabalarında taraftarı bulunan Nastûrîler *Kaşgar*'da da bir metropolitik kurmuşlardır[74].

Aşağı Türkistan'da Arap fütûhatının başladığı sıralarda Hıristiyan cemaatin önemli bir varlık oldukları İslâmî kaynakların rivayetlerinden açık açık anlaşılmaktadır. İslâmiyetin bölgede devlet himayesinden mahrum ve kendine has yollarla yayılması, müteassıp Hıristiyan varlığını bir hayli tedirgin etmiştir. Bu cemaatin lideri Papaz ***Aşbadâd b. Curaycur*** (Gregory) bölgede İslâmiyetin yayılmasını önlemek için elinden gelen her türlü faaliyeti göstermiş bu meselede diğer dinî toplum liderleri ile anlaşmış ve mühtedilerden çok ağır vergiler almıştır[75]. Emevilerin dirayetli horasan valisi **Nasr. b. Seyyar** bunların üzerine cesaretle yürüyerek sultalarını kırmıştır ki bundan sonraki bahisler de bu konular üzerinde çok daha ayrıntılı olarak durulacaktır.

Aşağı Türkistan'da Mûsevilik:

Hıristiyanlığın yanısıra Aşağı Türkistana, ***Musevîlikte*** sıçramıştır. Ne varki ***Musevîlik,*** diğer dinlerin aksine, hiç bir zaman, yayılmacı bir eğilim göstermemiştir. ***Yahûdi*** azınlıkların bulunduğu şehirlerde, kendine has, o gruba özel bir azınlık dini olarak yaşamını sürdürmüştür. Meselâ ***İslâm Dinin Horasan;*** Doğu Turan Yurduna geldiği sıralarda

[73] Barthold, W., Turkestan, s. 170.
[74] Bretschneider, E., a.g.e., II, s. 47: Psalty (Fransız) ***Türklerde Hıristiyanlık,*** II. TTK. Tebliğleri, İstanbul, 1943, s. 892.
[75] et-Taberî, VII, s. 173, İbnü'l-Esîr, V, s. 236.

Mervdeki Yahudi cemaatinin liderinin **Akîbetü'l-Yahudî** olduğunu ***Taberî*** kaydetmektedir[76]. **Akibada** bölgedeki İslâmlaştırma faaliyetine karşı sinsi bir şekilde mukavemet göstermekten geri durmamış ve Yahûdî cemaatin eritilmemesi için her türlü gayreti göstermiştir. **Akîba** bunda bir dereceye kadarda muvaffak olmuştur.

Bilindiği gibi Mûsevîlik, ***Yahûdilerin*** bir nevi milli dini olduğu, için bu kavmin dışındaki milletler arasında pek fazla bir ilgi ve rağbet görmemiş ve bir ***Yahûdi*** dinî olarak kalmıştır. Buna rağmen başta **O.M. Dunlop** gibi bir kısım **Yahûdi** yazarlar[77] ve onların görüşleri doğrultusunda hareket eden daha bir çok tarihçiler[78] bunlara **A.N. Kurat, O. Turan, İ. Kafesoğlu** gibi bizim tarihçilerimiz de dahildir, ***Hazar Türklerinin, Yahûdiliği*** kabul ettiklerini yazmışlardır.

Onlara göre Abbasî Halifelerinden **Harun er-Reşid** zamanında (786-809) Bizanstan sürgün edilen bir kaç bin kişilik Yahudi cemaatı, **Hazar Türk Hakanlığına** sığınmış ve onların bu yöndeki yoğun faaliyetleri sonucu **Hazarlar** da ***Mûseviliği*** kabul etmişler, bundan da öte ***Yahudi*** olmuşlardır[79]. Hakikat-ı halde, ilk müslüman Türk devletlerinden birini kuran Kafkasların bu kartal

[76] et-Taberî, VII, s. 173.
[77] Dunlop, D.M., ***The History of the Jewish Khazars,*** Princetion, 1954.
[78] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Artamanov, M., ***The History of the Hazars,*** Leningrad, 1962. Solomon G., ***A. History of the Jews.*** Philedelphia, 1952. Koestler, A., ***The Therteonth Tribe,*** Newyork, 1976. Kutschera, H.F. ***Die Chasraren,*** Wien, 1910, Milman, H.H. ***The History of the Jews,*** London, 1863.
[79] Kurat, A.N. ***Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi,*** Ankara, 1992, s. 36.

bekçilerinin ***Yahûdiliklerini*** savunmak, ilim namına abesle iştigal etmekten başka bir şey değildir[80].

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda ***Aşağı Türkistan***'ın; görüldüğü gibi, eski din mezheb ve kültürleri üzerinde durulmuş ve toplumun dini yapısının genel bir fotoğrafı sunulmuştur. Neticede görülmüştür ki; ***Aşağı Türkistan,*** genellikle Türk nüfusu ile beslenen bu büyük coğrafi bölge, dünyanın en medeni ülkelerinden biri ve dini manada bir ***mozaikler ülkesidir***[81]. Acaba bu niçin böyle olmuştur?

İşte, bundan sonraki sayfalarda bu sorunun cevabı aranacak ve Aşağı Türkistan'daki Din ve Kültür istilâsının temel faktörleri üzerinde durulacaktır. Bundan maksadımız tarihi ***"İpek Yolu"*** ve onun bölgenin din ve kültür hayatındaki zenginliği sağlamada önemli yeridir.

[80] Bu konularda çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası,*** Konya, 2000, I, s. 104 vd.

[81] Karş. Kitapçı, Z., ***Sosyal, Siyâsî ve Dinî Yönleri ile İslâmi Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan,*** Diyanet Dergisi, Ankara, 1978, XVII, No. 5, s. 276 vd.

II.

AŞAĞI TÜRKİSTAN'DAKİ DİN VE KÜLTÜR İSTİLASININ TEMEL FAKTÖRLERİ

Tarihi İpek Yolu

İpek Yolu Güzergâhı ve Önemi:

Şu bir gerçektir ki, iktisadî refah bakımdan önemi bir yana, ***Aşağı Türkistan***'da, ***İslâm Dini*** de dâhil, eski ***Arî*** ve ***Samî*** dinlerin yayılması, birçok yabancı kültür ve medeniyetlerin yerleşmesinde çok büyük bir köprü olan bu yolun, çok uzun bir güzergâhı bulunmakta idi.

Arapça kaynaklarda ***"et-Tariku'l-Harîrî",*** İngilizce'de ***"Great Silk Road"*** adı ile zikredilen ***"İpek Yolu";*** Ön Asya yani **Suriye** kıyılarından başlayarak ***Dicle*** ve ***Fırat*** nehirlerini geçer ve bugünkü **İran** topraklarını bir boydan bir boya geçerek, ***Merv*** şehrine ulaşırdı.

Merv; İpek Yolu vasıtası ile **İç Asya** ve **Hindistan**'a açılmak isteyen bir çok tüccar ve seyyahlar için büyük bir konaklama yeri idi. Daha sonra, ***Ceyhun havzasına*** giren bu ticaret yolu, ***Baykent, Buhara, Semerkant, Urartepe*** (Uşrusana), ***Fargane***'den geçerek **Çin**'e yakın diğer önemli bir konaklama merkezi ve Türk şehri olan ***Kaşgar***'a ve buradan güney yolunu takiple **Hoten**'e gelmekte idi. Ayrıca buradan devam eder ve ipeğin ilk çağlardan beri hakiki bir yurdu olarak bilinen **Çin**'e kadar ulaşır idi[1].

[1] Togan, Z.V., ***Türk İli Türkistan Tarihi,*** I, s. 94: Belenitsky, A., ***The Ancient Civilisation of Central Asia,*** London, 1969, s. 112: Ligeti, L., ***Bilinmeyen İç Asya,*** s. 58. Kafesoğlu, İ., ***Türk Bozkır Kültürü,*** Ankara, 1987, s. 113-114,

Yukarıda da işaret edildiği gibi Aşağı Türkistan'ın belli başlı büyük şehirlerinden geçerek Çin'e ulaşan bu büyük ticâret yolu, bölge insanının iktisadi refah ve ekonomik kalkınması, bolluk ve bereket sağlaması bir yana, ***Doğu-Batı kültür ve medeniyeti*** için de bir köprü, bir temas ve buluşma vasıtası olmuş ve böylece bir çok din ve yabancı kültürler ve onların temsilcileri ***Aşağı Türkistan***'a gelmişler ve bu büyük refahtan yararlanmak istemişlerdir. Nitekim; bu konular hakkında değerli tesbitleri bulunan **Z.V. Togan** aynen şöyle demektedir; ***"İran'daki sınıf ve mezhep mücadelelerin de mağlup olan İran unsurları ve ön Asya kavimleri daha pek eskiden beri din işlerinde müsamahakarlıkları ile temayüz eden Türklerin ülkelerine sığınarak mühacirlerin sayılarını çoğalttılar"***[2].

İpek Yolu Hakimiyeti ve Türkler:

Ancak bu büyük refah yolunun bir diğer ve çok önemli özelliği daha vardır. O da bu çok büyük ekonomik refah ve ticaretten yararlanmak isteyen komşu devlet ve milletler arasında onun, tarihin ilk çağlarından beri, büyük bir pazarlık ve hatta ihtilâf konusu olmasıdır. ***İranlılar'la Türkler*** arasında baş gösteren anlaşmazlıkların bir çoğunun altında ***Asya Ticaret Yolu*** hakimiyeti ve bunun sağladığı büyük iktisadî imkânlardan yeteri kadar yararlanma mücadelesi bulunmakta idi.

Hatta **Türkler**; büyük ***Gök-Türk*** hakanlığı devrinde, İranlıları safdışı etmek için zaman zaman ***Bizanslılarla*** birleşme çarelerini dahi aramışlardır. Meselâ bütün çabalara

Kwanten, L., ***A. History of Centrail Asia***, 500-1500, Leicester Unv. Press/1979, s. 52 vd. Boulnois, L., ***The Silk Road***, London, 1966, s. 110 vd.

[2] Togan, Z.V. a.g.e., s. 94-95.

rağmen ***İran***'la uzlaşma ümidini kesen Türk Hakanı **İstemi Han,** (552-576) Bizans'a yönelmiş ve ***İstanbul***'a, Soğdlu ipek taciri ve aynı zamanda diplomat **Maniakh** başkanlığında bir Türk heyeti göndermiştir. Tarihte bu, ***Orta Asya***'dan ***Doğu Roma*** başkentine giden ilk resmi heyet idi (568)[3].

Bu arada Türk tüccarlarının da bu yolun sağladığı iktisadî ve ticarî imkânlardan yeteri kadar istifade ettiklerini kaydetmemiz gerekmektedir. Türk tüccarları da tıpkı diğer tacirler gibi ipeğin gerçek ülkesi olan ***Çin***'e kadar giderler ve Çinli ihracatçılardan aldıkları ipek ve diğer ticaret mallarını kervanlara yükleyerek **İran**'a kadar gelirler ve mallarını buralarda satarak büyük paralar kazanırlardı.

Hatta Türk tüccarları ***Çin***'e daha yakın olmaları hasebiyle diğer tüccarlardan çok daha avantajlı bir durumda idiler. Nitekim Çin kaynaklarında **Tou-Men** adındaki bir Türk beyinin bir çok taraftarları ile birlikte ipek satın almak için Çin hudutlarına kadar geldikleri ve çok fazla miktarda ipek aldıkları bildirilmektedir[4] (Milâdî VI. asır).

Fakat bu Türk kervanlarının ticaretlerine İranlıların zaman zaman müdahale ettikleri ve onların ticaretlerine mani olmaya çalıştıkları görülmektedir. İranlıların Türk tacirlerine karşı takındıkları bu olumsuz ve sert tavırların bir neticesi olsa gerek, ***Gök Türk Hakanlığı*** devrinde ***Türkler İran***'a hücum etmişler, **Soğd** ülkesini itaatleri altına almışlardır. Ayrıca Türk Hakanlığı, İran hükümdarlarından **Medyalılara** ipek satmak üzere **Türk** tacirlerinin İran'a serbestçe geçmelerine müsaade edilmesini de istemiştir[5].

[3] Chavannes, Ed., ***Documents***, s. 228; Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 81.

[4] Necib Asım, a.g.e., I, s. 42.

[5] Necib Asım, a.g.e., I, s. 42.

Tarihin hiçbir devrinde ***Türk-İran ticarî*** münasebetleri yeteri kadar düzelmemiş ve İranlılar, Türk ticâret kervanlarına gereken kolaylığı bir türlü göstermemişlerdir. Muhtemelen, Türk tüccarlarının devamlı şikâyetleri üzerine olsa gerek, o sıralarda Hakanlığa bağlı ***Sogdiyana*** ülkesi valisi ***Türk Hakanlığı***'ndan, Bizans İmparatorluğu nezdinde yüksek bir memuriyet (Türk tacirlerinin mallarını Bizanslılara satma imtiyazını) istemiştir. Bir memuriyetten, imtiyazdan asıl maksad, Bizanslı müşterilerle doğrudan doğruya temasa geçerek Türk tacirlere yeni ve daha geniş bir pazar bulmak için bir nevi teşebbüslerde bulunmaktı. Böylece, İpek ticareti hâkimiyeti münhasıran Türklerin tekelinde bulunmaya devam edecekti[6].

Soğdlu Tüccarlar ve İpek Yolu:

Fakat Arap fütûhatı arasında, Türk bölgeleri de dahil olmak üzere ***Orta Asya*** ticaretini elinde bulunduran ve onun âdeta kaymağını yiyen bir kavim daha vardır. O da, Orta Asyanın tüccâr kavmi olarak bilinen ***Soğdlular***'dır. Bugün milletler okyanusunda çoktan boğulup gitmiş ve tarihe intikal eden bir kısım yazılı belge ve materyallerden başka bir şeyleri kalmamış olan bu kavmin aslı, hâlâ ihtilaf konusudur. Genellikle ***Zerdüşt*** dinine bağlı olan bu kavmin ***Türkistan***'a çok önceki devirlerde Avrupa'dan gelmiş oldukları rivayet edilmektedir[7]. ***Soğdlular*** hiçbir zaman siyâsî bir varlık olmamışlardır. Büyük **Gök-Türk** hakanlığı zamanında, Türklerin sağladığı yol emniyeti ve güvencesinden de azami derecede yararlanan ***Soğdlular***, Orta Asya'nın her tarafına dal budak salmışlar[8], yol güzergâhı başta olmak üzere önemli mıntıkalara da yerleşerek birçok ticârî koloniler kurmuşlardır[9]. Zamanla bunların önemli bir bölümü ***Türkleşmişlerdir***.

[6] Necib Âsım, a.g.e., I, s. 42.
[7] Togan, Z.V., a.g.e., I, s. 7; Barthold, W., "***Soğd***" md. İA., XI, s. 736.

Ne varki zaten doğuştan tüccar bir kavim olarak bilinen ***Soğdlular*** için bu yolun, ne kadar hayati bir önem taşıdığını pek fazla açıklamaya lüzum yoktur. Bu bakımdan Soğdlular sözkonusu ticaret yoluna daima hâkim durumda olmuşlardır. O kadar ki ***Soğdiyana tüccarları*** milletlerarası bu ticaretin gelişmesine öncülük bile etmişlerdir[10]. Soğdlular bu ticarette öyle bir seviyeye ulaşmışlardır ki İslâmî fetih hareketlerinin başlamasına tekaddüm eden devirlerde İç Asya'daki ipek ticareti nerede ise yalnız onların vasıtasıyla yapılabilir olmuştur[11].

Soğdiyana'da gelişen bu ticarî refah, yol boyunca yeni yeni birçok kasaba ve şehirlerin kurulmasına ve bundan da öte bir çok yabancı unsurların bu bölgeye gelip yerleşmesine sebep olmuştur. Kaderlerine daima razı olarak yaşayan ve ancak ticari varlıkları tehlikeye düştüğü zaman harekete geçen bu kavim[12] veya bir başka ifade ile tüccarlar ***burjuvazisi, Müslüman Arapların bu bölgeye ayak basmaları ve ticarî menfaatlarının kısmen haleldar olmasıyla İslâmiyetin yayılmasını dahi olanca güçleriyle kösteklemişler ve vergi toplamaktan başka yüce bir***

[8] Barthold, W., ***Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler***, Ankara, 1975, s. 20.
[9] Ögel, Bahaeddin, ***İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi***, s. 88; Togan, Z.V., a.g.e., I, s. 78.
[10] Belenistky, A., a.g.e., s. 112.
[11] Ligeti, L., a.g.e., s. 59.
[12] Ligeti, L., a.g.e., s. 60; Shaban, M.A., ***The Abbaside Revolution***, s. 58.

düşüncesi olmayan bürokrat Arap valilerinin yanında yerlerini almışlardır.

Bu, bir başka ifade ile ***Soğdluların, Araplarla*** sırf maddî çıkarları için icabında Türklere karşı birleşmelerinden başka bir şey değildi. Bununla beraber; ***Aşağı Türkistan*** ticaretine bilfiil karışan ve bu yüzden büyük yararlar sağlayan Arap ileri gelenleri vardı. Bunun yanısıra Soğdlu tüccarlar, mahalî prenslerin Araplarla sürtüşmeleri ve harpleri neticesinde ticarî durumlarının sarsılmaya başladığı zamanlarda Emevîler'in bölgedeki yayılmacı hareketlerinin finansmanını bile üstlenmişlerdir[13].

İpek Yolunun Sağladığı Ekonomik Refah:

Bir başka önemli faktör de, ***Aşağı Türkistan***'ın iktisadî refah ve jeopolitik durumudur. **İpek Yolu** ve onun bölge halkına sağladığı göz kamaştırıcı refah ve iktisadî zenginlik nedeniyle ***Aşağı Türkistan*** tarih boyunca bir çok milletlerin istilâsına uğramıştır. Türkler, İranlılar hatta başka milletler bu bölgede zaman zaman hâkimiyet kurmuş olmalarına rağmen, İslâmiyetin yayılmasına kadar hiç bir devirde din ve kültür birliği sağlayamamışlardır.

Uzun asırlar devam eden bu mücadeleler, daha ziyade (Araplar da olduğu gibi), siyâsî hâkimiyetin çok kuvvetli bir şekilde tesisi için yapılmıştır. Harici kuvvetler ne kendi dinlerini ***Aşağı Türkistan***'da kabul ettirmek ve ne de mevcut dinlerden birini destekliyerek onun, devlet imkanları ile diğer dinlere karşı üstünlüğünü sağlamak yoluna gitmemişlerdir. Böylece, ne ***Zerdüştlük***, ne ***Budizm*** ve ne de

[13] et-Taberî, VII, s. 1022, Shaban, M.A., a.g.e., 58, 59, 60 vd. Özel, B., a.g.e., s. 188.

diğer dinlerden hiç biri, ***Aşağı Türkistan***'da bir devlet dini olabilecek seviyeye ulaşamadığı gibi, bu bölge de kurulan devletler tarafından da gereği kadar himaye görmemişlerdir[14]. ***İslâm Dini*** bunun bir istisnasını teşkil etmektedir. O, Orta-Asa'ya çok güçlü bir ***devlet dini*** olarak girdiği gibi, kısa bir zaman sonra yine güçlü bir devlet dini olmuş ve eski ***Ârî ve Sâmî*** dinlerini Turan Yurdundan bir daha gelmemek üzere sürüp çıkarmıştır.

Bunun tabiî bir neticesi olarak ***Aşağı Türkistan***, bütün yabancı din, kültür ve medeniyetlerin her türlü istilâ ve tesirine açık bırakılmış ve misyonerler büyük bir serbestlik içinde hemen her devirde dini faaliyetlerini serbestçe yapagelmişlerdir. Netice de Rus bilgini **A. Belenitsky'ninde** haklı olarak işaret ettiği gibi:

"Orta Asya'nın bütün şehirleri, karışık unsurlardan meydana gelmiş ahalisi ve karışık sosyal sınıfları ile çeşitli din ideoloji, meslek ve mezheplerin (adeta) birer buluşma yeri haline olmuştur"[15].

Şu gerçek önemli kaydedilmelididir ki, ***İslâmiyetin*** başarılı olması, bu topraklarda yayılması, eski ***Arî*** ve ***Sâmi*** dinlerini değil ***Aşağı Türkistan***, belki bütün Orta Asya'dan dahi sürüp çıkarması, din olarak taşıdığı pek çok üstün meziyetler yanısıra, çağdaş devletlere göre çok kuvvetli bir imparatorluk yani ***Arap-İslam İmparatorluğunun*** resmî dini oluşu ve büyük bir talih eseri olarak Asya'nın yegane güçlü unsuru ***Türk milleti*** tarafından büyük bir samimiyetle benimsenmiş ve kabul edilmiş olmasıdır. Aksi takdirde

[14] Barthold, W., ***Turkestan***, s. 180: Belenitsky, A., a.g.e., s. 114, 126.
[15] Belenitsky, A., a.g.e., s. 216.

İslâmiyetin mukadderatı da, daha önce bölgeye gelmiş ve birer azınlık dini olmaktan ileri gidemiyen ***Zerdüştlük, Budizm ve Hıristiyanlıktan*** pek farklı olmayacaktı.

Aşağı Türkistan'ın jeopolitik durumu ve önemi ne olursa olsun, uzun tarihi seyri içinde ilk defa ***İslâmî Dini*** çok ağır çetin ve sabırlı bir mücadeleden sonra yerli halkın büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilmiş, ***Buda, Manî, Zerdüşt ve Hıristiyanlık'ın*** kalıntılarını bu topraklardan silip süpürerek ilk defa din ve kültür birliğini sağlamıştır. Böylece Aşağı Türkistan'da eski dünya kıt'alarını hayrette bırakacak büyük bir İslâm kültür ve medeniyetinin doğmasına sebeb olmuştur[16].

İpek Yolu ve Dini Tolerans:

Bu konu ile ilgili araştırmamıza son vermeden önce, diğer önemli bir faktöre daha işaret etmek istiyoruz. O da bölge sakinlerinin bir çok yazarlar tarafından da işaret edildiği gibi taassup ve dar görüşten uzak ve aşırı derecede bir dinî müsamaha ve toleransa sahip olmalarıdır:

Esasen bu sadece ***Aşağı Türkistan***'a has bir durum da değildir. Tarih boyunca bütün ***Orta Asya***'nın kaderi böyle olmuştur. Bu yönlerden, ***Orta Asya, Aşağı Türkistan***'a büyük benzerlikler göstermektedir. Şöyle ki: Orta Asya'da Arap fütûhatı ve İslâmiyetin yayılmasından önce bir çok büyük devlet hatta imparatoruklar kurularak siyâsî hâkimiyet ve millî birliğin bir dereceye kadar sağlandığı devirler olmuşsa da, ***din birliği*** ve ***din hâkimiyeti, İslâmîyet müstesna,*** bu geniş topraklarda yerleşinceye kadar hiç bir zaman ve hiç bir devirde anladığımız manada sağlanamamıştır.

[16] Kitapçı, Z., ***Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri***, Konya, 1996, s. 49 vd.

Mantıkî yönden pekte çelişkisi olmayan bu durumu, Türklerin hele İslâmiyetten önce yaratılışları icabı toplumsal hayatarında dini taassup ve aşırılığa pek fazla yer vermeyen bir millet olmaları ile izahı mümkün olmaktadır. İslâmiyetten önceki, Türk Tarihi incelendiğinde, ne ***Bizans*** ve ne de komşu bir devlet olan ***İranlılar*** da olduğu gibi din ve mezhep kavgaları hiç bir zaman görülmemiş ve kan dökülmemiştir. Onlar her zaman ***"Orta Yol"un*** temsilcisi olmuşlardır. Hatta o kadar ki, ***İslâmiyet*** eski ***Ön Asya*** ve ***Mezopotamya*** dinlerini ***Aşağı Türkistan***'dan sürüp çıkardığı zamanlarda bile bu dinler ve misyonerleri, Türk yurtlarına yani, İç Asya'ya sığınma imkanını bulmuşlardır.

Meselâ, Uygurların eski Şamânî dinlerini bırakarak ***Buda, Hıristiyanlık ve Manî*** dinlerine girdikleri olmuştur. **İbn Fazlan ve Ebû Dülef** başta olmak üzere, bir kısım müslüman seyyahların müşahedeleri incelendiğinde, ***Oğuz, Kırgız, Çigil, Baca*** vb. bir çok Türk kabile ve boyları arasında ***Zerdüştlük, Buda, Manî ve Hıristiyanlık*** gibi daha nice dinlerin yayılmış olduğu görülmektedir[17].

Bu yönlerden ***Aşağı Türkistan ile Orta Asya*** arasında büyük benzerlikler vardır. Meselâ, Aşağı Türkistan'da komşu **İran** ve **Bizans** ülkelerinde sık sık görüldüğü gibi toplumlar arasında hiç bir zaman din ve mezhep kavgaları görülmemiş ve anladığımız manada bir *"fitne"* de çıkmamıştır. **Hsuan Tsang**'ın Semerkant'daki, Budizmle,

[17] Bu konularda daha geniş ve ilginç bilgiler için bkz. ***İbn Fazlan Seyahatnamesi***, Hazırlayan R. Şesen, İstanbul. 1975.

Zerdüştlük arasındaki mücadele ile ilgili müşahedesi, **W. Barthold** tarafından pek fazla önemsenmemektedir[18].

Bu hususiyetleri sebebiyle ***Aşağı Türkistan*** yukarıda da ifade edildiği gibi, komşu ülkeler de ağır baskı ve zulümlere uğrayan muhtelif sapık (**heterodox**) doktrin ve inançlara bağlı bir çok kimselere adeta emin bir sığınak teşkil ediyordu[19]. Nitekim, Sasanîler devrinde İran'daki, sınıf ve mezhep mücadelelerinde mağlûp olan İran unsurları, özellikle ***Manihaist***'ler ***Aşağı Türkistan***'a koşuşmuşlardır.

Daha ziyâde bir giriş mâhiyetinde yaptığımız incelemeler, burada sona ermektedir. Bundan sonraki bahislerde asıl konumuz olan **İslâmiyetin *Aşağı Türkistan'da yayılışı, gelişmesi, dal ve budak salması*** üzerinde durulacaktır.

[18] Barthold, W., ***Turkestan***, s. 180.
[19] Belenitsky, A., a.g.e., s. 216.

III.

HZ. PEYGAMBER'İN DOĞU HALKINI İSLÂMA ÇAĞIRMASI VE BUNUN İLK TEŞEBBÜSLERİ

Doğu Müslümanlığının İlk Müjdesi:

Şu bir gerçektir ki, ***İslâmiyetin*** siyâsî ve dinî manada ***İran*** ve ***Türkistanda*** dahil, doğu istikameti ve ***Çin Seddine*** kadar uzanan bu geniş coğrafi bölgelerde yayılması için ilk ciddi işaret ve beşâretler bizzat, bu dinin kurucusu **Hz. Peygamber** tarafından verilmiş ve daha sonra bir devlet politikası olarak öngörülmüştür.

Bilindiği gibi, **Hz. Peygamberin; *Hendek Harbinin*** hazırlığı ve hendek kazımı sırasında karşısına çıkan (628) çok inadçı bir kaya parçası ve onun üstüne "***tekbir***"le indirdiği balyoz ve bundan çıkan, üstelik ***Hz. Peygamber'in*** gözünü dahi kamaştıran **ışık** bize göre ***"Doğu Türk Müslümanlığı"***nın ilk müjdecisi olmuştur. Zira ***Hz. Peygamberde*** dahil, orada bulunan herkesin gözünü kamaştıran bu ışığın mahiyeti Hz. Peygamber'e sorulduğunda O; ***"İlk balyozu indirdiğinde gözünün perdesinin kalktığını, Kisranın başkenti Medâin ve onun çevresinde bulunan daha bir çok şehirleri gördüğünü haber vermiş ve buraların çok yakın bir gelecekte müslümanların eline geçeceğini müjdelemiştir"***[1].

Bize göre bu ***"ilâhî nur"*** sâdece ***İran Kısralarının*** sarayları ve ***"Medain şehrini"*** aydınlatmakla kalmamış, ***Çin***

[1] en-Neseî, ***Sünen-i Neseî bi Şerh es-Süyûti,*** Mısır, (Tarihsiz), VI, s. 44, Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,*** Konya, 2004, I. Kitap, s. 143 vd.

Şeddine kadar yayılan *Türk yurtları* ve *Orta Asya* bozkırlarını ve buralardaki şehirleri aydınlatmış ve İslâmiyetin doğu istikametinde müstakbel yayılma sahalarının müjdesini vermiştir. Zira **Hz. Peygmber** *"Medâin ve çevresindeki şehirleri gördüm!"* derken bu çevre şehirlerinden asıl maksadının *Merv, Baykent, Buhara* ve *Semekant* gibi *Türk şehirleri* olduğunda kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Nitekim temel İslâmî kaynaklarda bu şehirler hakkında rivâyet edilen bir kısım hadisler bizim bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

Hz. Peygamber'in Çin Hanlarına Mektubu:

Hz. Peygamber, bununla da yetinmemiş ve kendi sağlığında bunun ilk ciddi teşebbüslerini de yapmıştır. Bundan maksadımız Onun, çağdaş hükümdarlara gönderdiği *İslâma davet mektuplarıdır.* Hz. Peygamber, çağdaş *İran Kisrasına* böyle bir mektup gönderdiği gibi, *Çin hükümdarı* hatta *Türk büyüklerine* de bir mektup göndermiş ve onları *İslâm Dini*ni kabul, etmeye çağırmıştır. Hz. Peygamber bunlarla da yetinmemiş, gerek *İran* ve gerekse, *Türkler* hakkında bir çok hadisler söylemiş ve çok yakın bir gelecekte başlıyacak olan bu büyük gelişmelerin kader çizgisini anlatmış ve insanları hayret ve dehşet içinde bırakan bir çok hakikatları da açıklamıştır.

Mâmâfih **W. Eberhard,** eski *Çin tarihi* üzerine yazdığı kıymetli bir eserinde, İslamiyetin Çinde ilk defa **Tai't-sung** (Tayd-zung) devrinde (627-649), yayılmaya başladığını kaydetmektedir[2]. Eberhard'ın bu görüşü doğru olarak kabul edildiği takdirde, *Çin*'de İslâmiyetin intişarı ilk devirlere

[2] Eberhard, W., *Çin Tarihi,* Ankara, 1974, s. 204.

yani, **Hz. Peygamber** devrine kadar ulaşmaktadır. Zira bu hükümdar, *Hz. Peygamberin* çağdaşı idi.

Gerçekte *Çin;* **Hz. Peygamber** zamanında müslüman Arap toplumunca meçhul bir ülke değildi. *İslâm Peygamberi "İlim Çin'de de olsa arayınız"*[3] demekle, o devrin gerçekten gelişmiş ve ileri bir sanayi ve stratejik maddeler ülkesi olan *Çin*'e müslümanların nazarı dikkatlenini çekmek istemiştir. Bütün bu teşvik edici davranışlar cümlesinıden olmak üzere **Hz. Peygamber,** yukarda da ifade edildiği gibi çağdaş Çin hükümdarına bir mektup göndermeyi de ihmal etmemiştir. Kaynaklarda **Hz. Peygamber'in Çin'e** yazdığı bu mektubu ashabdan **Veheb b. Ebeşe**'nin götürdüğü hatta bu zatın Çin hükümdarının cevabı ile birlikte *Medineye* döndüğü nivayet edilmektedir[4].

Temel kaynaklarda bu sahabe hakkında bundan daha fazla bilgiler verilmektedir. Onların bu rivâyetlerinden anlaşıldığına göre bu zat; **Hz. Peygamber'in** vefatından sonra tekrar *Çin*'e dönmüş ve orada, *İslâm Dininin* Çinliler arasında yayılması için canla başla çalışmış, onun gayreti ile bir çok kimsede müslüman olmuştur. Daha sonra *Çinde* vefat eden bu sahabenin mezarı bugün *Kanton* şehrinde bulunmaktadır. *Kabri,* Çinli müslümanlar tarafından mukaddes bir ziyaretgah *haline* gelmiş ve bugün bile herkes tarafından ziyaret edilmektedir[5].

[3] Hamîdullah, M., *Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları,* İÜ. İTED. İstanbul, 1975, VI, sy. 1-2, sf. 142.

[4] Bu konularda çok geniş bilgi ve temel kaynaklar için bkz. Kitapçı Z.

[5] Kitapçı, Z., a.g.e., I. Kitap, s. 151, Ayrıca krş., Fazlu'l-Kerim, Mevlânâ, *Mishkâtü'l-Mesabîh,*(İngilizce Tercüme), Lahore (Tarihsiz), II, s. 14.

Hz. Peygamber'in Türk Büyüklerine Mektubu:

Bu kabil rivâyetler arasında **Hz. Peygamber'in, Türk** ve Türk büyüklerine hitaben de bir ***mektup*** yazdığı ve onları ***İslâm Dini***ne davet ettiği, hatta bu mektubun Allahın Rasûlü tarafından ***Türkçe yazılmış*** olduğu rivâyetleri de vardır. Haddi zatında bu ciddi görüşleri ilk defa ***Kazanlı*** büyük ***Türkoloji*** âlimi **el-Mercâni** ***"Müstefâdü'l-Ahbar"*** adındaki kıymetli eserinde ortaya koymuş bulunmaktadır. **el-Mercânî** bu görüşünü **İbnü'l-Esir**'in, en erken asırda yazılmış olan ve ***Mısırda*** bulunan ***"Üsdü'l-Ğabe"*** adındaki yazma eserine ve **Umeyr b. Afdal Eslemîden** gelen bir rivayete dayandırmaktadır. ***el-Mercânî*** bu mektubun, ***Bulgar Hanına*** hitaben yazıldığını söylemiştir[6].

Ne varki son devir Türkiye'sinin yetiştirdiği büyük ***İlmî Kelâm*** âlimlerinden ve ***İzmirli*** lakabı ile maruf **Prof. İsmail Hakkı,** ***11. Türk Tarih Kongresi***'ne sunduğu ***"Peygamber ve Türkler"*** adındaki bir tebliğinde, **el-Mercâni**'nin söz konusu mektup ve yorumları üzerinde çok geniş bir şekilde durmuş ve bu konuda yaptığı araştırmalar sonucu geniş bilgiler vermiştir. **Prof. İzmirli; İbnü'l-Esir'in** meşhur eseri ***Üsdü'l-Gâbe'nin Mısır'daki*** yazma bir nüshasına dayanarak şu rivâyeti nakletmektedir:

"Hz. Peygambere Umeyr, kendi öz kabilesinden bir cemaat ile geldi. Peygamber ona Türkçe bir mektup yazdı"[7].

Bundan sonra ***İzmirli,*** bu mektubun **Umeyr'e** ve **Beni Eslem** kabilesine yazılmadığını belki ***Türk ulularına*** yazıldığını da ilave etmektedir. Çünkü **Beni Eslem kabilesi,** ***Arabistan***'ın doğusunda ***Basra, Bahreyn*** taraflarında oturuyorlardı. Buralar bir nevi Arabistan'ın açık ***liman Pazarları*** idi. Türk tacirleri de dahil, buralara bir çok yabancı tüccarlar geliyordu. **Hz. Peygamber** de, ticaretle meşgul Olduğu yıllarda buralara ticari seferlerde bulunmuş ve muhtemelen ***Türk tacirleri ile de görüşmüş, konuşmuştu.***

[6] el-Mercânî, ***Müstefâdü'l-Ahbar,*** (Tıpkı basım) Ankara, 1997, I, s. 52, 52.
[7] İzmirli, İsmail Hakkı, ***Peygamber ve Türkler,*** II, Türk Tarih Kurumu Kongresi, ***Tebliğler,*** İstanbul, 1943, 1017.

Biz ***Üsdül-Ğabe***'nin ***Mısır*** (1280) baskısını inceledik. Gerçekten de **Hz. Peygamber'in, Umeyr'e** bir ***"mektup yazdığı"*** beyan edilmektedir. Fakat bunun hangi dil üzere yazıldığı hakkında her hangi bir sarahat yoktur. **İbnü'l-Esir**'in rivayeti aynen şöyledir:

"وأن رسول الله (صلعم) كتب لعمير ومن معه كتابًا تركناه ذكره فإن رواته نقلوه بألفاظ غريبة وبدلوها وصحفوها تركناها لذلك. أخرجه أبو موسى."

"Hz. Peygamber Umeyr ve beraberindekilere bir mektup yazdı. Fakat biz onu burada zikretmeyi uygun bulmadık. Çünkü onu nivayet edenler garip bir çeşit lafızlanla naklettiler. Üstelik aslını da bozdular, değiştiniler. Bu bakımdan biz o mektubu terkettik. Fakat Ebü Müsa onu rivayet etmiştir"[8].

İbn Hacer, ***el-Isabe*** adındaki biyografik eserinde ise **Umeyr**'in, içinde *garip bir çeşit kelimeler* bulunan bir hadis naklettiğini ve **Ebû Musa**'nın da bu hadisi açıkladığı kaydedilmektedir[9]. Yukarda zikredilen bu rivayetlerden açıkça anlaşıldığı üzere, **Hz. Peygamber**'in, Arapların pek te aşina olmadıklarını bir dilde bir mektup yazdığı kesin bir

[8] İbnü'l-Esir, ***Üsdü'l-Ğabe,*** Mısır, 1280, IV, s. 139-140.
[9] İbn Hacer ***el-Askalinî, el-Isabe,*** Mısır, 1328, III, s. 29.

gerçektir. Bu mektup hangi dilde yazılmıştır? Bunun bize göre ***Türkçe*** olması gerekmektedir. Ne varki mevcud kaynaklara göre bu soruya şimdilik bir cevap vermek mümkün değildir. Fakat **İzmirli**'nin bu konuda sunduğu ***"tebliğ"*** ve yaptığı geniş değerlendirmeler göz önüne getirildiğinde bu görüşler, pek te asılsız, mesnedsiz bir iddia gibi görülmemektedir[10].

Zira **Hz. Peygamber**'in çok uzun yıllar devam eden bir ***"ticâret hayatı"*** bulunmaktadır. O, bu yıllarında sâdece ***Şam***'a değil, ***Basra, Bahreyn,*** hatta ***Medâin***'e kadar gitmiş, özellikkle açık, uluslararası serbest bir ticaret limanı olan ***Basra***'da bir çok ***Baykentli Türklerde*** karşılaşmış, olarla görüşmüş, konuşmuş ticarî alış verişlerde bulunmuştur. Bu bakımdan Onun, ***Peygamber*** olduktan sonra bu ***Türkler*** ve onların ***"ulularına"*** üç-beş kelimelik bir mektup göndermesi ve bunun Türkçe olması gayet tabiî karşılanmalıdır[11].

Hz. Peygamber'in Büyük Müjdesi:

Mâmâfih, bu konu ile ilgili olarak bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz çok önemli ve son bir husus daha vardır. O da; ***Türklerin mutlaka, ama mutlaka müslüman olacaklarının Hz. Peygamber tarafından bir işaret, beşaret olarak haber verilmesi ve Muhammed Ümmetine müjdelenmiş olmasıdır.***

Bilindiği gibi, **Hz. Peygamber,** ***Mescid-i Nebevî***'de yaptığı alışılagelmiş sohbetlerinde bir çok defâlar ***Müslüman Türkler*** ve onların İslâmın yarınlarına giden yolda

[10] Bu konunun çok geniş bir münakaşası için bkz. Kitapçı, Z., a.g.e., I, 182-183.
[11] Bu konularda çok geniş bir değerlendirme için bkz. Kitapçı, Z., a.g.e., I, Kitap, s. 151.

yapacakları çok önemli hizmetlerden bahsetmiş onlara teveccüh ve iltifatlarda bulunmuştur. Bu muhtevada ve sayıları bir hayli kabarık olan hadislerinden bazılarının metin ve çevirisi şunlardır:

"عن أبي هريرة (ر.ع.) قال: قال رسول الله (صلعم) إذا وقعت الملاحم بعث الله بعثا من الموالي أكرم العرب فرسًا وأجوده سلاحًا يؤيد الله بهم الدين."

Ebû Hureyreden *rivâyet edildiğine göre* **Hz. Peygamber** (S.A.S.) *buyurmuşturki:* "Sizin aranızda fitne ve fesad çoğalıpta) ***kan gövdeyi götürdüğünde, Allah bu ümmete Mevâli*** (Türkler) ***den bir ordu gönderecektir. Onlar ata binmede, Araplardan çok üstün ve silâh kullanmada onlardan çok daha mahirdirler. İşte Allah bu dini onlarla yeniden güçlendirecektir"***[12].

"عن عبد الله بن مسعود (ر.ع.) قال: قال النبي (صلعم): اتركوا الترك ما تركوكم فإن أول من يسلب أمتي ملكهم وما خولهم الله فهم بوا قنطوراء."

Abdullah b. Mesud (r.a.) *'un bildirdiğine göre* **Hz. Peygamber** (s.a.v.) *şöyle buyurmuşlardır:* ***Türkler size dokunmadığı sürece sizde onlara dokunmayınız. Zira Kantura Oğulları*** (soyundan), ***gelen*** (bu Türkler) ***ilk defa Allah'ın ümmetime verdiği hilâfet ve sultanı onların elinden çekip alacaklardır"***[13].

[12] et-Tirmizi, es-Sünen, Nâsıf, M.A., et-Tâc fî Ehâdis er-Rasûl, III, s. 374, el-Muttakî el-Hindi Kenzü'l-Ummal, XII, s. 44.
[13] el-Münavi, ***Feyzü'l-Kadir,*** Mısır, 1937, Hadis No: 110, es-Süyûtî, ***Câmiu's-Sağır,*** I, s. 4.

"قال النبي (صلعم): يا علي! إنكم ستقاتلون بني الأصفر ويقاتلوهم الذين من بعدكم حتى تخرجوا إليهم روقة الإسلام الذين لا يخافون في الله لوم لائم."

Hz. Peygamber (s.a.s.) *şöyle buyurmuşlardır: "Ey Ali! Sizler Beni Asfar* (Rumlarla) *çarpışacaksınız. Oysa sizden sonra onlarla çarpışacak bir kavim gelir ve onlarla kıyasıya çarpışırlar. Onlar İslâmın yüz akıdırlar. Onlar şöyle kimselerdirki, Allah yolunda cihâd etmekten ne bir kınayanın kınamasından ve nede onların dedikodusundan asla çekinmezler"*[14].

"عن أبي سكينة رجل من المحررين من أصحاب النبي (صلعم) أنه قال: دعوا الحبشة ما ودعوكم واتركوا الترك ما تركوكم."

Ebû Sükeyne *onunda* **Hz. Peygamber** (s.a.as.) *ashabından birinni naklettiğine göre* **Hz. Peygamber** (s.a.s.) *şöyle buyurmuşlardır: "Habeşliler sizleri bıraktığı sürece sizde onları bırakınız. Hele hele Türkler size dokunmadıkça sakın sizde Türklere dokunmayınız"*[15].

Görüldüğü gibi bu hadislerinde Hz. Peygamber; *"Allahın İslâm Dinini Türklerle yücelteceğini bildirmiş, Hilâfet'in onların eline geçeceğini haber vermiş, onların İslâmın yüzakı bir kavim olduklarını müjdelemiş, hatta onlara Müslüman Arapların dokunmamalarını tavsiye etmiştir.* **Hz. Peygamber**'in daha **Türkler** henüz müslüman olmadan, hem de senelerce önce onlara bu şekilde teveccüh ve iltifatlarda bulunmaları, diğer taraftan onların kesinlikle müslüman olacaklarının bir başka manada ifâdesi "Hayır!"

---

[14] İbn Kesir, ***K. en-Nihaye,*** Tah. T.M., ez-Zeyni, I, s. 56.
[15] Ebû Dâvud, ***es-Sünen,*** IV, s. 486, no: 4302, el-Aclûnî, ***Keşfü'l-Hafa,*** Tah. A. el-Kalas, Kahire, I, no: 72.

Onun en büyük mucizelerinden biridir. Nitekim ***Türkler*** **Hz. Peygamber**'in vefatından sonra hemde yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla müslüman olmuşlar ve bu büyük ***"Peygamber Mucizesini"*** de gerçekleştirmişlerdir.

Türklere Dokunmayınız Hadisi:

Bütün bunlar bir manada Türklerin müslümanlığı ile ilgili ***"ilâhi irâde"***nin **Hz. Peygamber**'in bu muhtevadaki daha bir çok hadisleri ile dile getirilmesinden başka birşey değildir. Ancak Hz. Peygamber'in; ***Türklere dokunmayınız!"*** hadisinin konumuz açısından çok daha ayrı bir yeri vardır.

Hz. Peygamber, bilindiği gibi, ilk devirlerden beri takip ettiği umumi bir politika icabı, müslümanlara, kendi mektubunu yırtan, üstelik İslâmın ***Orta Asya ve Türklere*** giden yolunu kapayan ***İran Kisrasını*** bir boy hedefi olarak gösterdiği gibi, İslâmın yarınları için çok büyük bir tehlike olan ve bu arada İslâmın ***Anadolu ve Orta Avrupaya*** giden yolunu kapayan ***Bizans Kayserini*** de çok büyük bir boy hedefi olarak göstermiştir. **Hz. Peygamber** Türklerin dışında bu iki devletin yıkılıp gitmesini istemiş ve bunu bir ***"düa"***, bir ***"niyaz"*** olarak ***Yedi Kat Göklerin Sahibine*** sunmuş ve yarınki nesillere bir vasiyet olarak bırakmıştır.

Gök Türk Hakanlarına gelince; onlarda tıpkı **Hz. Peygamber** gibi ***İranlılara*** karşı hasmane bir tavır takınmışlardı. Bu bakımdan **Hz. Peygamber**'in bizzat kendi düşmanı olan ***İran Kısralarına*** karşı, **Gök Türk Hakanları**'nın üstün başarılarını takdir ettikleri, böylece daha sonraki devirlerde İslamın bayraktarlığını yapacak olan bu ***"ulu millete"*** duyduğu sempatisini, hadisleri ile görülmektedir. Mâmâfih, **Hz. Peygamber** devri de dahil,

Türk-Arap sosyal, siyâsî ve kültürel münasebetlerinin daha ciddi bir şekilde araştırılması, bir kere daha karşımıza çok önemli bir konu olarak çıkmaktadır. Böyle ciddi araştırmalar, **Hz. Peygamber ve Onun** ***Türkler*** ve ***İranlılar*** hakkındaki hadislerinin anlaşılmasına da önemli ölçüde yardım edecektir.

Fakat burada işâret edilmesi gereken çok önemli bir husus daha vardır. O da **Hz. Peygamber**'in bir çok hadislerinde ***"Türklerden bahsetmesi"*** ve zaman zaman mübârek gözlerini ***Orta Asya*** ve ***Turan Yurduna*** çevirmesi ve *Muhammed ümmetine* istikbâlin büyük olayları ve bu arada ***"Doğudan gelecek bir ilâhî ordu ve bir ilâhî yürüyüşten bahsetmesi"*** sahabenin bu ilk devirlerden itibâren dikkatlerinin ***Türkler üzerine*** ve ***Tûran Yurduna*** yönelmesine sebeb olmuştur.

Bu bakımdan **Hz. Peygamber**'in vefatından hemen sonra, gerek İslâm orduları ve gerekse ferdi tebliğ ve irşadlarda bulunmak üzere, ***yüzlerce sahabe Turan Yurduna*** gelmiş ve ***Türkler*** arasında ***İslâm Dinini*** yaymak için çırpınıp durmuş ve bir çoklarıda ***"şehid"*** olmuşlardır. Bu bakımdan ***Orta Asya*** ve ***Türklerin*** müslümanlığı çok mübârektir. Çünkü mübârek sahabe kanı ile yoğrulmuştur.

Peygamber Sancağı Ceyhun Nehri Kıyılarında:

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalar ***"Doğu Türklüğü" ve Tûran Yurdu*** ahâlisinin müslüman olmaları ile ilgili olarak **Hz. Peygamber**'in yaptığı fili teşebbüsleri hakkındadır. Bu arada karşımıza çok ilginç bir durum çıkmaktadır. O da Türkler'in ilk defa ne zaman müslüman olmaya başlamalarıdır.

Hemen şunu itiraf edelimki Türklerin müslüman olmaları, bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi, ***Talas Savaşı*** (751) ve bunun neticesi gelişen olaylarla başlamamıştır. Yeni araştırmalar ***Türklerin*** en erken devirlerde ve bir çok Araptan çok daha önce müslüman olduklarını ortaya koymuştur. Zira ***Sümeyye ve İbn Süreyc*** gibi Türk asıllı âilelerin, ***Mekkeye*** **Hz. Peygamberin** ***"Nübüvveti"nden*** önce geldikleri, İslâmın en erken döneminde müslüman oldukları ve ***"Sahabe"*** olma şerefine ulaştıkları görülmektedir. Bu bakımdan ***Türklerin müslüman*** olmaları ***Asr-ı Saadete*** kadar ulaşmaktadır[16].

Fakat bizim için çok daha önemli olanı, **Hz. Peygamber**'in vefatı ve Peygamber Sancağının ***İranla-Tûran*** arasında geleneksel bir sınır olan ***Ceyhun Nehrine*** ulaşmasından sonra ***İslâm Dini***nin ***Çin Seddine*** kadar yayılan bu geniş coğrafyada gösterdiği üstün başarılardır.

Ceyhun Nehrine ulaşan müslüman **Araplar**; bu nehri geçerek, ***Türklere*** ve ***Türk yurtlarına*** ulaşmayı bu ilk hamlelerinde nerede ise mukaddes bir gaye hâline getirmişler ve ne ilginçtirki *mukaddes beldelere* ayak basarcasına bir hassasiyet göstermişlerdir. Nitekim ilk devir tarihçilerimizden **el-Belazurî**'nın kıymetli eserinde bu konularda çok ilginç rivayetleri bulunmaktadır:

Bu rivayetlere göre, **Hz. Muaviye** tarafından *Horasan*'a ilk defa vali olarak gönderilen **İbni Âmir,** *Ceyhun*'u geçmiş (M. 651) bunun içinde ***"Allah'a bir şükür ifadesi olarak ihrama bürünmüştür"***[17]. Yine **el-Belazurî**'nin

---

[16] Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler,*** s. 43 vd.
[17] el-Belâzurî, III, s. 504.

bildirdiğine göre Muaviye tarafından vali olarak gönderilen **Hakem b. Amr el-Ğıfârî,** Horasan valiliği sırasında Ceyhun'u geçmiş ve ***"ilk defa nehrin ötesinde namaz kılmıştır"***(18) (M. 661). Bu konu ile ilgili bir başka rivayet ise fukahadan **Rebi' b. Ebu'l-Aliye'ye** aittir. Bu rivayetlerde, ondan ***"Aşağı Türkistan'da, ilk defa iki rekat namaz kılan kimse"*** olarak bahsedilmektedir(19).

Müslüman Arapların her nedense ***Ceyhun nehrine*** karşı gösterdikleri bu aşırı ilgi, hiçte abartılmamalıdır. Zira bir kısım hadislerde bazı nehirlerin köklerinin ***Cennette*** olduğu vurgulanmış ve onlar arasında ***Ceyhun Nehri*** de zikredilmiştir. Bu bakımdan çölün derinliklerinden kopub gelen ve bir anda kendilerini ***Ceyhun nehrinin*** kıyısında bulunan ***Müslüman Araplar;*** ezelde ebede bir zaman seli, bir çağlıyan gibi akan bu kudurmuş nehir karşısında hayretler içinde ne yapacaklarına şaşırıp kalmışlardır.

Ceyhun nehrinin kıyısına gelen ve böylesine dinî bir coşku içinde bulunan ve âdeta bu topraklara mukaddes beldelermiş gibi ayak basan ***Müslüman Arapların*** bu yakın çevreler ve bu arada ***Türkler*** arasında İslâmi faaliyetlerde bulunmamış olmaları mümkün değildir. Türkler arasında İslâmiyetin ilk yayılması işte ***Ceyhun Havzasına*** böylesine mukaddes bir coşku ile ayak basan ***Müslüman Araplar*** tarafından başlamış eve bu böyle ilk Arap akınlarına kadar tam 40 yıl devam etmiş ve bir çok Türk müslüman olmuştur.

Konunun bir başka önemli yönü daha vardır. O da, buralarda ticârî hayatın çok canlı olması ve ***Merv***'e gelip

[18] el-Belâzurî, III, s. 506.
[19] İbn Hubeyb, ***Esmaül-Muğtalîn,*** (Nevadirü'l-Mahtûtat) Kahire, VI, s. 167.

yerleşen ***Müslüman Arapların*** buna seyirci kalmamalarıdır. Zira onlar buralarda ***Türklere*** komşu olduktan sonra ***İpek Yolunun*** bölge halkının iktisadi kalkınma ve sosyal refahında nekadar önemli bir rol oynadığını, böylece yerli halkın bolluk, bereket içinde, çok müreffeh bir hayat yaşadığını görmüşler ve bu büyük refah pastasından onlar da pay almak istemişlerdir(20). Zaten doğuştan tüccar olan ***Araplar;*** bunun için koyu bir ticari faaliyete başlamışlardır. Doğruluk ve dürüst kimselerin bu ticaret hayatında ne kadar önemli bir yeri olduğunun farkında olan tâcir **Araplar;** buralarda yerli halkın müslüman olmaları için büyük çabalar göstermişler ve bu sâyede bir çok kimseler bu arada Türklerde müslüman olmuşlardır.

Türkistanda İlk Mühtediler ve Mevâliler:

Türkler arasında ve ***Hz. Ömer*** devrinde başlıyan bu ferdi İslâmı yayma gayretleri ***Emevîler devri*** ve Türk yurtlarına ***ilk akınların*** başlamasına kadar yaklaşık yarım asır devam etmiştir. Daha sonra **Muaviye** zamanında, ***Horasan***'a gönderilen askerî valiler ve onların Türk yurtlarına başlatmış oldukları ilk akınlar sebebiyle Türkler arasında İslâmiyetin yayılması yeni bir boyut kazanmıştır. Bunlar: ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi Türk şehirlerine yapılan baskınlar sonucu büyük miktarlarda alınan Türk esirleri ve onların her hâl-ü karda müslüman olmaları ve Arap toplumuna kazandırılmaları idi.

Bu cümleden olmak üzere meselâ ***Buhara***'ya böyle bir akını yapan **Ubeydullah b. Ziyad** (673) şehrin Türk asıllı

[20] Genel bilgi için bkz. et-Taberî, VII, s. 1022. Shaban M.A., ***The Abbasid Revolution,*** Cambridge, 1970, s. 58, 59 vd. Ögel, B., a.g.e., s. 188. Ligeti, L., ***Bilinmeyen İç-Asya,*** Çev. S. Karatay, İstanbul, 1945, s. 60.

Buhara Melikesi* Kabac Hatun**'la yaptığı anlaşma gereği *Buhara*'dan 100.000 kişi esir alarak geri dönmüştür[(21)]. **el-Belazurî**'nin şüphesiz bu mübaleğalı rakamının münakaşası bir yana, **Ubeydullah,** bunlardan okçulukta pek mahir olan 2.000 ***Türk gencini beraberine alarak ***Basra***'ya gelmiş ve onları daha sonraları ***"Buharalılar Mahalesi"*** olarak anılacak bir semte yerleştirmiştir[(22)].

Ondan bir sene sonra ***Semerkant***'a hücum eden **Said b. Osman** ise, çoğunluğunu ***muharib Türk unsurunun*** teşkil ettiği 30.000 esir genç[(23)] ve ***Türk asilzadelerinden*** de 50-80 kişi alarak ***Merv***'e dönmüştür[(24)]. ***Said,*** daha sonra ***Merv***'den ayrılmış ve bunları bağ-bahçe işlerinde kullanmak üzere Peygamber yurdu ***Medine***'ye götürmüştür[(25)]. Bu şekilde Arap yurtlarına sevkedilen bu Türklerden; ***Basra, Vasıt*** hatta ***Kûfe*** ve ***Şam*** gibi büyük şehirlerde, ve İslâmın erken devirlerinde çok büyük bir Türk varlığı oluşmuş ve bunların arasından Türk asıllı bir çok büyük ***Tefsir, Hadis, Fıkıh*** alimleri ve etkin ***Arap dili ve edebiyatı*** otoriteleri çıkmıştır[(26)]. Mâmâfih ilk devirlerde bu yol ile Arap şehirlerine gelen ve ihtida eden Türklerin sayılarının her türlü tahminin üstüde olması gerekmektedir.

[21] el-Belâzurî, III, s. 507.
[22] Kitapçı, Z., ***İslâm'ın İlk Devirlerin de Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler, Türk Kültür Dergisi,*** Ankara, Şubat, 1972, sy. 112, s.209-221.
[23] İbn Hubeyb, a.g.e., VI, s. 166.
[24] el-Belâzurî, III, s. 508, el-Yakubî, II, s. 237.
[25] Kitapçı, Z., a.g.mk., sy. 112, s. 216, Peygamber Yurduna götürülen bu Türk asilzâdeleri ve ***Said b. Osman'***ın çok feci sonları için bkz. İbn Hubeyb, Ebû Cafer M. Esmâü'l-Muğtalîn, Tah. A. M. Harun, el-Kahire, 1954, II, s. 166. Krş.
[26] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesine Türklerin Yaptığı Büyük Hizmetler,*** Konya, 2002, s. 59. vd.

Bu kabil ihtidalara, Arap ordularının yanısıra lüzumu anında bir takviye gücü olarak kullanılmak üzere genellikle ***Türklerden kurulan*** askeri birlikleri bir diğer ifâde ile ***"mevâliler"***'de ilâve etmemiz gerekmektedir[(27)]. Hatta **S.M. Yusuf,** bu uygulamaları, ***Aşağı Türkistan***'da İslâmiyetin yayılması için en müessir adımlardan biri olarak kabul etmektedir[(28)]. **Said b. Osman** tarafından ilk defa ***Semerkant'dan*** aldığı Türk esirlerinden kurulan ve sayıları 10.000-20.000 arasında değişen ***"Mevâliler Ordusu"*** bu yiğit yapılı Türk gençleri ***Merv***'deki Arap askeri garnizonlarına toplanıyorlardı. Onlara burada önce İslâmiyet telkin edilir, sonra dinî vecibelerini yerine getirebilmeleri için biraz ***Kuran,*** biraz ***Fıkıh*** öğretilirdi. Daha sonra Arap komutanları tarafından bu Türk gençleri sıkı bir askeri eğitimden geçirilir ve çok iyi bir asker olurlar ve harbeden askerler arasında çok büyük kahramanlıklar gösterirlerdi. Arapların Türk yurtları, ***Baykent, Bühara ve Semerkant*** gibi Orta Asya şehirlerini fethetmeleri de bu ***Türk Mevali Ordusu***'nun şüphesiz çok büyük hizmetleri olmuştur.

Mâmâfih ilk akınlar dediğimiz bu kötü devirler bir tarafa; Türkler arasında İslâmiyetin yayılması için ilk ciddi teşebbüsler, bu devirlerden çok daha sonra ***Horasana*** vali olarak gönderilen değerli Arap komutanı **Kuteybe b. Müslim** tarafından başlatılmıştır.

Kuteybe; tenkid edilecek bir çok yönleri olmasına rağmen Türk yurtlarında, ***Baykent, Buhara ve Semerkant*** gibi bölgenin büyük şehirlerinde ilk defa çok sistemli bir

[27] Kitapçı, Z., ***Orta Doğu Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru,*** Istanbul, 1987, s. 22-43. Kitapda bu konularda çok geniş bilgiler verilmiştir.
[28] Yusuf, S.M., ***Studies in Islamic History,*** Lahore, 1970, s. 59.

İslamlaştırma kampanyası başlatmış ve ölünceye kadar da bunu bıkmadan usanmadan büyük bir azim ve kararlılık içinde sürdürmüştür. Böylece o, ***Türkler arasında*** ilk defa İslamın maya tutmasını sağlamıştır. Şimdi asıl mesele; **Kuteybe'nin** bu büyük ***"İslamlaştırma Kampanyası"***'nı nasıl başarıya ulaştırdığı ve izlediği yeni politikanın kısmen de olsa, aydınlatılmasıdır.

Kuteybe b. Müslim'in Yeni İnisiyatifi:

Mâmâfih, Kuteybe b. Müslim'in ismi zikredildiği zaman genellikle akla; ***Aşağı Türkistan***'ı fetheden ve siyâsî Arap hakimiyetini bu bölgede yerleştiren meşhur Arap komutanı gelir. Halbuki, Onu; kendinden önce gelen bütün Arap valilerinden ayıran çok önemli bir icraatı daha vardır. Tarih otoriteleri tarafından her nedense göz ardı edilen bu icraatına göre **Kuteybe**, gerçekte ***Türkistan***'da İslâmiyetin yayılması, diğer dinlere karşı onun üstünlüğünün sağlanması ve toplumda gerçekten maya tutması için ilk ciddi ve cesaretli adımları atan bir kimsedir. Kuteybe, kendisine verilen bu ağır görevin yerine getirilmesinde ***İslâm Dinini*** her zaman yapıcı bir unsur ve yardımcı bir güç ve kuvvet kaynağı olarak görmüştür.

Nitekim onun kendine has olan bu durumu ***Horasan***'a vali olarak geldiği ilk günlerde ***Merv***'de Arap askerlerini ***cihad***'a teşvik etmek için okuduğu uzunca bir hutbeden açıkca anlaşılmaktadır. O, ***"Allah kendi dininin aziz olması için size bu toprakları helal kıldı"***[29] cümlesi ile başlayan bu uzun hutbesinde, bir bakıma ***Aşağı Türkistan***'da uygulamak istediği politikanın ana hatlarını da ortaya koymuştur. Bu

[29] et-Taberî, VIII, s. 1178 vd., Safvet, A.Z., ***Cemhere***, Mısır, 1962, II. 48.

politikanın esası bölgede ***Arap hakimiyetini;*** çok sağlam bir şekilde yerleştirmekti. Bunun içinde yerli halk arasında, ***İslâm Dini***'nin mutlaka yayılması gerekiyordu.

Kuteybe bu hususta kendisinden önce gelen bir çok valilerden daha basiretli hareket etmiştir. Bilindiği gibi yerli halka, dayanmıyan ve sağlam bir zemine oturtulamayan siyâsî hakimiyetlerin, uzun süre devam etmesine imkan yoktu. Bu gerçeği herkesten çok daha iyi kavrayan **Kuteybe;** fethettiği şehirlerde tesis etmiş olduğu politik hakimiyeti daha köklü bir zemine oturtmak için ***İslâm Dini***'nin yerli halk arasında yayılma ve gelişmesini istemiş ve bütün gücü ile bunun için çalışmıştır. Zira yerli halka, din, dil, kültür ve ırk bakımından tamamen yabancı olan bir azınlığın yani Arap hakimiyetinin, uzun süre ***Türk yurtlarında*** ayakta kalması ve halk tarafından benimsenmesi zaten mümkün değildi.

Kuteybe'nin İslâmlaştırmada İzlediği Yol:

Kuteybe, ***Aşağı Türkistan*** halkını İslâmiyete ısındırmak ve ***Yeni Dinin***, daha geniş halk kitleleri arasında yayılmasını temin etmek için, çok ciddi teşebbüslerde bulunmuş ve kendisine has bazı metodlar geliştirmiştir. Bu tedbirler, bölgede ***İslâm Dini***nin süratli bir şekilde yayılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Mâmâfih **Kuteybe**'nin; yerli halk arasında ***İslâm Dini***nin yayılması ve aldığı tedbirler şunlardır:

1.***İslâm Dininin karşısına büyük bir rakip olarak çıkan Budizm ve Zerdüştlüğün çok büyük bir baskı altında tutulmas, Zerdüşt ve Budist mabedlerinin kapatılması, bundan da öte yağmalanması, her türlü dini âyin ve***

propagandanın yasaklanması, İslâm Dininin önünün tamamen açılması;

2.*Aşağı Türkistan'ın Baykent, Buhara ve Semerkant gibi, önemli şehirlerinde İslâm Dini'nin yayılması için çok ciddi teşebbüslerde bulunması ve fethi müteakip yeni yeni bir çok cami ve mescidlerin yaptırılması*[30].

3.*Yine Aşağı Türkistan'ın Büyük şehir ve ticaret merkezlerine önemli miktarda müslüman Arap nüfusunun yerleştirilmesi ve müslüman cemaatlerin oluşturulması.* Çevre halkı ile çeşitli sosyal ve ticari münasebetleri olan söz konusu müslüman Arap âilelerinin bölgede İslâmiyetin yayılmasında öncülük ettikleri ve bu yolda müessir bir rol oynadıkları asla unutulmamalıdır.

4.*İhtida hareketlerini süratlendirmek, halkın daha kısa zamanda ve kolaylıkla dinî vecibelerini yerine getirebilmelerini sağlamak amacıyle bazı kolaylıklar öngörülmesi.* Bu cümleden olmak üzere mesela, *Buhara* da olduğu gibi cemaatle kılınan namazlarda, *Kur'an*'ın mahalli dille okunmasına müsade edilmiştir[31]. Yerli halkı, İslâmiyete kazandırmak için atılan bu adımlarda, o kadar ileri gidilmiştir ki, hatta haftada bir defa bile olsa Cuma namazlarını eda etmek için camiye gelenlere nakdi mükâfat (iki dirhem) para dahi verilmiştir[32].

5. *Yerli halkın evlerine gerektiğinde İslamiyeti öğretmek ve uygulamayı kontrol etmek için misafir Arap*

[30] Muir, Sir William, ***The Caliphate its Rise Dicline and Fall,*** Beirut, 1963, s. 335: Welhauson, J., ***Arap Devleti ve Sukutu,*** İstanbul, 1960, s. 220.
[31] Narşahî, ***Tarîhu Buhara,*** s. 74: Arnold, T.W., ***The Preaching of Islam*** Lohore, 1968, s. 216: Toğan, Z.V., ***Kur'an ve Türkler,*** İstanbul, 1976, s. 18.
[32] Arnold, T,W., a.g.e., s. 216.

aileleri yerleştirilmesi[33] *ve böylece halkın daha disiplinli bir şekilde müslüman olmasının sağlanması,*

6.*İdârî mekanizmanın çalıştınlması için fethedilen büyük şehir ve kasabaların tümüne amil, kadı, şurta* **(polis)** *vs. gibi müslüman idâreciler tayin edilmesi:* Bu idari personelin dolaylı yollardan da olsa İslâmiyetin yayılmasında önemli hizmetleri olduğu asla unutulmamalıdır.

Kuteybe'den sonra *Aşağı Türkistan*'a gelen Arap valilerinin, böylesine bir İslâmlaştırmanın zaruretine inanmaları bir tarafa, halkın içinden kopup gelen ihtida hareketlerini önlemek için her türlü şiddet hareketlerine başvurdukları düşünülürse, **Kuteybe'nin** bölgenin İslâmlaştırılmasında ne kadar önemli bir yeri olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Kendisinin koyu bir Ümeyyeci, fetih hareketleri sırasında gerçekten büyük hatalar işlemiş olmasına rağmen **Kuteybe**; bu önemli hizmetlerinden dolayı başta **Narşahî**[34] ve **İbni Kesir**[35] olmak üzere klasik İslâm tarihçilerinin hürmet ve takdirlerine mazhar olmuştur. **Gibb**, o'nun İslâmi açıdan çok büyük önemi haiz olan bu takdire şayan çalışmalarına işaret ederken aynen şöyle demektedir:

"Kuteybe, Maveraü'n-Nehr de İslâmın daha sonraki gücünün dayandığı temeli atmıştır. Gerçi bu eserin üst kısımları gelecek yılların fırtınalarına dayanacak derecede kuvvetli değil idiyse de, temeli gayet iyi atılmıştı. Ancak

[33] Narşahî, s. 73: Kurat A. Nimet., ***Kuteybe b. Müslimin Havarizm ve Semerkant'ı Zaptı,*** AÜDTCFD. (Kasım-Aralık) 1948, VI, sy. 5, sf. 394: Wambry, A., ***Tarih-u Buhara,*** çev. Ahmed, Mahmud es-Sedatî, Kahire, 1956, s. 67: Arnold, T.W., a.g.e., s. 216: Barthold, W., ***Turkestan***, s. 185.
[34] Narşahî, s. 73.
[35] İbnü Kesîr, ***el-Bidâye,*** Beyrut, 1966, IX, s. 172.

hata, tamamı ile mimarının değildi. Zira Mimar, hayatının son senelerinde her şeyi şan ve şöhretine feda etmiş olmakla beraber eserini tamamlayamadan ölmüştür"[36].

Buraya kadar olan açıklamalarımızda, **Kuteybe'nin,** temel kaynaklara göre ***Aşağı Türkistan'***ın İslâm'a giden yolda takip ettiği usulleri belirli derecede izah etmiş olduk. **Kuteybe** devrinde İslâmlaştırma hareketi daha ziyade ***Baykent, Buhara ve Semerkant*** üçgeni içinde ve bu üç büyük şehirde yoğunlaşmıştır. Bunlar aynı zamanda ***Gök Türklerin*** yıkılmasından sonra ayakta kalma mücâdelesi veren müstakil ***"Türk Hanlıkları"*** idiler.

Kuteybe ***Baykent Türk Hanlığını*** ele geçirince, Türkler arasında ***İslâm Dini***nin yayılmasının zaruretine inanmış, ***Buhara Türk Hanlığını*** İslâmın ocağı ve yurdu olarak seçmiş, ***Semerkant Türk Hanlığında*** ise rakib dinleri ezerek ***İslâm Dini***nin önünü açmıştır. İşte bundan sonraki sayfalarda daha ziyâde Türk yurtlarında gerçek İslâmlaştırma hareketine bir geçiş olmak üzere ***"Baykent Hanlığı"***nda ***İslâm Dini'***nin yayılması üzerinde durulacaktır.

[36] Gibb, H.A.R., ***Orta Asya Arap Futûhatı***, İstanbul, 1930, s. 48.

V.
BAYKENT'TE İSLÂMİYET
Steplere Yayılan İlk Ezan Sesleri

Kısaca Baykent Şehrinin Tarihi Dokusu:

Gerçekte **Baykent**; Ceyhun nehri ile ***Buhara*** arasında ve ***Buharaya*** bir. merhale (6 km.) mesafede bulunan büyük, önemli ve tarihi bir Türk şehridir[1]. Ancak, ***Baykent*** kelimesinin etimolojik yapısı hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Temel İslâmi kaynaklarda ***"Baykend"*** veya **"Beykend**[1] veya **"Biykend"** olarak zikredilmektedir. İslâm Coğrafyacıları başta el-Hamevi olmak üzere bu kelimeyi ***Baykent*** olarak kaydetmişlerdir[2]. Bu takdirde kelimenin ***Türkçe*** olduğu ***Bay, Bey*** ve ***Kent, Şehir*** kelimelerinden oluştuğu ve ***"Bey şehir"*** veya ***"Ulu şehir"*** anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

Baykent; kuruluşu itibarı ile ***Buharadan*** çok daha eski bir şehir idi[3]. Değerli Tarihi **Z.V. Toğan**; ***Semerkant, Buhara, Ramisen, Baykent ve Merv*** gibi orta çağların bu ünlü şehirlerinin eski devirlerde ***Türkler*** tarafından kurulduğunu ve bu gerçeğin ***İran*** ve ***İslâm*** müelliflerinin umimi kanaati olduğunu beyan etmektedir[4]. İslâmi fetihler sırasında bölgenin en canlı ticâret merkezlerinden biri idi.

[1] el-Hamevî, ***Mucemü'l-Büldan***, Beyrut, 1951, I, s. 533.
[2] el-Hamevî, I, s. 533. Krş. Narşahî, s. 34.
[3] Barthold, W., ***Moğol İstilâsına Kadar Türkistan***, Haz. H.D. Yıldız, İstanbul, 1981, s. 150.
[4] Togan, Z.V., ***Umumî Türk Tarihine Giriş***, İstanbul, 1981 s. 26.

Buraya *"Bakır"* veya *"Tüccarlar Şehri"* de denilmekte idi. Mahalli tüccarların çok eski zamandan beri, ***Çin*** ile doğrudan doğruya ***Basra Körfezinden*** yararlanarak deniz ticareti yaptıkları rivayet edilmektedir[5]. İslâmi fetihler sırasında mahalli idarenin başında **Türk** asıllı ***"Baykend Tarhanı"*** bulunuyordu. Baykent halkının büyük bir çoğunluğu ***Türklerden*** oluştuğu gibi, şehrin ticari hayatı da yine bu varlıklı ***Türklerin*** elinde idi. Nitekim **İbn A'sem el-Kûfi** bu konuya esâs olan rivâyetlerinin birinde aynen şöyle demektedir:

"بيكند مدينة من أدنى مدن بخارى وبها يومئذ خلق كبير من الترك والصغد والترقش."

"Baykent, Buhara'nın en yakın şehirlerinden biridir. İslâmî fetihler sırasında orada yaşayanların çoğu *Türk, Soğd* ve *Turkeşlerden* ***oluşmakta*** idi"[6].

Baykentde İslâmlaştırma Faaliyetlerinin Başlaması:

Baykent halkının ***İslâm Dini*** ile ilk temasları, ***Müslüman Arapların*** bu bölgeye ayak basmaları ile başlamıştır. İlk akınlar ve tüccar Araplar için, bir uğrak şehir olması itibarı ile ***İslâm Dini***'nin burada daha ilk devirlerden itibaren, belirli bir şekilde yayılması ve bir ***"İslâm cemaatinin"*** teşekkül etmiş olması gerekmektedir. ***Baykent***'te İslâm hidâyet yolunun gerçek manada açılması için ilk ciddi teşebbüsler ***Kuteybe*** ile başlamıştır. Buna sebebte ***muharip Türk unsurunun*** **Kuteybe** ve ordusuna karşı göstermiş olduğu akıl almaz direnmeler idi.

[5] et-Taberî, VI, s. 430. Krş. Narşahî, s. 34.
"وكان أهل بيكند جميعًا تجارًا يتجرون مع الصين ويركبون البحر."

[6] el-Küfi, İbnü'l-A'sem, ***K. el-Fütüh,*** tah. S. Zekkar, Beyrut, 1992, III, s. 165.

Her ne kadar **Kuteybe,** şehri ikinci defa ele geçirmiş ve muharip Türk unsurunu etkisiz hale getirmişse de (706)[7] bunun yeterli bir çare olmadığını görmüştür. Siyâsi Arap hâkimiyetinin yerleşmesi için, yerli halkın mutlaka müslüman Arap idâresinin yanında olması ve onu desteklemesi gerekiyordu. Bu gerçeği çok iyi bir şekilde kavrayan ***Müslüman Fatih*** daha fazla vakit kaybetmemiş ve ***Baykent***'te bir İslâmlaştırma hareketi başlatmıştır. Bu İslâmlaştırma bundan sonra diğer şehirler ve ***Türk Yurtları*** içinde çok iyi bir tecrübe olacaktı.

Bu cümleden olmak üzere daha önceleri ***Merv'e*** gelmiş bulunan müslüman ***Arap âilelerinden*** çok önemli bir bölümünü ***Baykent'e*** getirmiş ve çok iyi imkanlarla buraya yerleştirmiş ve ilk İslâm cemaatinin temelini oluşturmuştur. Daha sonra, **Kuteybe** buraya müslüman ***vali, kadı, vergi tahsildarları*** gibi bir kısım idari personel tayin etmiş ve ***Baykent***'e müslüman siyâsi hakimiyet ve Arap idaresinin temelini atmıştır. Bunlar şüphesiz ***Baykent*** de ilk defa başlatılmış olan İslâmlaştırma hareketi için önemli adımlardı. Fakat bunlardan en önemlisi ***İslâm Dini***'nin önünün açılması için ***Budizm ve Zerdüştlüğe*** vurulan ağır darbelerdir.

[7] İbnü'l-Esir, ***el-Kâmil Fi't-Tarih,*** Buyrut, 1965, IV, s. 528, et-Taberî, VI, s. 431.

Budist İlahlarının Yıkılıp Yakılması:

Bu arada bir noktaya işaret etmemizde yarar vardır. Şöyle ki; ***Aşağı Türkistan'ın*** diğer şehirlerinde olduğu gibi ***Baykent***'de dini hayat bakımından kozmopolit bir şehirdi. Şehir halkının büyük bir kısmı ***Zerdüşt*** dinine bağlı oldukları gibi ***Budist***'ler ve ayrıca ***Hıristiyan***'larda önemli bir varlık haline gelmişlerdi. ***İslâm Dini***nin halka ulaşması; bu dini hegemonyanın yıkılması, siyâsi idarenin bütün gücü ile İslâmiyeti desteklemesi, bundan da öte, bu eski ***Ari*** ve ***Samî dinlere*** karşı bütün gücüyle tavır alması ile mümkün olabilirdi.

Aksi halde dini cemaatlerin kendi taraftarlarını artırmak için kıyasıya bir mücadele içinde oldukları böyle bir ortamda ***İslâm Dini***nin halk arasında yayılma şansı yok denecek kadar azdı. İşte ***Müslüman Fatih*** bu noktayı farketmekte gecikmemiş ve olanca gücüyle bu dinlerin karşısına dikilmiş ve hiç bir esas tanımadan onların üzerine yürümüştür. Zaten **Kuteybe**'yi diğer Arap valilerinden ayıran en seçkin vasıflarından biri de bu olsa gerektir.

Baykent'de İslâmiyetin yerleşme ve yayılması için atılan en cesur adımlardan biriside şüphesiz işte bu ***Zerdüşt*** ve ***Budistlere*** vurulan darbe ve onların mabedleri ve *"yarı tanrı"* niteliğinde olan *heykelleri*'nin yıkılıp yakılması olmuştur. ***Müslüman Fatih;*** şehre tam manası ile hâkim olduktan sonra, halkın nasıl bir reaksıyon gostereceğini dahi nazarı itibara almadan, önce ***Budist*** ve ***Zerdüşt*** mabedleninin putlardan temizlenmesini, onların şehir

meydanında toplatılmasını istemiştir. Kuteybe daha sonra da hiç tereddüt etmeden ***Budist mabedine*** girmiş; altın, gümüş kab, kacak, kıymetli cevher ne varsa toplamış, bunların hepsi tartıldığında 150.000 miskâl olduğu görülmüştü(8). Bu çok büyük bir servetti. Yine bunlar arasında som altından bir ***Buda ilâhı*** vardı. Eritildiğinde 4.000 dinar gelmişti(9).

Böylece **Kuteybe**, hem yerli halkın uzun zamandan beri inandıkları, mukaddes putların, hiç bir işe yaramadıklarını bizzat onlara göstermek istemiş hem de ***Budizm*** ve ***Zerdüştlüğe*** belkide o devirlerin en ağır darbesini vurmuştur. İslâmi kaynaklar, önce birbiri üstüne alelade şeylermiş gibi yığılan ve sonra halkın dehşet dolu bakışları arasında ateşe verilen bu ***ilahlardan*** geriye, bir rivayete göre, 150.000 miskal altın ve mücevher kalmıştı(10).

Çevre halkı; ***Budistler*** ve ***Mecûsiler***, senelerdir gönüllerinde mukaddes bir yer işgal eden, hattâ onlara en ufak saygısızlıkta bulunanların bile bir ilâhi gazabına uğrayacaklarına inandıkları bu muhteşem ilahların sonunda hiç bir işe yaramadıklarını görmüşlerdir. Bu şekilde inançları yıkılan ve kendilerini âdeta büyük bir inanç boşluğunda bulan bu insanların sonraları ***İslâm Dini***ne girecekleri pek tabii idi. Nitekim de öyle olmuş ve ***Budist*** heykellerinden

---

8 et-Taberî, VI, s. 432.
9 Narşahî, s. 70, Bu on kilo altın karşılığıdır.
10 Kitapçı, Z., ***Orta Asya Arap Fetihlerinin Ekonomik Anatomisi***, (IV. Kitap) At. Ün. 20. Yıldönümü Yayınları Erz. Ankara, 1978, s. 1-5.

boşalan kalb ve gönüllere tevhid nuru ve **Allah** inancı dolmuştur.

Mamafih, **Kuteybe'nın** Aşağı Türkistan'ın büyük şehirlerinde ki, ***Zerdüşt*** ve ***Budist mabedlerine*** karşı takındığı bu kesin tavır, bizim de dikkatimizi çekmektedir. O, Buhara'yı 89/707 yılında dördüncü ve fakat kesin bir şekilde fethettikten sonra da yine aynı şeyleri yapmış ***Zerdüşt*** ve ***Budist*** mabedlerine bir nevi el koymuştur[11]. Semerkant'da da ***Zerdüşt* ve *Budist*** mabedlerine karşı giriştiği amansız mücadele İslâmi kaynaklarda bütün teferruatiyle zikredilmektedir[12].

Putlara, bir bakıma halkın yarı tanrı gözü ile baktıkları sözde bu mukaddes nesnelere hiç bir değer vermeyen Kuteybe, put ve putperestliğin amansız düşmanı olduğunu yöre halkına göstermekle kalmamış, aynı zamanda İslâm Dininin bir vahdet dini olduğunu, Allah'la kul arasında hiç bir kimseye, hele hele putlara yer olmadığını bizzat göstermek istemiştir. Aşağı Türkistan'ın Baykent, Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerinde Zerdüşt ve Budist mabedlerine indirilen darbeler öylesine ağır olmuştur ki, artık ne ***Budizm*** ve ne ***Zerdüştlük,*** buralarda da bir daha eski satvet ve azametlerine bir türlü kavuşamamışlardır.

[11] Kitapçı, Z., ***Buharada İslâmiyetin Yayılışı,*** Milli Kültür, Ankara, 1977 1, No. 2, s. 50-59.
[12] Kitapçı, Z., ***Semerkantda İslâmiyetin Yayılışı,*** Türk Dünyası Araştırmaları İstanbul, 1983, No. 25, s. 109-135.

Baykent Cuma Camii ve Verdiği Mesaj:

Müslüman Fatih'in, ***Baykent'***de İslâmiyetin yayılması için giriştiği en büyük hamlelerden bir diğeri de, şehirde fethin sembolü olmak üzere, fazla vakit kaybetmeden bir ***Cuma Camii*** inşa etmesi olmuştur. Cami kısa zamanda yapılmış ve müslüman cemaatın hizmetine sunulmuştur.

Gerçekteki ***Câmi;*** aradan asırlar geçtikten sonra ***Tûran Yurdunda*** yapılmış gerçek manada ilk ***"Tanrı Mabedi"*** idi. Buda putları ile dolu ***Budit mabedleri,*** sönmeyen ateşlein yandığı Mecûsî ***"Ateş Evleri"*** ve **Hz. İsa'**nın yarı ilah putları ile süslü ***Hıristiyan kiliselerinin*** aksine bu Tanrı mabedinin içi bomboştu, şirk ve küfrün en ufak bir izi yoktu. Tıpkı insanların kalbi gibi, burasını bir ***Yüce Varlığa*** inanma ve onun verdiği ***iman nuru*** ve hidâyet ışıkları aydınlatıyordu.

Bu camiin Allah'ın birliğini simgeleyen ve bir tevhid kılıncı gibi göklere yükselen ***minâresinde*** günde beş defa okunan ilâhi haykırışlar bir ***"ezan"*** olmaktan öte, sadece ***Baykentteki*** müslümanlara değil, oradaki ***Budistlere, Hıristiyanlara ve Mecûsilere,*** "Hayır!" belki de bütün insanlığa, hemde herkesin duyabileceği bir sesle ***Allahın varlığı ve birliğini ve Hz. Muhammed'in Onun kulu ve Rasülü olduğunu ilân ediyor*** ve kurtuluşun bunda olduğunu söylüyordu. Bu İslâm dini ve bir avuç müslüman için dünyalara değen bir mutluluk bir iman ve hidâyet özgürlüğü idi.

Artık **Baykent** semalarında duyulmaya başlayan bu ulu ***tekbir*** ve ***ezan*** sesleri, **Orta Asya** steplerine doğru dalga

dalga yayılacak, ***Tûran Yurdu*** ve ***bozkırlarda yaşayan Türk kavimlerine*** yeni bir iman nuru, bir hidayet ve parlak bir medeniyetin müjdesini getirecekti. Camii **muhacir** Araplar, müslüman ***askerler, idareciler*** ve ***ilk mühtedilerden*** oluşan ***İslâm cemaatının*** dini ibadetlerini yerine getirebilmeleri için kullanılacağı gibi, klâsik anlamda İslâmi eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de sürdürüleceği bir ***medrese niteliğinde*** olacaktı.

Baykent'teki ***"Cuma Camii"*** şehir çarşısının en merkezi bir yerine ve çok geniş bir anlam üzerine, hemde çok sağlam bir şekilde yapılmıştı. Biz bunun Türk ustaları tarafından yapıldığına inanmak istiyoruz. Onun yontma taşlardan yapılmış ***"mihrabı"*** bir sanat eseri idi. Bu muhteşem mihraba ayrıca çok büyük ve parlak bir mücevher yerleştirilmiş ve bunun saçtığı nur ve ışık dillere destan olmuştu.

Bu bakımdan ***İslâm Coğrafyacıları Baykent*** ulu camii ve onun muazzam, süslü mihrabından **el-Hamevî;** *bu mihrabın civar camilerde bir eşi ve benzerinin olmadığını söylediği gibi*[13]. **el-Makdisi;** *"bu ulu camiin mihrabında bir büyük mücevher bulunduğunu parlak ve çok nurlu bir cami olduğunu bildirmektedir*[14]. **İbn Havkal ise aynen şöyle demiştir:** ***Baykent'te suru ve ustaca yapılmış, mihrabı süslü bir Cuma Camii vardır. Bütün Maveraü'n-Nehirde (Aşağı Türkistan) bundan daha süslü daha güzel bir cami yoktur"***[15].

13 el-Hamevî, I, s. 535.
14 el-Makdisi, ***Ahsenü't-Tekasîm,*** Beyrut, 1987, s. 224.
15 İbn Havkal, s. 489.

Mamafih, **Kuteybe b. Müslim** tarafından alınan bu köklü ve cesur tedbirler sayesinde ***Baykent,*** daha sonraları o bölgede ***İslâm Dini***nin en önemli kültür merkezlerinden biri olmuş, söz konusu ***Cuma Camii***'nin yanısıra daha bir çok cami ve mescidler yapılmıştır.

Baykent'deki İslâmi Müesseseler; Ribatlar:

Fakat ***Baykent***'de İslâmiyetin hayrına kaydedilen en köklü gelişmelerden biriside şüphesiz daha sonraları buralarda kurulan ***"Ribat"***lar olmuştur. Müslüman gazileri ve kendilerini ***Hak Dinin*** yayılmasına adayan kimselerin bir nevi ***barınak*** ve ***konaklama*** yerleri olan bu önemli din ve hayır müesseseleri ilk defa buralarda ortaya çıkmış ve daha sonra bütün ***Aşağı Türkistan***'a yayılmıştır. **Bu ribatlar** ***daha sonraları İslâm Dininin kollektif bir heyecan ve taze bir ruh ile Iç Asya ve bozkırlarda yaşayan göçebe Türk boylanına ulaşması, onlar arasında hüsnü kabule mazhar olmasında çok müessir bir rol oynamıştır.***

Muhtemelen Budist ***"vihara****: hikmet ve düşünce evlerini"* taklit ederek kurulan ve mistik yönleri ağır basan bu hayır müesseseleri, İslâmiyetin ilk gelişme yıllarında, müslüman halk tarafından o kadar benimsenmiştir ki, müslüman zenginler; varını yoğunu bu ***Allah*** evleri için harcamışlar ve âdeta birbirleri ile yarışır bir şekilde bir çok ribatlar yapmışlardır. **Ribatlar;** mücahid gazilerin, yaşama ve barınmalarını sağlamak için özel surette yapılmış yarı askeri ve fakat genellikle dini hayır müesseseleri idi[16].

16 Marçais, G., ***Ribat,*** (İA.), IX, 737.

Buralarda değil gazilerin hatta onların hayvanları *atları* için dahi gerekli yaşama kolaylıkları sağlanırdı. Kendi imkanları ile ribatlar yapmak, veya yapılmış olan bu ribatların kuruluş gayesine uygun olarak fonksiyonlarını devam ettirmek, bölge müslümanları arasında bir âdet ve bir gelenek haline gelmişti. Büyük İslâm Coğrafyacısı **el-Hamevi,** bu maksat için sadece ***Baykent***'de binden fazla ribat yapıldığını zikretmektedir[17].

Muhtelif civar köy ve kasabalardan gelen mücahidler, bu ribatlarda toplanırlardı. Buralarda bir ***mürşid*** veya ***şeyhin*** manevi terbiyesinde yetişen, olgunlaşan ve kabına sığmaz bir ruh ile âdeta şehid olmaya hazır hale gelen bu gazi dervişler, özellikle ilk bahar ve yaz aylarında, ***kâfir Türklere*** karşı kâh gaza ve cihad'da bulunurlar, kâh bir **erenler ordusu** olarak steplerde yaşayan göçebelere katılırlar ve onları tenvir ve irşad ederlerdi.

Daha sonraları değil ***Orta Asya***'nın, hatta ***Anadolu***'nun bile **Türkleşme** ve **İslâmlaşmasında** büyük hizmetleri dokunan ve ***"Horasanlı Erenler"*** olarak bizim tarih ve edebiyatımıza geçen böylesine sevdalı kişiler, işte bu şekilde kurulmuş ve zamanla **tekke** ve **dergâh** şeklini almış bu ribatlarda yetişmişlerdir. Bu bakımdan ***Baykent***; daha sonraları uzun zaman Türkistan'ın iç kısımlarına yapılan dini gaza ve cihadlarda, mücâhidlere kutsal bir ocak ve ateşli bir İslâm merkezi olmuştur.

---

[17] el-Hamevî, a.g.e., I, s. 533, Krş. Narşahî, s. 34, el-Makdisi, s. 224.

Türk Yurtlarında, hele hele, ***İslâmî tebliğ*** faaliyetleri kollektif bir heyecan ve bir fırtına haline geldikten sonra yerli halk, varlıklarının çok büyük bir kısmını bu kabil hayır ve hasenat müesseselerine sarfetmişler öyleki, değil büyük şehirler, hatta her yerleşim bölgesi, köy ve kasabalara bir çok *ribatlar* yapmışlardır. **Istahri**'nin; bölge sakinlerinin mallarını, Allah yolunda sarfetme hususunda, diğer bölge ahalisi ile kıyas ederek zikrettiği şu satırlar konumuz açısından da çok önemli bir hakikatın ifâdesi olarak kabul edilmelidir. Ona göre;

"İslâm ülkelerinde ki, servet sahiplerinin çoğu, paralarını sefahete, yani içki kumar gibi Allah'ın razı olmıyacağı kötü şeyler için sarfetmede âdeta birbirleri ile yarış etmektedirler. Ancak bu zenginlerden pek azı bunun aksini yaparlar, paralarını hayır ve hasenata sarfederler. Halbuki, Maveraü'n-Nehr'de (Aşağı Türistan) durum böyle değildir.

Buralardaki, zenginlerin büyük bir kısmı onların tam aksine, mallarını Allah yolunda harcarlar, ribatlar, yol ve köprüler yaparlar din uğrunda cihadı teşvık ederler. Ancak onlardan çok azı, bu servetlerini eğlence ve sefahete harcamaktadırlar.

Buralarda, hiç bir şehir, kasaba, su kaynağı, sebil, önemli geçitler, hatta hiç bir köy yoktur ki, orada yolcu ve misafirlerin istirahatlarını temin etmek için mutlaka bir ribat vardır. Bilindiği gibi Aşağı Türkistan'da, bu şekilde hizmet gören ribatların sayısı 10.000 kadardır. ihtiyaç sa-

hipleri, ribatlarda dilediği sürece kalırlar, onların iaşe ve ibateleıi temin edildiği gibi hayvanlannında bakımı yapılmaktadır"[18].

Şüphesiz bu hayır müesseseleri ve kutsal İslâm ocakları sebebiyle ***Baykent*** kısa zamanda son derece ateşli ve heyecanlı bir İslâm merkezi hâline gelmiştir. Bu ***ribatlarda*** yetişen ve gönlü kor gibi İslâm ateşi ile yanıp tutuşan mücâhid gaziler çevre bölgelere dağılıyor bitmez bir gayret ve tükenmez bir sabırla Allahın dinini insanlar arasında yaymaya çalışıyorlardı. Onların bu bitmez ve tükenmez faaliyetleri sonucu daha ***Emevîler*** döneminde bütün ***Aşağı Türistan*** kutsal bir İslâm yurdu haline gelmiş ve ***Dâru'l-***

[18] Istaharî, ***el-Mesâlikvel-Memalik,*** Kahire, 1961, s. 161.

Aşağı Türkistan'da, İslâmiyetin yayılış yıllarındaki bu Islârni hayır müesseseleri daha sonraları büyük imparatorluklar kurmuş olan ***Selçuklu*** ve Osmanlı Türklerine de geçmiş ve gerek: ***Selçuklu*** ve gerekse ***Osmanlı Türkleri***, imparatorluk, hudutları içinde kalan geniş ülkeleri ***hanlar, hamamlar, kervansaraylar, sebiller, cami ve mescidlerle*** donatmışlardır. Nitekim aradan asırlargeçtikten sonra, ***Kanûnî Süleyman*** devrinde, ***Avusturya*** imparatorluğunun ***sefîri*** ve koyu bir Hıristiyan olan ***G.D. Bucbecg***'in kıymetli hatıralarında belirttiği müşahedeler, Istaharinin ifadeleri ile ne kadar bir benzerlik arzetmektedir. **G.D. Bucbecg** hatıralarında, muhteşem Osmanlı nizamında gelişen hanlar ve kervansarayların o zaman ki, Osmanlı toplumunda ki, yerine temasla şu sitayişkâr ifadelerde bulunmaktadır;

"Kervansaraylar; bunlar cidden büyük binalardır. Hancılar, Hıristiyan, Yahûdî, zengin, fakir herkesi misafir eder hiç kimseyi reddetmezler. Kapıları aynı şekilde herkese açıktır. Paşalar, sancak beyleri, seyahatlerinde bu hanlara inerler, sanki kral saraylarında imiş gibi bende bu hanlarda bir çok resmi kabuller yaptım. Büyük bir itina ile hani inen herkese istisnasız yemek verilir. Yemek zamanı gelir gelmez, bir hizmetçi kocaman bir tahta tabla ile ortada görünür. Tablanın ortasında bir sahan, sahanın içinde etli bulgur pilavı bulunur. Ekmekler sahanın etrafına dizilmiştir. Bazanda bir parça bal gömeci vardır... Yemekleri hakikaten lezzetli idi. Çok hoşuma gitti. İşte hanlarda yolcular, bu surette bedava besleniyorlar. Fakat çok ciddi bir sebep olmayınca yolcular üç günden sonra gitmelidirler. Zira mütemadiyen yolcular gelmektedir" (G:D. Bucbecg, Türk Mektupları; ***Kanûnî Devrinde Bir Sefirin Hatıratı,*** Ankara, 1953, s. 25-26).

İslâm'ın sınırları ***İç-Asya***da ve bozkırlarda yaşayan ***"Kafir Türk"*** bölgelerine kadar genişlemiştir. Bu hayırlı gelişmelere işaret eden ***İslâm Coğrafyacıları*** sanki ittifak edercesine şu beyanda bulunmuşlardır:

"ثم أتى الإسلام فكانوا فيه أحسن الأمم رغبة وأشدهم إليه مسارعة منًا من الله عليهم وتفضلاً لهم فأسلموا طوعًا ودخلوا فيه سلمًا وصالحوا عن بلادهم صلحًا فخف خراجهم وقلت ثواهم ولم يجر عليهم سبا ولم تسفك في ما بينهم دماء وبقوا على ذلك طوال أيام بني أمية إلى أن أساؤوا السيرة واشتغلوا باللذات عن الواجبات فلما رأى الله سبحانه سيرة بني أمية وظلمهم على عترة بعث إليهم جندًا منها."

"Daha sonra buralar İslâmın nuru ile aydınlandı ve onlar İslâma gönül veren ve onu düşmanlarına karşı koruyan en güzel bir millet oldular. Bu onlara Allahın bir lutfu idi. Onlar kendi istekleri ile bölü bölük İslâm dinine koşmuşlar ve ülkelerinde tam bir barış ve güven içinde yaşamışlardır.

Böylece onların vergileri hafiflemiş ve yükleri de azalmış oldu. Onları esir almak zorlaştı, aralarındaki kan akıtmalar sona erdi. Bu böyle bütün Emevîler devri boyunca devam etti. Allah Emevîlerin kötü yola saptıklarını ve Peygamber soyundan gelenlere zulm ettiklerini görünce, onları Emevîlerin üstüne (kendi) askerleri olarak gönderdi"[19].

Yukarda da ifade edildiği gibi İslâmiyet ***Baykent***'de; **Müslüman Fatin**'in almış olduğu bu köklü tedbir sayesinde kısa zamanda yerleşmiş, yayılmış ve rakipsiz büyük bir din

[19] el-Makdîsî, s. 234, el-Hamevî, II, s. 351.

haline gelmiştir. Bundan sonra ***Baykent***'in yıldızı parlamış bölgenin en önemli İslâm merkezlerinden biri olmuş bir çok ilim ve fazilet adamı yetişmiştir. Bu ise ***Orta Asya***'ya uzanan İslâm hidayet yolunun açılması idi.

Baykent'de ***İslâm Dini***nin kaydettiği başarılar ***Müslüman Fatih***'e, bölgenin diğer şehirlerinde İslâmiyetin yayılması yolunda çok büyük ümid vermiştir. Artık o, ***Aşağı Türkistan***'ın en önemli din, kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olan ***Buhara*** da, daha köklü bir İslâm inkılabına girişebilirdi. Işte bundan sonraki sayfalarda İslâm Tarihinde bir eşi ve benzeri olmayan meşhur ***"Buhara İslâm İnkılabı"*** üzerinde durulacaktır.

IV.
BUHARA İSLÂM INKILABI VE KUTEYBE B. MÜSLİM

İslâmiyetten Önce Çeşitli Yönleri İle Kısaca Buhara:

Gerçekte ***Buhara***; İslâm hidâyet güneşinin bütün varlığı ilk defa üzerinde doğduğu Türk şehirlerinden biridir. Müslüman Arap fetihleri ile birlikte İslâm'ın öz yurdu hâline geldiği gibi, İslâm'ın ***İç-Asya*** ve ***Turan yurduna*** yaptığı yolculukta en önemli geçit kapısı ve bir büyük kara kol olmuştur.

Müslüman Fâtihlerin bu bölgeye ayak bastığı sıralarda ***Buhara***, bölgenin diğer şehirleri gibi en güçlü ***"Türk Hanlıkları"***ndan birisi idi ve ***Türk Beyleri*** tarafından idâre ediliyordu. ***Buhara***'nın çok güzel bir şekilde târihini yazan **Narşahî**, ***Buhara***'nın, ***Türkistan***dan kopup gelen ***Türkler*** tarafından kurulduğunu ve uzun zaman onlar tarafından idâre edildiğini yazmış ve bu konularda diğer kaynaklarda bulunmayan çok güzel bilgiler vermiştir[(1)].

Bilindiği gibi ***Buhara***; *İç Asya* ve *Çin*'i Yakın Doğu ve Hindistan'a bağlayan meşhur ve *"tarihi ticaret yollarının"*[(2)] güzergâhında kurulmuş bölgenin nüfus yönünden en kalabalık şehirlerinden birisi idi. Bu bakımdan ilk çağlardan

---

[1] Narşahî, ***Buhara Tarihi***, çev. M.N. Koçak, T. Dünyası Ar. No. 17, Aralık, 1998, s. 17.

[2] Bu tarihi yollar ***İpek Yolu*** (Silk-Road) ile ***Hind Baharat Yolu***'dur. Bu araştırmamızın giriş bölümünde bu yolların ticari, kültürel ve dini yönlerden önemi üzerinde yeteri kadar durulmuştur.

beri hemen her devirde ***Aşağı Türkistan***'ın en önemli ***ticarî*** ve ***dini*** merkezlerinden biri olmuştur.

Temel İslâmî kaynaklarda ***Buhara***'nın bu, İlk ve Orta Çağlar boyunca devam eden canlı ***ticâret hayatı*** hayatı ve buralarda üretilen ticâret mamülleri hakkında çok geniş bilgiler bulunmaktadır. Onların bu açıklamalarından öğrendiğimize göre;

"Buharada çok güzel dokuma atelyeleri vardı. Bu atelyelerde kilimler, perdeler değerli kumaşlar, yastık örtüleri, namaz seccâdeleri ve halife için merasim hırkaları dokunurdu. Buhara'da bu işler için yetişmiş mâhir ustalar vardı. Tüccarlar civar vilâyetlerde (ülkeler) gelip bu giyim eşyalarından satmak üzere götürürlerdi. Bu arada "ez-Zendeneci" kumaşlarını Şam-Mısır ve Rum eline (Anadolu) götürürlerdi. Bu kumaşlar Horasan'da bile hiç bir şehirde dokunmazlardı"[3].

Buhara'nın ticârî ürünleri arasında; büyük hayvan sürüleri yün ve deri, deriden yapılmış değerli eşyalar, elbise ve yün dokuma kumaşlar, köleler, bakır tunç eşyalar kap kacaklar, ağı ipekli kumaşlar, kalın ve iyi eğrilmiş ipekten yapılmış pamuklu kumaşlar ayrıca yerlere sermek için dokunmuş son derece güzel halılar, kilimler, yünlü kumaşlar, minderler ve seccâdelerin ayrı bir yeri vardı[4]. *Bu ticârî mallara,* ***"Birzevn-el-Buhârî"*** *denilen ve bu iklimlerde yetişen* ***Türk atlarını*** *da ilâve etmemiz gerekmektedir. Daha ziyâde küçük yapılı yürümek ve koşakta yorulma bilmeyen bu Türk atları daha sonraları, hilâfet ülkelerinde de pek çok meşhur olmuştur*[5].

---

[3] Narşahi, s. 70.
[4] İbn Havkal, s. 224.
[5] es-Sealibi, ***Letâifü'l-Maarif,*** s. 217.

İslâmî fetih hareketlerinin, ***Doğu*** istikametinde ilerlemesi ve bunun ***Emeviler*** zamanında bütün ***Aşağı Türkistan'ı*** içine alması, ***Buhara***'nın eski önemi ve tarihi fonksiyonundan hiç bir şey kaybettirmemiş, bilâkis İslâmiyetin bu topraklarda yayılması ve yerleşmesi ile ***Buhara,*** yeni bir önem kazanmıştır. Böylece İlk ve Orta Çağların çok önemli bir ***"dini merkezi"*** olan bu tarihi şehir, kısa bir zaman sonra, bütün Orta Çağlar boyunca İslâm medeniyet ve kültürünün önemli bir merkezi olmuş ve İslâmi ilimlerin her dalında özellikle ***Hadis*** ve ***Fıkıh*** sahasında bir çok değerli âlimler yetişmiştir.

Buhara kelimesinin aslının ***Kûh-i Huran*** olduğu[6], zamanla değişerek Buhara şeklini aldığı zikredilmektedir. Fakat bu kelimenin Budist literatüründe ilim irfan merkezi ***"Buhara"***[7] veya yine ***Sanskritce*** buna yakın medrese ve manastır demek olan ***"Vihar"*** kelimesinden geldiği ileri sürülmekte[8] ise de bu inandırıcı görülmemektedir. ***Buhara*** şehri ayrıca eserlere, ***Nimciket, Bumsiket*** vs. gibi daha bir çok isimlerle de zikredilmiştir[9].

Zerefşan nehrinin (*Soğd Nehri*) aşağı mecrası[10] ve batı ucunda kurulan ***Buhara***[11] Çince, *"Bu ha ula"*, dünyanın eski[12], en zengin şehirlerinden biri[13] ve kendi başına bir

---

[6] el-Makdîsî, s. 332.
[7] Cüveynî, s. 98; Günaltay, M.Ş., a.g.mk., Belleten, VI, sy. 17, sf. 18.
[8] Togan, Z.V., ***Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi,*** İstanbul 1942-1947, s. 81.
[9] Narşahî, s. 39: el-Mukaddesî, s. 282; Cüveynî, s. 98: Le-Strange, G., a.g.e., s. 504: Günaltay, Belleten, VI, sy. 12-23. sf. 18.
[10] Bala, Mirza, ***Buhara md.,*** İA. II, s. 762.
[11] Kurat, A.N., a.g.mk., AÜDTCFD., VI, sy. 5, sf. 390.
[12] Bretschneider, E., ***Medievel Researches,*** II, s. 61.
[13] ***Hududu'-Alem,*** s. 112.

devletin merkezi idi[14]. ***Buhara*** şehrinin ilk defa eski zamanlarda buralara ***Tarazdan*** gelip yerleşen tüccar ***Cümük Türkleri*** tarafından kurulduğu rivayet edilmektedir[15].

Şehrin etrafına; eski ***Türk asıllı*** Soğd hükümdarları tarafından 17, fersah (70 km.)[16] uzunluğunda bir sur yapıldığı, bunun ***Buhara'***nın bağ, bahçe otlak ve hatta civar köylerini içine aldığı, surlara yedi demir kapıdan girildiği ve bu kapıların, herbirinin ayrı ayrı isimleri olduğu lslâm coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından ayrıntılı bir şekilde zikredilmiştir[17].

Buhara'nın Sosyal ve Siyâsî Durumu:

İslâmi fetih hareketlerinin başladığı yıllarda ***Aşağı Türkistan'***ın diğer bir çök önemli bölgelerinde olduğu gibi, mahalli *"Buhara Hanlığı"*nın başında da Türk soyundan gelen bir hükümdar ailesi bulunuyordu. ***Narşahî*** bu hükümdarın adının ***Beydûn*** olduğunu kaydetmektedir[18]. Ancak ***Beydûn*** bu sıralarda çoktan ölmüş ve onun yerine çok küçük oğlu **Tuğ Şad**[19], geçmiştir. Bu kelime eski Türklerde askeri ve idari makam ve asalet unvanı olarak kullanılmıştır[20]. Nevarki **Tuğ Şad,** çok küçük olduğu için ***Buhara Hanlığının*** idaresi onun adına anası **Kabaç** veya

[14] Kurat, A.N.. a.g.mk., AÜDTCFD, VI, sy. 5, sf. 390.
[15] Togan, Z.V., a.g.e., s. 54.
[16] Fıkıh kitaplarında beyan edildiği gibi, bir fersah yaklaşık olarak 6 km.dir. Ayrıca bkz. Bilmen, Ö.N., ***Büyük-İslâm İlmihali,*** İstanbul, 1953, s. 226.
[17] el-Mesûdî, ***et-Tenbîh vel-Eşraf,*** e. 57: ***Hududu'l-Alem,*** s. 112, Ebi'l-Fida, ***Takvim el-Büldan,*** s.489; el-Kalkaşandî, ***Subhu'l-Aşa,*** IV, s. 434: el-Istahri, s. 171: İbn Hurdadbeh, s. 25: Cüveynî, s. 97: el-Hamevî, MB. 11, s. 353.
[18] Narşahî, (Mısır), s. 23, 41.
[19] Narşahî, s. 23.
[20] Donuk, A., ***Eski Türk Devletlerinde Askeri Ünvanlar ve Terimler,*** İstanbul, 1988, s. 40-47.

Kınık Hatuna kalmıştı. İşte ilk Arap valilerine karşı bütün gücü ile ***Buhara'***yı korumaya çalışanda bu Türk anası idi[21]. Ancak **Kuteybe** devrinde, bu dirayetli Türk anasının çoktan ölmüş ve ***Buhara Hanlığı*** rakip **İran** tarafına geçmiş bulunuyordu. **Kuteybe,** bu haksızlığı düzeltecek ve **Tuğ Şadı,** yani Türk tarafını tekrar Buhara merkezi iktidarının başına getirecektir.

Görüldüğü gibi Müslüman Arap fetihleri sırasında ***Buhara*** da; ***Aşağı Türkistan'***ın diğer şehirleri gibi, Türk asıllı aristokrat sülaleler tarafından idare edilmekte ve muharip unsurlar ise, tamamen Türklerden oluşmakta idi. Bununla beraber miladi VI ve VII. asırlarda ***İç Asya'***dan ***Buhara'***ya büyük bir Türk göçü daha olmuş ve çok sayıda gelen bu Türkler, şehir merkezine yerleştirilmişlerdir. Bu göçlerle şehrin **Türk nüfusu** daha da çoğaldığı gibi, onların ticari aktiviteleri artmış ve çok müessir bir unsur haline gelmişlerdir.

Buhara'nın Dinî Yapısı ve Mah-ı Ruz Çarşısı:

Bilindiği gibi ***Buhara;*** Orta doğunun ***Şam*** ve ***Kudüs*** şehirleri gibi, ***Orta Asya'***nın o çağlarda en yoğun bir din ve kültür merkezi idi. Şehir; ***İpek ve Hind Baharat*** yolunun ana kavşağı ve ***İç Asya'***ya açılan sanki bir kapısı olması, yerli halkın taassuptan uzak, her türlü dine büyük bir hoşgörü ile bakması sebebiyle ***Arî*** ve ***Samî*** dinlerin akınına uğramıştır. Şehirde; ***Budizm, Zerdüştlük, Manihaizmin*** ve Nasturi kilisesine bağlı ***Hıristiyanlığın*** yanısıra, etnik kimliklerini her hal-ü karda korumuş ***Museviler*** de bulunuyordu[22].

[21] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, ***Z. Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları,*** Konya, 1996, s. 39.
[22] Togan, Z.V., a.g.e., s.28, 65, 78, 280.

Narşahi *Hıristiyanların Buharadaki kiliselerinin Kûy-i Rindan* kesiminde olduğunu kaydetmiştir[23]. Bundan başka, civar ülke ve şehirlerdeki dini baskı ve mezhep kavgalarından bıkan insanlar rahat bir nefes alabilmek için ***Buhara***'nın huzur dolu iklimine koşmuşlar böylece burası, Orta Çağların dünyada belkide eşi ve benzeri olmayan bir ***din ve etnik mozayikler ülkesi*** hâline gelmiştir.

Fakat ***Buhara***'da ***Merv*** ve ***Belh***'de örneğini gördüğümüz gibi önceleri ***Budizm,*** daha sonraları ise ***Zerdüştlük*** güçlü bir din olmuştur. ***Budizmin*** parlak devirlerinde ***Buhara,*** İç-Asyanın en kutsal şehirlerinden biri idi. Buna sebebte ***Buhara***'da bulunan ***Nev Bahar*** adındaki ***"Mah-ı Rûz Çarşısı"*** ve burada bulunan Büyük Buda mabedi idi[24]. Bu çarşı eskilerin rivâyetlerine göre ***Buhara***'nın koyu Budist hükümdarlarından ***Mah*** tarafından kurulduğu için onu adı ile anılıyordu. ***Budist Hükümdar;*** sanatında mahir olan bütün marangoz ustalarını, oymacılar, nakkaşlar, ne varsa toplamış onlar için burada iş atelyeleri kurdurmuştu. Onlar burada bütün hünerlerini sergileyecekler, boy boy ***Buda heykelleri*** yapacaklardı.

Buhara'da, bir gün süre ile senede iki defa bu putlar için büyük ***panayırlar*** kurulur uzak ve yakından gelen bütün insanlar bu putları kapış kapış satın alır bazıları onları ihtiyaç sahiplerine hediye ederlerdi. Hatta bu putlardan bazılarının fiatının 50.000 dirhemi geçtiği olurdu. Panayır günlerinde hükümdar gelir bu çarşıda kurulan muhteşem tahtına kurulur, böylece halkın elini coşkularını da kamçılamış olurdu.

---

[23] s. 71.
[24] Yusuf, S.M., ***Studies in Islamic History and, Culture***, s. 71.

Daha sonraları bu çarşıya muazzam bir ***Budist mabedi*** yapmıştır. Ne varki ***Mecûsîlik,*** yeni bir heyecan hâlinde ***Buhara***'ya geldiğinde ***Budizm***'in ikbali sönmüş ve bu büyük Budist mabedi Mecûsiler için bir ***"Ateş Evi"*** olmuştu. **Narşahi,** İslâmî fetih yıllarında bu mabedin hâlâ bir ***"Ateş Evi"*** olduğunu kaydetmektedir[25].

Ne varki, dini havanın işte böylesine yoğun, dini cemaatların böylesine çok ve inadına kuvvetli, dini rekabetin inadına güçlü olduğu bir şehrin kapısını şimdi yeni bir din çalıyor ve ***"Ben geldim!"*** diyordu. Bu şüphesiz **Allah'ın** son **Peygamberi** ile bütün insanlığa bir ışık, bir nur, bir hidayet olarak gönderdiği ***İslâm Dini*** idi. ***Buhara***'nın dini yapısı, cemaatler arasındaki dini rekabet ve din adamlarının kendi cemaatleri üzerindeki inanılmaz gücü göz önüne getirildiğinde, ***İslâm Dini***nin ***Buhara***'da yayılma şansı yok denecek kadar azdı. Hele hele yerli halk, dini cemaatler tarafından öylesine parsellenmişti ki, bir insanın bu çemberi kırıpta başka bir dine girmesi, zaten mümkün değildi.

Ancak ***İslâm Dininin;*** diğer dinlere karşı çok büyük bir şansı vardı. O da, bu ***"Yeni Dinin"*** *Müslüman Fatihlerin* dini olması, arkasını devlet desteğine dayaması ve bütün bunlardan çok daha önemlisi **Kuteybe b. Müslim** gibi, kafasına koyduğu bir işi, mutlaka yapan ve gayesine ulaşmak için her türlü vasıtayı mübah gören, zorlu, cebbar bir komutanın, bütün gücü ile ona sahip çıkması ve İslâmiyetin ***Buhara'da*** yayılmasını, hayatının biricik gâyesi hâline getirmesi idi.

---

[25] Narşahî, s. 74.

Buhara İslâm İnkılâbına Giden Yolun Açılması:

Burada karşımıza çok önemli bir durum çıkmaktadır. O da, **Kuteybe b. Müslim**'i ***Buhara*** da böyle büyük bir ***İslâmî İnkılab***'a sürükleyen temel faktörlerin neler olduğudur.

Burada hemen şunu itira edelimki; **Kuteybe** ***Buhara*** İslâm İnkılabını, asıl siyâsi misyonunun başarıya ulaşmasında temel bir faktör olarak görmüş (olmazsa, olmaz) ve bunca meşguliyetleri arasında, bu büyük inkılabı gerçekleştirmek için bütün vargücü ile çalışmıştır. Buna sebebte mağrur **Arap Komutanının;** ***Baykent ve Buhara***'nın fethi sırasında ***"muhârip" Türk unsuru"*** nun her türlü takdirin üstünde gösterdikleri direniş ve insan üstü kahramanlıklar karşısında âdeta ***"şoke"*** olması idi. Nerede ise ***Buhara*** surları karşısında bütün askerî şan, şöhret ve makamını yitirme durumunda kalan **Kuteybe** ve ***Arap ordusu*** için, **el-Haccac**'ın emriyle bütün insanlar ***Basra*** ve ***Kûfe*** camilerinde günlerce ***"Hatim"*** okumuş, namaz kılmış dua ve niyazlarda bulunmuşlardı[26]. Kuteybe Buhara'yı **Narşahî**'ninde ifâde ettiği gibi, ancak ***dördüncü kuşatmadan*** sonra ancak fethedebilmişti[27].

Bütün bunlar **Kuteybeyi** "şoke" etmiştir. Bir ***Türk Melikesi***nin idâresindeki ***Buhara Hanlığı,*** Araplara karşı, İran ordularından daha fazla direnmişti. Oysa **Kuteybe,** komutan olarak **Saad b. Vakkas**'tan hiçte geri değildi. Bu bakımdan değerli ***İslâm Fâtihi, Buhara***'yı, bir kan ve ateş kasırgası hâlinde ele geçirdikten sonra, burasının Orta-Asya

[26] Narşahî, s. 70.
[27] Kitapçı, Z., ***Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi,*** s. 100, krş. Arnold, T.W., ***The Preaching of İslam,*** p. 216.

Arap fetihleri için önemli, Türk yurtlarında Arap siyâsî hâkimiyeti için çok daha önemli bir yer, olduğunu keşfetmiş ve burasını ***Aradğın ve İslâmın özyurdu*** haline getirmeye karar vermiştir. Bu bakımdan Buhara ***İslâm İnkılâbı*** kaçınılmaz bir şeydi. Ne varki onun bu kararı şüphesiz İslâm Hidâyet yolunun ***İç-Asya***'ya açılmasını sağladığı gibi, ***Türkler***'in hemde yüzde yülere varan bir çoğunlukla müslüman olmalarında en büyük faktör olmuştur.

Kuteybe'ye göre; *Buhara*'da, ***İslâm İnkılabının*** başarılı olması ve tabana ulaşabilmesi için, her şeyden önce halka giden yolların açılması ve ***İslâm Dini***nin önüne çıkan bütün engellerin bir bir ortadan kaldırılması gerekiyordu. O şimdi tunelin başında idi. **Müslüman Fatih,** (bir **Ferhat** misali) tuneli kazmakla kalmıyacak, aynı zamanda halkı bu tunelden geçirerek yeni nurlu ufuklara, İslâm hidâyetine ulaştıracak ve ***Buhara*** bütün varlığı ile ***İslâm Dini***nin yüce parlak bir merkezi olacaktı. O devirlerde **Kuteybe**'nin dışında bunu bir kimsenin değil düşünmesi, hayal etmesi bile mümkün değildi.

Şimdi ***Buhara***'da asıl mesele köklü bir ***"İslâm İnkılabı"***'nın yapılması ve ***Buhara***'nın eski ***Zerdüşt, Budist*** ve ***Manihaizm***'in fosil hâline gelmiş inançlarından arındıralarak pırıl, pırıl bir İslâm şehri hâline gelmesi idi. İslâmın bahtı ve yarınlara yarı Türk Boylar ve Tûran Yurduna giden yolu açılması onun ***Buhara***'da çok güçlü bir şekilde yerleşmesine bağlı idi. Bu ise ancak geniş halk kitlelerinin İslâma kazandırılması ve bir başka ifâde ile halkın kalbine giden hidayet yolunun açılması ve onun önüne çıkan bütün engellerin kaldırılması ile mümkün olurdu.

Halka giden yolun açılabilmesi için önce; *sağlam güçlü siyâsi bir idarenin kurulması, üst idari kadroların teşekkül etmesi, emniyet ve asayişin sağlanması, sonra da mahalli hükümdar ve şehrin önde gelenlerinin desteğinin kazanılması, ve her şeyden önce, onların mutlaka müslüman olmaları yerli halk ve dini cemaat önderlerinin mukavemetlerinin kırılması, halkın bire bir **"İslâm realitesi"*** ile karşı karşıya gelmesi ve en sonunda onların kesinkes, İslâm Dinini kabul etmeye zorlanmalar idi. Bunlar onun aynı zamanda Buhara İslâm inkılabına giden yolun nirengi taşları idi.

Bunun için **Kuteybe** Buhara'yı bir kan ve ateş kasırgası hâlinde ele geçirdikten sonra, hemen teşebbüse geçmiş ve yeni güçlü bir idare kurmuştur. Bu cümleden olmak üzere ***Baykent***'te olduğu gibi, şehre yeni bir ***Âmil, Kadı,*** inzibat ve asayişi temin etmek için ***Şurta,*** yani ***Emniyet Müdürü*** gibi müslüman idâreciler tayin etmiştir. Bu cümleden olmak üzere **Kuteybe, *el-Vezir*** lakabıyla bilinen ***Eyüb b. Hasan***'ı ***Buhara***'ya ilk defa vali olarak atamıştı. Bu zat çok olgun, iyi bir müslüman ve dirâyetli bir kişi idi[28]. Ayrıca, muhtemel bir ayaklanmayı önlemek üzere güçlü ***Askeri Garnizon; "bir muhafız alayı"*** yerleştirmiş ve bunlara şehrin iç güvenliği için her türlü yetkiyi de vermiştir[29]. Öyleki yeni idarenin izni olmadan ***Buhara*** üzerinden kuş bile uçmuyordu. Çünkü **Kuteybe** bunun çok acı tecrübelerini yaşamış şehri ancak dördüncü defa ele geçirebilmişti[30].

[28] Narşahî, s. 80.
[29] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 34, Yusuf, S.M., a.g.e., s. 59, Barthold, W., a.g.e., s. 186.
[30] Narşahî, s. 80.

Arap Kabilelerinin Buhara'ya Yerleştirilmesi:

Kuteybe bunlarla da yetinmemiştir. Doğu Tûran Yurdu, yani ***Merv*** ve ***Belh***'te örneğini gördüğümüz gibi, hemen elini kolunu sıvamış ve daha önce buralara gelen kalabalık ***Arap âilelerinden*** çok büyük bir kısmını Buhara'ya nakletmiş ve onları şehrin önemli (stratejik) mahallelerine yerleştirmiştir. Müellifimiz **Narşahî, Kuteybe**'nin ***Buhara***'ya yerleştirdiği müslüman Arap âileleri hakkında bizi yeterinden fazla aydınlatmakta ve şöyle demektedir:

"**Kuteybe *Buhara*** *şehrini taksim etti. Büyük şehir kapısından girildiğinde; **Nuh Kapısına** kadar olan kısmını **Rabia ve Mudar'a** geriye kalan kısmıda **Yemenî'lere** verdi. Onları buralara yerleştirdi. Bu kabilelerin gerisinde kalan yerlerede **Beni Hanzala** kabîlesinden olan kimseleri yerleştirdi. **Attarlar kapısından** sonraki bölgeleri ise **Beni Saade** taksim etti. Şehrin onlara yakın olan bu kapısına daha sonraları **Beni Saad Kapısı** denildi. **Beni Saad** kapısından geçtiğinizde,* **Beni Esed** gelir. Onlara yakın kapıya da ***Beni Esed Kapısı" denilmektedir.*** *Burası kapıların en sağlamı olup ayrıca birde kemeri vardır. Onu* **Sunaş Tekin** *inşa etmiştir, kabri de oradadır"*[31].

Bunlar ***Buhara,*** *İslâm İnkılâbının* bir nevi altyapı çalışmaları idi. **Kuteybe**'nin Arap kabîlelerini Buhara'nın meşhur giriş kapılarının yakınlarına yerleştirmesinin ayrı bir manası olmalı idi. O da, **Narşahî**'nin ifâde ettiği gibi, ***Buhara***'nın bir nevi taksimi idi. ***Müslüman Fâtih,*** Buhara'yı her ihtimâle karşı, yani yeni bir ayaklanma, kargaşa ve karışıklıklara karşı Araplara taksim etmiş ve yeni, yeni Arap mahalleleri kurmuştu. Böylece ***Buhara*** **J. Wellhausen**'in

[31] Narşahî, s. 81.

dediği gibi; *"evvelemirde Araplığın ve İslâmın makarrı ve kuvvetli bir merkezi hâline getirilmiş olacaktı"*[32].

Kuteybe bu iskân işini süratle tamamladıktan sonra fazla bir vakit kaybetmeden bir kısım köklü teşebbüslere geçmiştir. Bunun için önce bir haksızlığın giderilmesi gerekiyordu. Bunun *Buhara, İslâm İnkılâbına* giden yolun açıklamasında çok büyük önemi vardı. O da *"Mahalli iktidarı"* yani *"hükümdarlığı"* gerçek hak sahiplerine tekrar verilmesi idi. Bilindiği gibi, *Buhara Mahalli Hanlığı* daha önce *Türk soyundan* gelen âileler tarafından idare ediliyordu. Ne varki **Kuteybe**'nin, *Aşağı Türkistan* harekâtı sırasında, bu Türk âilesi saf dışı edilmiş ve idare rakib *İranlı âilenin* eline geçmişti.

Kuteybe, Buharada *İslâm inkılabını* başlatmadan önce bu haksızhğın gidermek ve iktidarı, eski sahiplerine yani *Türk tarafına* vermek istemiştir. Bunun için **Müslüman Fatih**; İran tarafını azletmiş bunların ileri gelenlerinin Çoğunu kılınçtan geçirmiş[33] ve daha sonra iktidarı Türk tarafına iade ederek **Tuğ Şad,** henüz olgunluk çağına yeni ulaşmış bu delikanlıyı[34] *"Buhar Hudah"* ünvanı ile[35] hükümdarlık makarnına getirmiştir[36]. Haddi zatında bütün bu köklü icraatlar bir nevi siyasi ve idari tasarruflar olarak görülse dahi, *Buhara İslâm inkılabının,* en önemli kilometre taşlarını oluşturduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

[32] Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 208.
[33] İbnül-Esir, IV, s. 553, 554, Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 34.
[34] İbnül-Esir, IV, s. 553, 554, Narşahî, 24.
[35] el-Birüni, *el-Asarul-Bakıye,* nşr. C.E. Sachau, Leipzig, 1923, s. 101, 102.
[36] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 34.

Tuğ Şad'ın Müslüman Olması:

Bütün bu zaruri ameliyelerden sonra Kuteybe, artık yeni islamlaştırma hareketine başlayabilirdi. Bunun için *Müslüman Fatih,* kendine has yeni bir yol seçmiş üst tabaka ve aristokrat çevrelerden başlamıştır. O, bu cümleden olmak üzede, **Tuğ Şad**'ın müslüman olmasını istemiş ve Türk asıllı bu hanedan ailesinin[37] genç hükümdarı İslâmiyeti kabul etmiştir[38].

Tuğ Şad'ın müslüman olmasında, onun; muhaliflerini ortadan kaldırmak suretiyle uzun bir müddet, **Narşahî**'ye göre 30-32 yıl[39] hükümdarlık etmesini sağlayan efendisine karşı duyduğu minnet ve şükran hissi hiç bir zaman zayıf bir ihtimal olarak kabul edilmemelidir. Böylece genç hükümdar; yeni efendisinin itimadını daha tam ve sağlam bir şekilde kazanmış oluyordu. **Tuğ Şâd,** daha. da ileri giderek, *Müslüman Fatihe* olan sevgi ve bağlılığından dolayı yeni doğan erkek evladına **Kuteybe** adını dahi koymuştur[40]. Hemen şunu itiraf edelimki; onun, İslâmiyeti kabul ettiğini açıklaması, *Yeni Dinin; Buhara* da gelişmesi için çok önemli bir merhale olmuş bundan da öte *İslâm Dini* bir zafer kazanmıştır. O kadar ki, **C. Brockelman** *bize göre biraz mübaleğalı da olsa, bu genç Prensin ihtida etmesiyle Buhara'da İslâmiyetin kuvvetli bir şekilde kök saldiği ve yerleştiğine kani olmaktadır*[41].

[37] Brockelman, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,* çev. N. Çağatay, Ankara, 1964, s. 75, Narşahî, s. 24: Wambriy, A., a.g.e., s. 40.
[38] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,* s. 49.
[39] Narşahî, s. 24: Bala, Mirza, İ.A.. II, s. 762.
[40] Narşahî, s. 24.
[41] Brockelman, C., a.g.e., s. 83.

Fakat bundan daha önemlisi **Kuteybe**'nin hükümdar âilesinin ihtidasıyle dini ve siyasi açıdan çok yönlü bir takım faydalar sağlamış olmasıdır. İlk fırsatta **Kuteybe**, *Buhara İslâm İnkılabı* hakkında ki tasavvurlarını uygulamada çok büyük bir hareket serbestisine kavuşmuş oluyordu. Çünkü, **Tuğ Şad**; Gibb'in de işaret ettiği gibi; ***"Araplar tarafından tahta geçirildiği ve Yeni Dine ihtida ettiği için gayet tabii Araplan destekliyecekti"***[42].

Kuteybe bu şekilde üst seviyedeki Islami temaslarına devam etmiştir. Bunun pek tabii bir neticesi olarak **Buhara**'nın, aristokrat tabakasına mensub bazı zengin ve nüfuzlu kimseler müslüman olmuşlardır. Bunlar arasında adı **Hayne** olarak zikredilen bir **Dihkân** da vardır. 'Buhara aristokratlarının özellikle zengin müslüman **Ümera** ve **erkânının** yaşadığı meşhur ***"Konaklar Mahallesi"*** işte bu zatın mülkü idi. Bu konaklar içinde daha muhteşem bir konak, sanki bir saray vardı ki, orada ise Buhara'ya gelen müslüman ***Arap valileri*** otururlardı[43].

Hayne ihtida ettikten sonra pek tabii olarak adını da değiştirmiş ve kendisine **Hz. Peygamber**'in bir diğer adı olan **Ahmed** ismini seçmiştir[44]. Bu onun şüphesiz **Hz. Muhammed**'e karşı duyduğu derin sevgi ve muhabbetin bir ifadesi ol malıydı. **Hayne**, çevresi geniş bir **Dihkân**'dı. O, bu şekilde müslüman olduktan sonra yakın çevre ve aile efradından da bir çok kimselerin müslüman olmaları gayet tabii idi. Ne ilginçtir ki, kaynaklarda bunların ismi zikredilmemektedir.

---

42 Gibb, H.A.R., s. 34.
43 Narşahî, s. 80: Barthold, W., a.g.e., s. 106.
44 Narşahî, s. 80-81.

Buharada İslâmlaştırma Hareketinin Başlaması:

Üst tabakada, ***İslâm Dini***nin istikbali için gayet elverişli bir ortam hazırlayan **Kuteybe**, daha sonra tabana, yani halka yönelmiştir. Haddi zatında o'nun asıl hedefi, yerli halkın İslâmlaştırılması ve Islâmiyetin tabana çok sağlam bir şekilde yerleşmesi idi. O, bu arzusuna ulaşmak ve İslâmlaştırma kampanyasını çok kısa zamanda sonuçlandırmak ve zaferinin meyvelerini bizzat kendi eliyle toplamak istiyordu. Peki bunun için ne yapmıştır? ***Yerli halkı; "önce İslim dinine ısındırmak istemiş, bünun için çevresindeki âlim ve olgun kişilerden oluşan tebliğ heyetleri kurdurmuş, bunlar mahalle-mahalle, ev-ev dolaşmışlar gece gündüz halkla bire bir temasta bulunmuşlar, halkı İslâm Dinine çağırmışlar, ve yerli halkın kendi hür iradeleri ile ve hiçbir zorlama olmaksızın İslâm Dinine girmelerini sağlamışlardır."***

Gerçekte Buhara İslâm İnkılabına giden yolda yapılması gerekenler bunlardı. Fakat **Kuteybe** bunların hiçbirini yapmamıştır. ***Müslüman Fatihinin*** böyle neticesi belli olmıyan işlerle kaybedecek vakti yoktu. O; ***bu hususta şehir halkına sanki bir "Sıkı Yönetim Komutanı" gibi davranmış şehirdeki bütün dinleri, dini uygulamalan yasak etmiş, mabedleri ve ateşevlerini kapatmış, herkesin; kim olursa olsun en ufak bir itiraz göstermeden, mutlaka müslüman olmalannı emretmiştir.***

Bu; bir manada akşam ***Budist, Zerdüşt*** hatta ***Hıristiyan*** veya ***Yahudi*** olarak yatan kimselerin sabah ***müslüman olarak*** kalkmalarını istemekti. ***İslâm Dini***nin dışında şehirde, hiç bir dine müsade edilmemişti. Bu,

şüphesiz İslâm namına, **Buharada** estirilen yarı dini *devlet teröründen* başka bir şey değildi. O çağlar da değil Arap İslâm imparatorluğunun diğer şehirleri, belki geçmişte bile böyle cebri bir dini uygulamanın eşi ve benzeri yoktu.

Ancak ***Müslüman Fatih;*** kendini buna mecbur biliyordu. Aksi halde, dini rekabet ve cemaatlerin inadına güçlü olduğu böyle bir ortamda, yerli halkın kendi hür iradeleri ile müslüman olmaları zaten mümkün olmadığı gibi, **Kuteybe**'nin; bunun neticelerini almak için sabır ve tahammül göstermesi hulasa bekleyip durmasına da vakti yoktu. **Narşahî**'nin; ***"o bütün vasıtaları kullanarak yerli halkı İslâm Dinine girmeye mecbur etti"***[45] derken herhalde, **Kuteybe**'nin bu inadına sert ve tam askeri tedbirlerini kasdetmiş olması gerekmektedir.

Müslümanlara Karşı Sert Tepkiler:

Ne varki, bütün. bu yasaklamalar, sanki bir askeri emir ve kumanda zinciri içinde cereyan eden olaylar, ilk anda bekleneni vermemiş, bilakis ***İslâm Dini***ne karşı halk arasında korkunç bir nefret ve şiddetli bir mukavemetin doğmasına sebeb olmuştur. Şimdi, **Buharada** yeni tip bir müslüman türemişti. Bunlar; sokakta, çarşı ve pazarda, dükkan ve iş yerlerinde, hele hele Arapların yanında müslüman gibi görünen ve fakat gerçekte kendi din ve inançlarından en ufak bir taviz vermek istemeyen iki şahsiyetli kimselerdi;

Hatta **Buhara** halkı, bütün bu zorlamalann sonucu zahiren müslüman olmuş gibi görünseler dahi, gerçekte hâlâ putlara tapıyor ve atalarının dininden bir türlü vazgeçmek

45 Narşahî, s. 73.

istemiyorlardı. O kadar ki, iç kalede bulunan muhafız Arap askerleri, her hangi bir tehlike' sırasında kaleden çıktıkları zaman, **Mıbezler**, derhal ateşgedeleri uyandırırlar ve halka, İslâmi ayin yapmaya hazırlanıyorlarmış gibi görünürlerdi. Fakat onlar; müslüman askerlerin, şehri boşaltmalarından hemen sonra, kendi dinlerine dönerlerdi[46]. **Kuteybe** onların bir kaç defa, hemde zorla ***İslâm Dini***ni kabul etmelerini istemiş ise de bundan hiç bir yararlı sonuç alamamıştır. **Narşahî**; ***Buhara*** halkının bu iki yüzlü durumu ile ilgili olarak bizlere şu fikirleri vermektedir;

"Kuteybe Buharayı ele geçirdikten sonra Buhara halkı her defasında müslüman oluyor, sonrada irtidad ediyorlardı. Hatta Kuteybe bu şekilde onları, üç defa İslâm Dinini kabule zorladı. Fakat olan her defasında irtidad ederek eski küfür hallerine dönmüşlerdir. Onlar her ne kadar İslâm Dinini kabul etmiş gibi gözüküyor idiyselerde, gerçekte hâlâ kendi inandıklan putlara tapıyorlardı"[47].

Gerçekte ***Buhara***; o çağlarda bölgenin en önemli dini merkezlerinden biri olması yanısıra, yine en kalabalık şehirierinden biri idi. **Kuteybe**'nin bu şekilde halkı, ***İslâm Dini***ni kabul etmeye zorlaması, yerli halkı müslümanları çok, kuvvetli bir şekilde protesto etmeleri ve mukavemet göstermelerine sebeb olmuştur. Bu mukavemet o dereceye kadar varmıştı ki, müslümanlar uzun zaman ***camilere*** ve diğere dini toplantı mahallerine ***silahsız*** olarak gitmeye bir türlü cesaret edemez olmuşlardı[48]. Yerli halk silahsız olarak

46 Necib Asım, ***Türk Tarihi İstanbul***, 1316, s. 145, Warnbry, A., a.g.e., s. 67.
47 Narşahî, s. 73.
48 Bala, Mirza, İ.A., II, s. 765: Arnold T.W., a.g.e., s. 216; krş. Turan, O., ***Türkler ve İslâmiyet***, AÜDTCF. Dergisi, IV, sy. 4, st. 466.

gördükleri müslümanları, bir diğer ifade ile kendilerinden kopan bu kimseleri, sokak aralarında ve diğer tenha yerlerde yakaladıkları zaman derhal üzerlerine saldırıyor ve onları, şehid ediyorlardı.

Mamafih, müslüman Araplar bu aşırı taşkınlıklara karşı bir çare bulmakta gecikmemişlerdir. Buhara da gayr-i müslimlerin silah taşımaları yasaklanmış ve ellerinde bulunan bütün silahlar da toplatılmıştır. Sadece müslümanlığı kabul edenlerin silah taşımalarına müsade edilmiştir[49].

İslâmlaştırma Hareketlerinde Yeni Tedbirler:

Müslüman Fatih; Buhara halkının gösterdiği bu gayri samimi durumu önlemek için, yeni yeni çareler aramış ve bulmakta da gecikmemiştir. Bilindiği gibi Kuteybe, Narşahî'den öğrendiğimize göre;

"Buhara'yı kesin olarak fethettikten sonra yerli halkla; halifeye senede 200.000, Horasan valisine 10.000 dir hem vergi ödemek, müslüman Araplara evlerinin yarısı ile birlikte bağ bahçe vermek, Arap askerlerinin hayvanlarına yem ve müslüman Arapların odun ve yakacaklarını temin etmek ve şehrin dışında da (buna benzer) araziler vermek" üzere bir anlaşma yapmıştır[50].

Müslüman Fatih; Buhara halkının bu iki yüzlülüklerini önlemek, ***İslâm Dini*** ve müslümanlara olan düşmanlıklarına son vermek ve ***İslâm İnkılabını*** başarıya götürecek yolu açmak için işte bu maddeden yararlanmış, müslüman Arapları, ***Buhara*** halkının evlerine yerleştirmeye

49 Narşahî, s. 78.
50 Narşahî, s. 80.

karar vermiş ve bu ameliyeyi derhal uygulamıştır. Değerli tarihçimiz **Narşahî** bize bu uygulama ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Buhara halkı görünüşte İslâm Dinini kabul ediyorlar ve içlerinde gizliden gizliye puta tapıyorları. Kuteybe bu işin doğrusunu, Buhara halkının evlerinin yarısını, Araplara vermelerinde ve beraber oturmalarında, ayrıca onların durumlarını gözetlemelerinde ve mecburî olarak onların İslâm Dininde kalmaları için Buhara halkına bu emri vermekte buldu"[51].

Böylece **Kuteybe b. Müsim** zor işlerin adamı olduğunu bir kere daha isbat etmiş oluyordu. ***Müslüman Fâtih,*** çok usta bir satranç oyuncusu gibi, beklenmedik bir zamanda ve hiç bir kimsenin aklının ucundan bile geçirmediği bir hamle yapmış, aklî dehasını ve kurnazlığını bir kere daha ortaya koymuş ve herkes bunda şaşırıp kalmıştı.

Kuteybe bu anlaşmada yer alan şartları ***Buharada*** müslüman olmamakta direnen yerli halkın direncini kırmak ve onları büyük kitleler hâlinde ***İslâm Dinine*** kazanmak için kullanmıştır. Müslüman Araplar bu iş için seferber edilmiş ve onlardan bu işe uygun, İslâmi bilgisi yerinde buna ehil olan dürüst kimseler seçilmiş ve müslüman olmamakta direnen veya dışarda müslümanmış gibi görünen ama içerde, evinde hâlâ eski dini gleenek ve inançlarına göre yaşayan kimselerin evlerine yerleştirilmişlerdir. Bunların çoğu İslâm muallimleri ve hocalardı. Bunlara gerçekten de müslüman olmak, İslâmi bilgiler bu arada ***Kuran-ı Kerimden***

51 Narşahî, s. 80.

bir kaç sure öğrenmek ve vâcibât-ı diniyelerini yerine getirmek için bir *"hocaya"* ihtiyaç duyan samimi âlileri de ilâve etmemiz gerekmektedir.

Bunlar bir bakıma ***İslâm Dini**ni* hane halkına öğretecek ve uygulamalarda öncülük edecek ***muallimler*** ve ***hocalardı***. Böylece ***Buhara***'da, gerçek manada, **Küteybe b. Müslim**'in anladığı tarzda, hemde baş döndürücü bir şekilde bir İslâmlaştırma hareketi de başlamış oluyordu. Bu ***Buhara***'daki dinî dengeleri tamamen ***İslamiyetin*** lehine değiştirecek bir durumdu. Böylece yüzlerce binlerce kimse müslüman olmuş ve ***Buharada İslâm Dini*** kısa zamanda, güçlü kuvvetli bir din, ayrıca toplumsal bir hüviyyet kazanmıştır.

Mamafih yerli halkın evlerine yerleştirilen bu ***Müslüman Arapların*** gerçek sayıları hakkında pek fazla bir bilgiye sahip olmadığımız gibi, bu yeni hayatın, ***dil, din* ve *kültür*** bakımından tamamen farklı iki toplumun, onların sosyal ve dini münasebetleri ve bunda ne dereceye kadar birbirleri ile uyum sağladıkları hakkında tarih literatürüne intikal eden malzemeler nerede ise yok denecek kadar azdır. Ayrıca biz bu uygulamanın çok uzun süre devam ettiği kanaatinde de değiliz. Fakat bu yeni uygulaması ile ***Müslüman Fâtih*** yukarda da işaret edildiği gibi *Buhara*'nın İslâmlaştırılması yolunda en etkin adımlarından birini atmış oluyordu.

Mamafih yukardan buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalar, **Kuteybe**'nin ***Buhara***'da ***İslâm Dini**nin* yerleşmesi ve halk arasında yayılması için nasılda korkunç bir azim ve irade kararlılığı içinde olduğunu bütün açıklığı

ile ortaya koymaktadır. O; bıkmadan, usanmadan yerli halkın üzerine gitmiş, imkan ve çârelerin tükendiği yerde, yeni bir dehâ örneği göstermiş, yerli halkın mutlaka, ama mutlaka ***İslâm Dini**ne* girmelerini istemiştir. Peki **Kuteybe**'nin birbiri ardından uygulamaya koyduğu bütün bu akıl almaz, inanılmaz yeni tedbirler *Buhara*'da İslâmiyetin yayılmasında ne derece etkili olmuştur?

Bizim kıymetli müellifimiz **Narşahî** bu soruya çok olumlu cevaplar vermektedir. Ona göre bu yeni tedbirler, çok yararlı olmuş ve ***İslâm Dini*** çok süratli bir şekilde halk arasında yayılma imkanı bulmuştur. Halkın, İslâm hidâyetine giden yol böylece açılmış oluyordu. O, aradan seneler geçtikten sonra bile İslâmiyetin hayrına olan bu gelişmelerden büyük bir heyecan durmakta ve bu büyük oluşumu kendine has ifadesiyle şöyle anlatmaktadır:

"فاظهر الإسلام بهده الطريقة والزمهم باحكام الشريعة وبنى المساجد وأزال آثار الكفر ورسم المجوسية وكان يبذل في ذلك جهدًا عظيمًا ويعاقب كل من قصر أحكام الشريعة."

"Böylece onlar, ister istemez müslüman olmuşlardı. İşte İslâm Dini bu şekilde Buhara'da yayılmış ve halk da şeriatin hükümlerini uygulamaya mecbur olmuşlardır. Böylece şehirde küfrün izleri, silip süpürüldü. Zerdüştlüğün alâmetleri yok olup gitti, bunun yerine bir çok mescidler yapıldı. Kuteybe bu yolda büyük gayretler sarfetti ve İslâmiyete uymakta ihmali görülenleri cezalandırmayı da ihmal etmedi"[52].

---

[52] Narşahî, s. 73.

Buhara'da Türk Asıllı Mecûsî Kuşan Aileleri:

Narşahî; ***Buhara İslâm İnkılabından*** bahsederken, yukarda da ifâde edildiği gibi; ***"şehirde küfrün izlerinin silip süprüldüğü, Zerdüştlüğün alâmetlerinin yok olup gittiğini"*** bildirmektedir[53]. Narşahî'nin bu beyanlarından maksad sâdece; ***Zerdüştlüğün,*** Buharaya geldiği ilk günlerden itibaren tutuşturduğu mukaddes "**Ateş**" ve bu "**Ateş Evleri**" nin hazin sonunun geldiği anlamına değildir.

Kuteybe; Zerdüştlerin yarı ilâh olarak kabul ettikleri mukaddes ateşi söndürmek ve **"Ateş Evlerinde"** icra edilen her türlü dini âyinleri yasaklamak, dolayısıyle bu mabedlerin kapısına kilid vurmakla kalmamıştır. **Müslüman Fatih** dahada ileri gitmiş ***Zerdüştlere,*** İslâm inkılabına karşı hâlâ büyük bir direnme gösteren güç odaklarına, Zerdüşt cemaati ve onların önde gelenlerine korkmadan, çekinmeden öyle ağır darbeler vurmuştur ki, onları hallaç pamuğu gibi savurmuş ve bir daha bellerini doğrultamaz bir hale getirmiştir.

Bundan maksadımız onun; ***Buhara'***nın ***Türk asıllı Kuşan*** ailelerine indirdiği çok ağır darbelerdir. Narşahî bunları ***"Ali Keş Küşan"*** olarak kaydetmektedir. **Tomaschek**, bunların ***Kuşan*** veya ***Eftalitlerin*** ahfadı olduğunu ileri sürmüştür ki; bu bizimde desteklediğimiz doğru bir görüştür[54] . Aşağı Türkistan'a milâdî IV. asırlarda gelmiş ve tarihi ***Kuşanların*** bir devamı olan bu kavim[55]

[53] Narşahî, s. 73.

[54] Barthold, W., ***Türkistan***, s. 138, krş. Togan, Z.V., ***Türk İli ve Türkistan Tarihi***, s. 138, Yusuf, S.M., a.g.e., s. 71.

[55] Gibb, H.A.R. a.g.e., s. 34: Barthold, W., a.g.e., s. 108..

aynı zamanda ***Zerdüştlüğe*** çok koyu bir şekilde bağlılıkları ile de ün salmışlardı.

Belki **Kuteybe**, onları insafsızca ezmekle, ***Buhara'***da ***Zerdüştlüğün*** hakimiyetini mümkün mertebe kırmak ve Yeni Dinin daha kolay bir şekilde yayılması için çok iyi bir zemin ve ortam hazırlamak istemiştir. Zira ***Narşahî; bu kalabalık nüfuz ve itibar şahibi ve aynı zamanda mecüsi olan Kuşan kavminin Buhara halkı nezdinde büyük bir şerefe haiz oldukları, onların buralara sonradan gelip yerleştikleri, dihkân sınıfından olmadıkları ve fakat ticaretle uğraştıkları, dolayısıyla aşırı derecede zengin oldukları", bildirmektedir***[56].

Kuşanların ezilmesi artık bundan böyle, ***Mecûsîliğin*** bitmesi ve İslâmiyetin karşısında çok büyük bir güç odağının saf dışı edilmesi idi. Bu gâyesinde muvaffak olmak için **Müslüman Fatih,** önce ***Kuşanların*** evlerini ve metâ'larını (ticari varlıklarını) Buhara'ya yerleştirmek istediği Arap âileleri ile yarı yarıya taksim etmelerini emretmiştir[57]. **Kuteybe** tarafından bu şekilde çok ağır bir baskıya maruz kalan bu zengin ***Türk sülâleleri,*** **Kuteybe** ve onun şahsında ***Müslüman Arapları,*** daha anlamlı bir şekilde protesto etmek istemişlerdir. Bunun için de evlerinin tamamı ve ticari mallarının büyük bir kısmını Araplara bırakarak ***Buhara'***yı boşaltmışlar ve şehrin dışına daha gösterişli 700 muazzam bahçeli yeni köşkler yaptırarak buralara taşınmışlardır[58].

[56] Narşahî, s. 50.
"فكان ببخارى قوم يقال لهم آل كشكثة (كشكثان) ذو حرمة ومنـــزلة وكان لهم بين أهل بخارى شرف كبير ولم يكونوا من الدهاقين بل كانوا غرباء أصلاً وتجارًا أغنياء."

[57] Narşahî, s. 50: Wambry, A., a.g.e., s. 53.

[58] Barthold, W., a.g.e., s. 108: Gibb, H.A.R. a.g.e., s. 34.

Bu köşklerin yanına ayrıca, hizmetçi ve köleler içinde müstakil evler yapmayı da ihmal etmemişlerdi. Böylece Buhara'yı terkeden **Kuşanlar**, şehrin dışında daha müstakil yeni bir ***"Mecûsî Mahallesi"*** kurmuş oluyorlardı. Ayrıca bu aileler çok dindar oldukları için, mecüsilere has **"Ateş Evleri"** yapmayı da ihmâl etmemişlerdi. Artık **Kuşanlar**; Araplardan ayrı, asüde bir hayat yaşayabilecekleri gibi dini hayatlarına da pek fazla bir müdahale olmıyacaktı. Fakat olaylar, onların bu güzel beklentilerinin dışında ve çok müessif bir şekilde gelişecektir.

Narşahî'nın bu tehcirin sayısı ile ilgili rivayetleri şüphesiz biraz mübalağalı bulunmaktadır. Ona göre "Bu köşklerde yaşayanlar, şehirde kalanlardan daha çoktu"[59]. Şehir nüfusunun bu şekilde boşaltılmasına ne iktisadi, ne de sosyal sebeblerle zaten imkan yoktu. Ancak şu gerçekte nazarı itibara alınmalıdır ki; göç eden *Kuşan* asilzadelerinden her bir ailenin azami 30 veya 40 fertten oluştuğu düşünülürse, bu tüccar anistokratlanının 25 veya 30.000 kişi kadar oldukları görülür. Fakat onların köle ve hizmetçileri ile birlikte her halükarda azımsanmayacak bir yeküna ulaştıkları anlaşılmaktadır.

Bize göre ***Kuşan Zerdüştlerin*** sayısı o kadar önemli değildir. Onların sayıları ne olursa olsun, **Kuteybe'nin** ısrarla takib ettiği bu politika sayesinde, şehir merkezinden büyük bir Mecüsi varlığı boşaltılmış ve onların yerlerine müslüman Araplar yerleştinilmiştir. Kuteybe'nin gerçekleştirdiği bu tehcir hareketi, belki de ***Zerdüştlüğün***

[59] Narşahî, s. 92.

Buhara'da yıkılmasını ve yok olmasını sağlayan en büyük darbelerden biri olmuştur.

Kuşanların Villalarının Yakılıp Yıkılması:

Mamafih ***Kuşanlar***'ın; ***Buhara***'nın bağıık bahçelik yerlerine çekilerek yaptıkları bu yeni muhteşem villâlarında çok rahat bir hayat yaşadıkları ve dini ayinlerini serbestçe yatıkları zannedilmemelidir. Buna sebebte **Kuteybe**'nin; yerli halkın, hiç bir istisna tanımadan onların müslüman olmalarını istemesi ve onlardan ***Kuranın;*** *namaz, oruç zekât* gibi dini eminlerini kesinlikle yerine getırmelerı yolundaki şiddete varan baskılarıdır. Nitekim **Narşahî; Kuteybe'nin** bu şiddete varan uygulamaları ile ilgili olarak şu beyanlarda bulunmaktadır:

"Kuteybe, Buhara'da İslâmiyetin yayılması için çok büyük gayretler sarfetti şeriatin emirleninin yerine getirilmesinde ihmali görülen herkesi cezalandırdı bir çok cami ve mescidler yaptırdı ve halkın cuma namazlarını kılmasını (müslim ve gayrimüslim tefriki yapmadan) bir mecbûriyet haline getirdi"[60].

Kuteybe'nin, yerli halkın mutlaka müslüman olmaları yolundaki bu aşırı gayretleni, diğer taraftan ***Buhara***'da bu günlerin tabiri ile radikal bir müslüman gurubun da ortaya çıkmasına sebeb olmuştur. Daha ziyade yeni mühtediler ve bir kısım samimi ***Müslüman Arablardan*** oluşan bu ***fanatikler grubu;*** Türk asıllı ***Kuşan*** ailelerinin peşini hiç bir zaman bırakmamışlardır. Hele hele **Kuteybe**'nin yerli halkı müslim ve gayri müslim, hiç bir ayırım gözetmeden ***Cuma namazlarını kılmaya mecbur etmesinden*** sonra, bu fanatik

[60] Narşahî, s. 134.

müslümanlar, gayr-i müslim halka özellikle ***Kuşan âilelerine*** daha saldırgan bir hale gelmişlerdir. Bu **radikallere** göre Kuşanlarda diğer insanlar gibi mutlaka Cuma günleri ***"Buhara Namazgâhında"*** ve muhteşem bir cemaat halinde kılınan ***Cuma namazlarına*** ister istemez iştirak etmeleri gerekiyordu.

Acaba **Kuteybe**'nin yeni bir inisiyatifle başlattığı bu; herkes için Cuma namazı kılma mecburiyeti **Kuran-ı Kerimin *"Dinde cebir ve zorlama yoktur"*** [61] âyeti ile bir çelişki teşkil etmiyor muydu? Evet, hemen şunu itiraf edelim ki; bir çok hadiselerde olduğu gibi, İslâmi prensiplere aykırı da olsa icab-ı hale göre hareket eden, kafasına koyduğu bir işi, sonu ne olursa olsun gerçekleştiren ve gayeye ulaşmak için her türlü vasıtayı mubah gören **Kuteybe** için, ne **Kur'an-ı Kerim'in** *"bu ve benzer âyetleri"*ne de, **Hz. Peygamber**'in ***"zimmilerle ilgili hadisleri"***, hiç bir zaman bağlayıcı olmamıştır. Nitekim, onun bu aşırı ve inadına sert hareketlerini diline dolayan **J. Welhausen,** bu değerli komutanı; **Kuteybeyi**, çok ağır bir dille tenkit etmekte ***"başarılarını çoğu zaman vicdansızlığına medyundu"*** demektedir[62].

Evet **Kuşanlar'ın**, her ne pahasına olursa olsun, **Cuma namazlarını** kılmamak için direnmeleri, Arap idaresinin geniş himayesine mazhar olan bu fanatik müslüman gurubu tahrik etmiştir. Bu öfkeli kalabalık bir Cuma günü doğruca **Kuşanlar**'ın bulunduğu kampüse gitmişler ve onları zorla Cuma namazına davet etmeye başlamışlardır. Gayri medeni usullerle yapılan bu çağrı, kısa zamanda tam bir arbedeye

[61] ***Kur'an-ı Kerim el-Bakara;*** 256.
[62] Welhausen, J., a.g.e., s. 209.

dönüşmüştür. Neticede işi daha da ileri götüren bu azılı müslümanlar, **Kuşan** zenginlerinin köşklerine hücum ederek oraları yakıp yıkmış hatta bu köşklerin oymacılığın çok güzel örnekleri olan kapılarını da yüklenerek şehre getirmişlerdir. Bu son derece üzücü olayları **Narşahî,** kendine has bir uslüpla ve ayrıntılı bir şekilde şöyle anlatmaktadır:

"Zira, şehrin dışında yedi yüz büyük köşk vardı. Buhara'dan sürülen meşhur Zerdüşt zenginler burada oturdrlardı. Gerçekte bunlar İslâmiyete karşı en inatçı kimseler oldukları gibi Cuma namazlannı kılmamakta en çok direnenlerde bunlar idi. Halbuki, fakirler cuma namazı kılanlara vaad edilen iki dirhemlik nakdi mukâfatı almak için camiye koşuştuklan halde bunların pek tabii öyle bir arzuları ve ihtiyaçları da yoktu.

Bundan fazlasıyla etkilenen müslümanlar, bir cuma günü şehrin haricine Kuşan asilzadelerinin yaşadığı mahalleye gittiler. Onların köşklerinin kapısını çalarak her birini bizzat cuma namazında hazır bulunmaya çağırdılar ve bunda ısrar da ettiler. Fakat zenginler bu davete önem vermediler. Üstelik evlerinin damlarına çıkarak müslümanları taşa tuttular. Böylece iki toplum arasında büyük bir çarpışma başladı. Çok kalabalık olan müslümanlar bu çarpışmada onları mağlup ettiler. Köşklerinin kapılannı sökerek şehrin merkezine getirdiler"[63].

Narşahî; bu gerçekten de süslü güzel ve büyük kapıların, üzerinde bulunan resim, heykel, motif vb. şeylerin

[63] Narşahî, s. 74.

kazındığını ve bunlardan bır kaçının meşhul **Buhara Caminin** genişletilmesinden sonra, kapı olarak kullanıldığını kaydetmektedır[64].

Bıhara'daki Yeni Dini Faaliyetler: Mah-ı Rüz Cami:

Buhara 'da başlatılan İslâmlaştırma hareketleri, aradan geçen bu zaman zarfında yeni yeni boyutlar kazanmıştır. Artık **İslâmiyet** bölgede çok daha önceden yerleşmiş olan *Arî dinler;* ***Zerdüştlük, Mazdekizm, Manihaizm*** vs. *Sami dinler;* ***Hıristiyanlık, Musevilik*** vs. gibi diğer mahalli dinlere karşı siyasi istiklâli yanısıra, dini istiklalini de ilan edecek, yani varlığını onlara kabul ettirecek bir seviyeye ulaşmıştır.

Bize göre bunun en belirgin misali, **Kuteybe**'nin; siyâsî fetih hareketlerini tamamlaması İslâmiyetin ***Buhara***'da kesin bir şekilde yerleşmesinden sonra artık ***Buhara***'da ***büyük bir*** cami'in yapılmasına karar vermiş olmasıdır (712)[65]. Tarihe; diğer isimleri ile birlikte ***Kuteybe Camii*** olarakta, geçen bu ***ulu mabed,*** İslâmiyetin bu havalide belirli bir kemal devrine ulaştığını göstermektedir. Artık asırlardan beri eski ***Arî*** ve ***Samî*** dinlerinin büyük bir kültür ve ilim merkezi olan ***Buhara*** da, ***Nastûrî kiliseleri, Zerdüşt ateş evleri*** ve ***Budist mabedleri*** yanı sıra, şimdi de **İslâm** mabedleri yani ***camiler*** inşa edilecek ve ***Tevhid-i Bâri***'yi ilan eden minareler yükselecektir.

Camilerin, İslâmın en erken devrinden başlayarak yakın zamanlara kadar İslâm kültür ve medeniyetinin oluşum ve gelişmesinde ki müstesna yerleri gözönüne getirilse ***Buhara***'da yapılan bu ilk camilerin hem bu devir,

[64] Naşahî, s. 74.
[65] Narşahî, s. 74: Barthold, W., ***Türkistan***, s. 139.

hem de daha sonraki devirler için ne kadar büyük bir önem taşıdığı fazla izah edilecek bir husus olmasa gerektir. Zira, İslâm hidayet güneşinin ***İç Asya***'yı aydınlatacak ***"ilahi çırası"***, işte bu camilerde tutuşturulacaktı.

Buhara'nın **Kuteybe** tarafından 708 yılında fethedildiği düşünülürse, aradan 4-5 sene gibi pekte kısa sayılmayacak bir sürenin geçtiği görülür. İşte bu süre, aynı zamanda ***Yeni Din*** ve ***ilk müslüman toplumunun*** kendi mabedlerine kavuşuncaya kadar yaptığı çetin mücadelenin de süresi olmaktadır. Çok sert karakteri ve zecri tedbirleri ile her tarafı kasıp kavuran ve çevresine dehşet saçan **Kuteybe**'nin ***Buhara***'da böyle külli, büyük bir camı in yapılması için tam beş sene beklemesi kolay kolay izah edilecek bir husus değildir. Fakat **Kuteybe**, hem sabretmiş, hem de bıkmadan uşanmadan sağlam bir kararlık ve azimle bu dini mücadelesini sürdürmüş ve sonünda rnuvaffakta olmuştur[66].

Mah-ı Rûz veya Kuteybe Camiinin Yeri:

Buhara'nın iç kalesinde yer alan bu ***cami***, hemen her devirde ***Zerdüşt*** ve ***Budist*** rahiplerinin önemli bir faaliyet merkezi olan ***"Mahz-ı Rûz Çarşısı"***'nda, yapılmıştır. Cami, haddi zatında önceleri bir ***Budist mabedi*** olduğu halde sonraları ***Zerdüştlerin*** eline geçen ve bir ***"ateş evine"*** çevrilen merkezi mecüsi mabedinin yerinde kurulmuştur. Daha sonraları bu caml'ye ***"Mah-ı Rüz Camii"*** de denilmiştir[67]. Bu durum aynı zamanda bölgedeki büyük dinler

[66] Kitapçı, Z., ***Buhara'da İslâmiyetin Yayılışı,*** I. Milli Kültür, Ankara, Şubat, 1977, 1. No. 2, s. 50-57.
[67] Narşahî, s. 74: Barthold, W., e.g.e., s. 108.

arasındaki mücadeler hakkında da bize yeterli fikirler vermektedir.

Buhara'nın hem sosyal, hem de dini ve ticari merkezi durumunda olan ***Mahz-ı Rûz*** çarşısındaki ***Ateş Evi***'nin yerine büyük bir camii inşa edilmesi, artık ***Zerdüştlüğün*** eski satvet ve ihtişam devrinin sona erdiğini, artık yerini ister istemez ***İslâm Dini***ne bıraktığını göstermektedir. **Kuteybe**'nin şuurlu bir şekilde hareket etmesi, ***İslâm Dini***ni payidar kılmak için bütün gücüyle çalışması, hele hele ***Zerdüştlük*** ve ***Budizme*** indirdiği ağır darbeler sayesinde Isiamiyet, kısa zamanda ***Buhara*** ve dolayısıyla bütün ***Aşağı Türkistan***'ın en ulu dini olmuştur.

Kanaatimize göre **Kuteybe**, büyük camiye rnünsip bir yer olmak üzere ***Mahz-ı Rûz Çarşısını*** bilerek seçmiş ve ***İslâm Dini***'nin diğer dinlerle olan rekabetini burada açıkca sürdürmesini istemiştir. Zira söz konusu çarşıda; ***Narşahiden öğrendiğimize göre; birer gün müddetle senede iki defa, yarı dini panayırlar kurulmakta ve bu panayırlarda kıyrneti bazan 50.000 dirheme kadar ulaşan heybetli putlar*** (budist heykelleri) ***satılmakta idi***[68].

Kuteybe semt olarak böyle anlamlı bir yeri seçtiği gibi, büyük camiyi inşa etmek için de en anlamlı bir yeri seçmiş ve asırlardır kâh ***Budist,*** kah ***Mecûsiler*** tarafından çok kutsal bir mabed olarak kullanılan bu tarihi binanın yerinde en sonunda muazzam bir ***İslâm Mabedi*** yapılmıştır. Artık müslümanlar hiç kimseden korkmadan çekinmeden burada koca bir husumet dünyasına meydan okurcasına, dini ve-

[68] Yusuf, S.M., ***Studies in Islamic History and Culture***, Lahore, 1970, s. 69-70: · Barthold, W., a.g.e., s. 107.

cibelerini yerine getireceklerdi. Tarihlere bu cami ***Kuteybe Camii*** olarak geçmiştir[69]. Daha sonraları bir kısım zaruretler ve çeşitli vesilelerle genişletilen, yeni yeni ilaveler yapılan ve bir çok imaretlerle zenginleştirilen bu cami, muhteşem bir sanat abidesi olmakla kalmamış, aynı zamanda bir ilim Irfan bir kültür ve hayır müessesesi haline gelmiştir.

Buhara da, daha ilk devirlerden başlayarak, hatta zamanımıza kadar İslâmiyetin büyük bir varlık göstermesi, başta ***İmamı Buharî*** olmak üzere, her devirde ilmi ve fikri gelişmelere önderlik edecek gerçekten de şahsiyetli bir çok âlimlerin yetişmesi, işte daha ilk İslâmi fetih yıllarından itibaren bü bereketli topraklarda böylesine feyizli ve büyük cami ve hayır müesseselerinin kurulmasıyla mümkün olmuştur. Mamafih, söz konusu ***Kuteybe Camii,*** muhtelif devirlerde yangın ve zelzele gibi çeşitli tehlikelere maruz kalmış ve büyük ölçüde tahrib edildiği zamanlar olmuştur. Ama onun her defasında yeniden tamir ve restorasyonu yapılmış ve böylece zamanımıza kadar gelmiştir.

Buhara'da Yapılan Diğer Camiler:

Kuteybe'nin İslâmın bir zafer âbidesi olarak yaptırdığı bu büyük cami yanı sıra ***Buhara***'da o devirde daha birçok ***cami*** ve ***mescidler*** yapılmış ve onlar İslâmî hayata ayrı bir renk kazandırmışlardır. Bunda **Kuteybe** tarafından ***Buhara***'ya yerleştirilen müslüman ***Arap âilelerinin*** de çok büyük hizmetleri olmuştur. Mamafih, bundan önceki sayfalarda da çok ayrıntılı bir şekilde izah edildiği gibi, şehrin muhtelif semtlerine yerleşen bu kalabalık müslüman ***Arap âileleri,*** daha sonraları bulundukları semtlere birer

[69] Barthold, W., a.g.e., s. 139.

cami veya ***mescid*** yapmayı ihmâl etmemişlerdir. Onların yaptırmış oldukları bu cami ve mescidler ve buralardan yükselen ezan sesleri ile ***Buhara*** daha şimdiden bir büyük İslâm şehri olma hüviyyetini de kazanmış oluyordu.

Bu cümleden olmak üzere mesela ***Buhara***'nın büyük giriş kapılarından biri olan ***"Babü'l-Attarîn"***den geçince ***Benî Saad*** kabilesinin bulunduğu mahalle gelinirdi. **Benî Saad** kabilesi burada bir ***mescid*** yaptırmıştır ki, söz konusu mescide ***Benî Saad Mescidi*** denilmektedir. Kayaklarda eski Buhara kalesinin yedinci ve son giriş kapısına ***"Babü'l-Cedîd"*** (Yeni Kapı) denilmektedir. Bu kapıdan şehre girildiğinde sağ tarafta karşımıza hemen ***Kureyşliler Mescidi*** çıkmaktadır. Buna ***Kureyşliler Mescidi*** denilmesine sebeb, **Narşahî'ye** göre Arap ileri gelenlerinden **Mukatil b. Süleyman el-Kuraşi'nin** bu mıntıkada oturmuş olması idi(70). Yine Buhara'nın ***"Rindler Mahallesi"*** gerisinde ise ***Nastûrî Hıristiyanlara*** âid bir kilise bulunuyordu. İşte bu kilise, Buhara İslâm Inkılâbından sonra, ***camiye*** çevrilmiş ve buna ***"Beni Hanzala Camii"*** denilmiştir(71).

Bu ***cami*** ve ***mescidler,*** sâdece Buhara'nın şehir merkezi ile sınırlı kalmamıştır. İslâm inkılâbı, dalga dalga merkezden çevreye doğru yayılmaya başayınca, ***Buhara***'nın irili ufaklı bir çok köy ve kasabalarında daha birçok ***cami*** ve ***mescid*** (medrese) yapılmıştır. Bu cami ve mescidler, bir manada ***İslâm eğitimi*** veren kurumlardı. Yeni mühtedîler buralarda ***Kuran-ı Kerimi*** yüzünden okumayı öğrendikleri gibi İslâmî bilgiler alıyor ve daha güçlü bir müslüman oluyorlardı.

[70] Narşahî, s. 81.
[71] Narşahî, s. 80, Krş. Barthold, W., a.g.e., s. 136.

Buhara'daki bu hayırlı gelişmelere ***"Ribatlar"***ı da ilâve etmemiz gerekmektedir. ***Ribatlar;*** yöre halkını bir ***"İslâm sevdalısı"*** hâline getirmek için kurulmuş kutsal ***"İslâm Ocakları"*** idi. Tûran Yurdu müslümanları, bu özellikleri dolaysıyl bu hayır müesseselerine çok ayrı bir önem vermiş ve Buhara'da ***Ribat*** yapmada, âdeta yarış etmişlerdir. **Istahrî'**nin diğer İslâm coğrafyacıları tarafından da paylaşılan görüşleri bu yarışta ***Türkistan*** halkı ve müslüman Tüklerin ne kadar ileri gittiklerini gözler önüne sermektedir.

Bu devirlerde sâdece ***Baykent***'te binden fazla Ribat yapılmıştır. Öyle tahmin ediyoruzki; ***Buhara İslâm İnılabı,*** tamamlandıktan sonra, başta asıl şehir merkezi olmak üzere ***Buhara***'nın yakın köy, kasaba ve şehirlerinde binden fazla ***Ribat*** yapılmıştır. **Istahrî** ve diğer İslâm Coğrafyacılarının bu konulardaki parlak izahlarının arslan payı, ***Buhara müslümanlarının*** olmalıdır. Zira temel İslâmın kaynaklarda müslüman Buhara halkının bu özellikleri dile getirilmiş ve onlar hakkında övgü dolu çok güzel sözler söylenilmiştir. Nitekim İbn Havkal Buhara halkı hakkındaki bu güzel duygularını bu şekilde ifâde etmektedir;

"Buhara halkı edeb, ilim, fıkıh, dindarlık, emânet, iyi gidişat, temiz niyet, temiz kalplilik bakımından diğer Horasan halkından üstündürler"(72).

Buhara'da Yeni Bayram Namazgâhının İnşası:

İslâmiyet'in gelişmesiyle ***Buhara***'da yeni yeni, bir çok ***cami*** ve ***mescidler*** yapıldığı gibi, hatta kalabalık Arap âilelerinin yerleştirildikleri semtlerde bulunan bazı kiliseler

[72] İbn Havkal, s. 490.

bile camiye çevrilmiştir[73]. Esasen yazarimız **Narşahî**'nin, **Kuteybe** hakkında çoğul ifadesiyle ***"bir çok mescidler yaptı"*** demesi bu gerçeği açık açık vurgulamaktadır[74]. Mamafih, **Buhara**'da başlatılan kollektif İslâmlaştırma hareketi ve buna bağlı gelişmeler bütün hızıyla devam etmiştir. Bunlardan en önemlisi artık büyük bir varlık haline gelmiş olan müslüman cemaat için ***Cuma Camii***'nden sonra yeni bir ***Bayram Namazgâhı***'na ihtiyaç duyulması ve bunun inşası idi.

Bilindiği gibi, **Kuteybe'nin** başlattığı bu hummalı İslâmlaştırma faaliyetleri sonucu bir çok kimse Müslüman olmuş ve yerli mühtedilerden oluşan ***İslâm cemaati*** büyük bir varlık haline gelmiştir. Bu toplumun kendi dini değerleri, İslâmi örf ve adetleri ile artık ***Buhara***'da en müessir yerini alması lâzımdı. Oysa müslümanların kollektif sevinç ve heyecanlarını izhar edecekleri güzel, anlamlı günleri vardı. ***"Dinî Bayramlar"*** adını verdiğimiz bu müstesna günlerde müslümanlar, büyük kitleler halinde yek vücut olarak bayram namazlarını kılarlar ve çevrelerine ne kadar güçlü ve müessir bir toplum olduklarını da göstermiş olurlardı.

Halbuki, müslümanların ***Buhara***'da büyük cemaatlar hâlinde ***Kurban*** ve ***Ramazan*** bayramlarında namazlarını kılabilecekleri bir ***namazgâhtan*** yoktu. Artık ***İslâm cemaatinin*** varlığını ve bunun gücünü olanca haşmet ve azameti ile ortaya koymaları gerekiyordu. İşte bu ilk devirlerde İslâmiyetin kaydettiği en önemli gelişmelerden bir diğeri de **Buhara** da çok geniş bir sahaya bir ***"Bayram Namazgâhı"***'nın yapılmış olmasıdır.

---

[73] Barthold, W., a.g.e., s. 106.
[74] Narşahî, s. 74.

Müslümanlar, bayram namazlarını kılmak için burada toplanacaklar, dost ve düşmanlarına karşı ne kadar müessir bir varlık haline gelmiş olduklarını, en az senede ***iki defa*** olmak üzere burada göstermiş olacaklardı. Zira ***Buhara***'da yılda iki kere budistler için kudsi panayırlar kurulmakta idi. Toplu namazlar, bir taraftan müslümanların şevk ve gayretini artıracak, onlara yeni bir ruh ve kollektif bir heyecan verecek, diğer taraftan da, gayr-i müslimlerin özellikle militan bir direnme ile varlıklarını sürdürmeye çalışan ***Zerdüşt*** ve ***Budist*** ve diğer dinî cemaatlerin sâdece dini değil o morallerinin de çöküntülerine yol açacaktı.

Narşahî, bu ***Bayram Namazgâhı***'nın yeri ve tarihi seyr içinde arzettiği özellikler hakkında geniş bilgiler vermektedir. O'na göre Bayram Namazgâhı, ***Rîkistan***'ın kuzey tarafında ve **Ma'bed** kapısı yanında çok geniş bir sahada düzenlenmişti[75]. Müslümanlar, bayram günleri büyük guruplar halinde burada toplanır, bayram namazlarını edâ ederlerdi. Fakat müslümanlar ***"militan kâfirlerden"*** hâlâ emin değillerdi. Bunun için **Kuteybe** bu müstesna günlerde kim olursa olsun silâh taşımalarını kesinlikle yasak etmiştir.

Buhara Müslümanları, bayram namazlarını uzun seneler bu namazgâhta kılmışlardır. Daha sonraki senelerde burası dar gelmeye başlamıştır. ***Emîr Mansur b. Nuh,*** Buhara'nın iç kale kapısından yarım fersah mesafede ***Semtin Köyü*** yolu üzerinde, bağlık bahçelik güzel bir yer almış, buraya büyük meblağlar sarfederek daha geniş bir ***Bayram Namazgâhı*** yapmıştır. (971) Ayrıca buraya yüksek bir

---

[75] Narşahî, a.g.e., s. 78, krş. Barthold, W., Türkistan, s. 139.

minber ve iki de çok güzel ***mihrap*** yapılmasını emretmiştir. Artık, bayram namazı tekbirlerinin heybetli sesi, her taraftan duyulur olmuştu.

Müslüman Fâtih'in Yeni Adımları:

Müslüman Fatih, büyük bir irade gücü ile yürüttüğü ***"Buhara İslâm inkılabının"*** gerçekleşmesinde yine tarihte eşi ve benzeri olmıyan yeni adımlar atmıştır. O da, İslâm Dininin geniş halk kitlelerine yayılması ve bu büyük inkılabın bir an önce tamamlanabilmesi için **Kuteybe'nin** yeni bir inisiyatifle parayı özendirici bir unsur olarak kullanması, bundan da öte kitle ihtidalarını hızlandırmak ve gayr-i Arap müslümanların dil problemlerini halletmek için belirli bir sürede olsa kendi dillerinde ibadet etmelerine cevaz verilmiş olmasıdır.

Cuma namazlarını kuma mecburiyeti yanısıra, **Kuteybe** kitle ihtidalarını temin ve müslümanlara karşı gösterilen genel hoşnutsuzluğun giderilmesi için yeni yeni bir kısım teşebbüslerde daha bulunmuştur. Daha ziyade orta ve fakir halkın ***Yeni Dine*** karşı rağbetini artırmayı hedef alan bu teşebbüslerin başında ***paranın İslâm Dini***ne karşı ihtidaları süratlendirmek için bir müşevvik unsur olarak kullanılması gelmektedir. **Kuteybe,** Cuma namazlarını kılmaya gelen yeni müslüman mühtedilere nakdi mükâfatlar verileceğini vaad etmiştir. Narşahî bunun ***"iki dirhem"*** olduğunu ve her Cuma günü bunu bir tellâlın halka yüksek sesle ***"Cuma namazı kılanlara iki dirhem verilecektir!"*** diye ilan ettiğini bildirmektedir[76].

[76] Narşahî, s. 74: Wambry, A., a.g.e., s. 68.

Burada aklımıza şöyle bir soru gelmektedir. Acaba **Kuteybe'nin** bu yeni teşebbüsü İslamiyet lehine ne derece başarılı olmuştur? **Narşahî** bu soruya haklı olarak olumlu cevaplar, vermektedir. Ona göre; ***bu nakdi mükâfat geçim sıkıntısı çeken bir çok kimsenin taklidi bir şekilde de olsa İslâm dinine girmelerine ve fakir-fukaranın bu mükâfatı elde etmek için camilere akın akın koşmalarına sebeb olmuştur***[77].

Şurası takdirle kaydedilmelidir ki, ***Buhara*** da İslâmiyetin yayılması için girişilen bu köklü teşebbüs ve samimi gayretlerin ***Emevîler Devrinde*** geniş İmparatorluk hudutları içinde daha bir başka ülkede, bunun kadar ciddi bir örneğini bulmamız asla mümkün değildir. Daha sonraki devirlerde basiretsiz ***Emevi Halifeleri*** ve onların ***Türk Yurtlarına*** gönderdikleri askeri vâlileri, müslüman olanlardan dahi ağır vergiler alması ve devlet adamlarının halkın ***İslâm Dini***ne gösterdiği baş döndürücü akınları önlemek için bin bir çeşit idari engeller koymaları gözönüne getirilirse, **Kuteybe'nin** bu davranışlarının ***İslâm Dininin*** yayılması açısından ne derece önemli bir adım olduğu, bir kere daha anlaşılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in Farsça Okunması:

Buhara'nın, İslâmlaştırılmasın da, daha sonraki devirlerde, örneğine İmparatorluğun geniş hudutları içinde pek ender rastladığımız ilginç uygulamalardan bir diğerine daha şahit olmaktayız. Yerli halkın, ***İslâm Dinine*** girmelerine büyük önem veren **Kuteybe,** ***Buharada*** kitle ihtidalarını hızlandırmak ve halkın lisan yönünden

[77] Narşahî, s. 74.

karşılaştıkları büyük zorlukları gidermek için namazlarda ***Kuran-ı Kerim'in Farsça*** okunmasına müsade etmiştir[78]. Arapların, buna benzer bir uygulamaya, daha sonraları ***İspanya***'yı fethettikleri zaman ***Endülüs***'de de giriştikleri zikredilmektedir.

Narşahî de, bunun tatbikatı ile ilgili diğer temel kaynaklarda (mesela, Taberi) görmediğimiz çok ilginç rivayetleri vardır. Onun ayrıntılı olarak bildirdiğine göre, Buhara halkı İslâmiyetin ilk devirlerinde ***Kur'an-ı Kerim'i*** Arapça asıl dili üzere okumaya güçleri yetmiyordu. Bunun için vakit namazlarını *"Farsça okuyarak"* kılıyorlardı. O kadar ki, cemaat halinde kılınan namazlarda, uygulamayı kolaylaştırmak için arka saflarda bir görevli bulunurdu. Namazda Arapça bilmiyen bu kimselerin ***"rükü"***a eğilmeleri gerektiği zaman bu görevli kimse, bunun o devirde civarda konuşulan dilde bir ifadesi olan ***"Bekunîtâ Nekînet"*** diye bağırırdı. Eğer cemaatın ***"secde"*** etmesi gerekirse aynı görevli, ***"Nekûniyâ Nekînet"*** diyerek yüksek sesle bağırır ve avam halkta buna göre namazdaki ***"rükû"*** ve ***"secde"*** görevini yerine getirirlerdi[79].

Burada bir noktaya işaret etmemizde yarar vardır. Narşahî, her ne kadar ***Buhara***'da, ***Kuran***'ın, *"Farsça okunmasına"* müsade edildiğini açık açık bildirmekte ise de bunun gerçektende ***Farsça*** olduğu, biraz şüpheli görülmektedir. Zira yine **Narşahî**'nin kaydettiği ve toplu halde kılınan namazlarla mühtediierin ***"rükû"*** ve

[78] Arnold, T.W., a.g.e., s. 216: Ameer Ali, ***The Sprit of Islam***, London, 1935, s. 186: Balcıoğlu, T. Harîmî, ***Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları***, İstanbul, 1940,, s. 118-119,.İzmirli, İsmail Hakkı, ***Peygamber ve Türkler***, II. TTK. Tebliğler, İstanbul, 1943, s. 1024-1025.

[79] Narşahî, s. 74.

"secde"'lerini yapmaları için kullanılan ve yukarda zikredilen ıstılahiar ***Farsça*** değildir. Bundan anlaşılıyor ki, ***Kuran***'ın özellikle ***Farsça*** okunmasına değil muhtemelen çevre halkının kullandığı ve kolayca anlaşabildiği bir dilde okunmasına cevaz verilmiştir ki, bu da şüphesiz ***İslâm Dini***nin yayılmasında yararlı olmuştur.

Mamafih, **Kuteybe** devrinde gördüğümüz bu uygulamanın ***Buhara***'da ne kadar devam ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Narşahî'de bu konuda pek fazla bir açıklama yoktur. Bizim kanaatimize göre bu uygulamanın pek fazla devam etmediği ve kısa bir zaman sonra buna son verildiği yolundadır.

Uygulamanın Çeşitli Yönlerden Önemi:

Yeni mühtedilere, gerek vacibat-ı diniyelerini yerine getirmede sağlanan bu kolaylıklar (mesela Kur'an-ı Kerim'in mahalli bir dille okunması) gerekse; namaz kılan mühtedilere devlet hazinesinden mükafat-ı nakdiye verilmesi gibi uygulamaların, ***Aşağı Türkistan***'ın diğer büyük şehirlerine şamil olup olmadığı hakkında temel kaynaklarda herhangi bir rivayet yoktur. Fakat ***Semerkant, Baykent*** gibi ***Aşağı Türkistan'ın*** diğer büyük şehirlerde İslâmlaştırma hareketinin değil tam bir başarıya ulaşması, yeni yeni mühtediler kazanmak için dahi olsa, **Kuteybe'nin *Buhara*** İslâm İnkilabında gördüğümüz gibi, kesin zecri tedbirler almadığı da bir gerçektir.

Genellikle O, bu yeni fethedilen yerlere birer ***cami*** yaptırmak ve idari görevlere müslüman personetler tayin etmek ve İslâmiyetin yayılması için temel alt yapıyı hazırlamakla yetinmiş, artık bundan sonra, ***İslâm Dini***nin

yayılma ve yerleşmesini kendi şartları içinde ve zamana bırakılmıştır. Bu da **Kuteybe'nin,** ***Aşağı Türkistan*** da İslâmiyetin yayılması için herşeyden önce ***Buhara***'yı ***"asıl merkez"*** olarak seçmiş olduğunu gösterir ki, ***Müslüman Fatihin*** bunda haklı ve hedefini doğru seçmekte çok isabetli davranmış olduğunu göstermektedir[80].

Fakat burada nazarı dikkatimizi çeken bir husus daha vardır. ***Müslüman Araplar'ın*** sadece, gayri müslimlerin ihtidasını kolaylaştırmak için mi, yoksa çok sayıdaki, kitle ihtidaları dolayısıyla ***Kuran-ı Kerimi*** yüzünden sosyal bir problem hâline geldiği için mi böyle bir uygulamaya müsade ettikleri kesinlikle belli değildir.

Herhalde Müslüman **Araplar;** ***Buhara'da*** ilk zamanlarda ***birinci şıkkı*** tercih etmişler ve yerli halkın ***İslâm Dini***ne girmelerini kolaylaştırmak için gerçekten çok daha realist bir yol izlemişierdir. Özellikle Cuma namazlarını kılanlara ***iki dirhem mükafat verilmeye*** başlayınca, fakir halk büyük bir istekle camilere koşuşmuştur. Dini bir heyecan ve arzudan ziyade genellikle para almak için gelen bu kimselerin, büyük bir kısmı **rükû** ve **secde** hareketinin yapılmasını sağlayan basit Arapça deyimleri dahi anlamaktan aciz oldukları görülmektedir. Bu durum karşısında yerli halkın namaz kılabilmelerini sağlamak için başka ne yapılabilirdi?

Zamanla gelişen hadiseler ***Kur'an-ı Kerim***'in başka dillerle okunup okunmayacağını büyük bir sosyal sorun olarak ortaya koymuştur. Bu meseleye ciddiyetle eğilen

80 Kitapçı, Z., ***Buhara'da İslâmiyetin Yayılışı,*** II. Milli Kültür, Ankara, 1977, I. No. 3, s. 55-56.

mezhep imamları özellikle ***Hanefî*** fıkhının kuruları başta **İmam-ı Azam Ebu Hanîfe**[81] olmak üzere büyük bir tolerans göstererek, ***bir kimsenin ibadeti esnasında Kur'an'ın, Farsça da okunabileceğine cevâz vermişlerdir***[82]. Z.V. Togan, bu içtihadlara uyularak ***ilk defa bazı küçük surelerin Farsça'ya tercüme edildiğini açıklamaktadır***[83].

Mâmâfih bu önemli meselenin *"Fıkhî"* yönünün tartışılması, bu kitabın konusu değildir. Zira ***Hanefi fıkhının*** büyük otoritesi olan **Şemsü'l-Eimme es-Serahsi,** (H. 483/M. 1090 öl.)'nin ***"el-Mebsût"*** adındaki çok değerli eserinde bu konu en geniş bir şekilde ele almış, ayet ve hadislere dayanılarak konunun çok geniş bir münakaşası yapılmıştır. Netice de buna cevaz da verilmiştir. Ancak meselenin tarihi yönü ile ilgili olarak bize şu kıymetli bilgileri vermektedir.

O'na göre; ***İranlılar; İslâmiyetin bölgelerinde yayılmaya başlamasından sonra aslıabın ileri gelenlerinden biri olan Iran asıllı Selman'a bir mektup yazarak Fatiha***

81 ***İmam-ı Azam Ebu Hanife***'nin aslı hâlâ münakaşa konusudur. Arap asıllı olmadığı bir gerçek olan Ebu Hanifenin ***Türk asıllı*** olduğu ileri sürülmektedir. Bu hususlarda bilgi almak için bkz. Çağatay, N. Çubukçu, İ.A. ***İslâm Mezhepleri Tarihi,*** Ankara 1965, s. 134: Ansay, S., ***Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku,*** Ankara 1958, s. 30: Akseki, A.H., ***İslâm Dini,*** Ankara 1958: s. 44: Keskioğlu, 0., ***İmamı Azam,*** Ankara 1960, s. 10: İzmirli, İ. Hakkı, II. TTK., s. 287. ***İmam-ı Azam'ın Türklüğü*** hususunda en cesur konuşan Türk tarihçilerinden bir diğeride ***M.Ş. Günalday***'dır. Bu değerli Türk tarihçisi, ***Türklerin İslâm Medeniyetindeki Mevkii,*** konusunda hazırlamış olduğu geniş ve ilmi bir ***"Tebliğ"***de İslâm âlimi gibi, ***İmam-ı A'zamın***da ***Türk asıllı*** olduğu iddia etmiş ve çok güçlü delilller ortaya koymuştur. Daha geniş bilgi için bkz. Günaltay, M.S., ***Türklerin İslâm Medeniyetindeki Mevkii,*** T.T. Kurumu Kayseri Zabıtları, Ankara, 1932, s. 290 vd.

82 es-Serahsî, ***el-Mebsût,*** Kahire, 1324, I, s. 36-37: İbn Kudame, ***el-Mugni,*** Kahire, 1970, I, s. 350-351: İbn Nüceym, ***el-Bahr er-Raik,*** Kahire, 1311, I, s. 324: S. Ameer Ali, a.g.e., s. 186, Hasan, İ.H., ***Tarihu'l-İslâm,*** I, s. 304.

83 Togan, Z.V., ***Kur'au ve Türkler,*** s. 18.

süresini Farsçaya tercüme edip göndermesini istemişlerdir. Selman bu isteğe uyarak Fatiha'yı Farsçaya tercüme etmiş ve onlara yazıp göndermiştir. **Serahsi;** *İranlılar'ın bu tercümeyi namazlarında okuduklarını ve Ebü Hanife'nin buna dayanarak cevaz verdiğini açıkca bildirmektedir*[84].

İslâm İnkılabının Çevreye Yayılması:

Görüldüğü gibi ***Kuteybe; Buhara***'da büyük bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmış, Orta-Asyanın, ***Eski*** ve ***Orta Çağlar*** boyunca en büyük dinî merkezlerinden biri olan bu şehir, şimdi çok güçlü bir İslâm merkezi haline gelmiştir.

Kuteybe, dört beş sene devam eden bu büyük İslâmlaştırma kampanyası sırasında parlak kılıncı ve çelikleşmiş iradesi sayesinde hiçbir engel tanımamış eski ***Ârî*** ve ***Sâmî*** dinleri üzerinden belki bir tank gibi geçmiş ve burada ne ***Budizme,*** ne ***Zerdüşt*** ve nede ***Hıristiyanlığa*** en ufak bir yaşama hakkı tanımamıştır.

Acaba bu İslâmlaştırma hareketi sadece ***Buhara*** şehir merkezine has bir keyfiyet mi idi? Buna "***Evet***!" demek bu büyük inkılabı yeteri kadar takdir etmemek olur. Zira ***Müslüman Fatih;*** *Buhara*'yı ***Orta Asyanın*** diğer şehirleri ve steplerde yaşayan Türkler için dini bir ocak, bir üs olarak seçtiği için ***Buhara***'nın bütün diğer şehir, köy ve kasabasını değil insanları, taşıyla toprağı ile müslüman olmalarını istemiş ve bunda büyük ölçüde de muvaffak olmuştur.

Engin denizlerin ortasından kopup gelen ve kıyılara vuran hırçın dalgalar gibi, şehir merkezinden kaynayıp

[84] es-Serahsî, I, s. 36.

gelen bu yeni hidayet dalgaları, merkezden geniş çevreye doğru, ***Buhara***'nın bütün diğer köy ve kasabalarına vurmuş ve buralarda hem de çok süratli bir şekilde bir ***İslâma koşuş*** hareketi başlamıştır. Çünkü ***İslâm Dini,*** Buhara merkezi hükümetinin tarihi burçlarına o, ilâhi tevhid ve hidayet bayrağını diktikten sonra, diğer köy ve kasabalarda fazla bir mukavemet görmemiş, buralarda yaşayan insanlar, büyük kitleler halinde müslüman olmaya başlamışlardır.

Bu köy ve kasabalardaki İslâmi gelişmelerin gözle görülür en güzel örneklerinden biri, şüphesiz bu ilk hamlede, buralarda hemen her köy ve kasabada bir ***Cuma Cami*** veya bir ***Mescid***'in yapılmasıdır. Esasen bu cami yapma işi ***Kuteybe*** devrinde bir gelenek haline gelmiş ***Buhara***'nın kasaba ve köylerinde bir çok ***cami*** yeni hayır müesseseleri olan ***Ribatlar*** yapılmıştır.

İlk devirlerden itibaren ***Buhara*** ve onun yakın köy ve kasabalarında yapılan bu camiler yanısıra buralarda bir çok ***ribatlar,*** yeni hayır müesseseleri, İslâm ocakları yapılmıştır. ***Ribatların*** bundan önceki sayfalarda yeteri kadar üzerinde durulduğu gibi, İslâmiyetin yerli halk arasında yeni bir iman coşkusu ve bir tasavvuf neşesi içinde yayılmasında çok büyük hizmetleri olmuştur. Mamafih; Buhara'da ***Kuteybe b. Müslim*** tarafından gerçekleştirilen bu büyük İslâm inkılabına bir son vermeden önce, bizim bir örnek kabilinden de olsa ona bağlı belli başlı köy ve kasabalardaki İslâmi gelişmelere kısa da olsa temas etmemiz herhalde yararlı olacaktır. Bunlardan birisi şüphesiz ***Afşine***'dir.

Buhara'nın Diğer Şehir ve Kasabalarında İslâmiyet:

Afşine: ***Buhara***'ya 1. fersah (6 km.) uzaklığında önemli, büyük pazar kurulan zengin kasabalardan biridir. İslâmi fetihler sırasında şehrin etrafı çok güçlü surlarla çevrilmiş bulunuyordu.

Buhara'ya çok yakın bir yerde olması sebebiyle, Buharadaki ***İslâm İnkılabının*** çok büyük bir tesiri altında kalmış ve halkın büyük bir çoğunluğu bu ilk merhalede müslüman olmuşlardır. **Kuteybe**; İslâmi hareketin bir sembolü olmak üzere, İslâmiyeti kabul eden köy ve kasabalarda bir ***Cuma Camii*** yapılmasını, nerede ise bir gelenek haline getirdiği için ***Afşine***'de de derhal bir ***cami*** yapılmasını emretmiştir. Hatta o, daha da ileri gitmiş halkın ***İslâm Dini***ne girmelerini süratlendirmek ve onlara özel teveccühünü göstermek için ***Afşine Camiini,*** bizzat kendisi yaptırmıştır[85].

Narşahî'nin bu rivayetlerinden ***Müslüman Fatih***'in ***İslâm Dini***nin yayılmasına paralel olarak ***Buhara'nın*** daha bir çok civar köy ve kasabalarında cami ve mescidler yaptırdığı ortaya çıkmaktadır. Mamafih çevre halkı, **Kuteybe'nin** yaptırdığı bu camide yapılan duaların, ***Allah*** tarafından kabul edildiğine inandıkları için bu camide ibâdet yapma ve dua etmeye ayrı bir özen gösteriyorlardı[86]. Mühtedilerin sayısı zamanla çoğaldığı için **Muhammed b. Vasi** tarafından buraya ***yeni bir cami*** daha yaptırılmıştır. İlk devirlerde İslâmiyetin yayıldığı önemli kasabalardan bir diğeri de ***Zendene***'dir.

[85] Narşahî, s. 31.
[86] Narşahî, s. 32.

Zendene: Buhara'nın kuzeyinde ve 4 fersah (28 km.) uzaklığında etrafı büyük surlarla çevrilmiş zengin müreffeh şehirlerinden biridir[87]. Bura da, Cuma günleri çok büyük pazar kurulduğu için canlı bir ticaret merkezi idi. Şehrin ticaretine canlılık veren ise; yerli halk tarafından dokunan ve ***Zendeneci*** denilen bir cins pamuk "elbiselik kumaş" idi ki bu kumaşın şöhreti değil ***İran*** ve ***Irak*** belki, ***Hindistan***'a kadar ulaşmıştı. **Narşahî**, bir çok büyük hükümdarların bu kumaşa rağbet ettiklerini ve onun için de fiatının **Çin** mamülü olan ipekten hiçte geri kalmadığını bildirmektedir.

İslâmiyet Buhara'da yayıldıktan sonra bura halkının çoğu da bu ilk merhalede müslüman olmuşlardır. **Kuteybe b. Müslim** devrinde başlatılan cami yaptırma geleneğine uyularak **Zendene**'de de büyük bir ***Cuma Camii*** yaptırılmıştır. Muhtemelen bu camiinde **Kuteybe b. Müslim** tarafından yaptırılmış olması gerekmektedir. Değil **Zendene**, civar köylerde yaşayan müslümanların, özellikle Cuma namazlarını bu camide kılmaya ayrı bir özen göstermeleri çarşı ve pazara ayrı bir canlılık getirmekte idi[88]. Bizim bu konuda üzerinde durmak istediğimiz kasabalardanı biriside **Tavavis**'dir.

Tavâvis: Asıl adı ***Erkud***'dur. Buhara'nın 7 veya 8 fersah (50 km.) uzaklığında çok zengin, etrafı o çağların geleneğine uyularak çok büyük surlarla çevrilmiş bir şehir idi. Şehir halkı çok zengin olduğu ve bu zenginliklerini vurgulamak için evlerinde bir veya iki ***Tavus kuşu*** besledikleri için ***Müslüman Araplar*** buraya ***Tavavis*** (Tavus

[87] el-Hamevî, III, s. 154.
[88] Narşahî, s. 31.

kelimesinin çoğulu) adını vermişlerdir. Zira onlar, ***Tavus*** kuşunu ilk defa burada görmüşlerdi[89].

İslâmi fetih hareketleri sırasında burası ***Zerdüşt*** ve ***Budistlerin*** çok yoğun olarak bulundukları bir şehir idi. Türkler zaman zaman ***Buhara*** üzerine gerçekleştirdikleri baskınlar sırasında burasını bir üs olarak kullanmışlardır[90]. ***Buhara'nın*** belkide en büyük ticaret şehirlerinden biri olan ***Tavaviste;*** *Son Bahar* aylarında çok büyük bir pazar kurulur ve bu on-onbeş gün devam ederdi. Burada satılan mallar çok ucuz olduğu için, diğer civar kasaba ve köyler hatta ***Fergane*** ve ***Taşkent*** gibi Türk şehirlerindende alış-veriş için bir çok Türk taciri gelirdi ki, ***Narşahî*** tacir Türklerin sayılarının onbin'den fazla olduğunu kaydetmektedir[91]. Şehrin böyle canlı ticaret merkezlerinden biri olmasında, şüphesiz onun ***Semerkant'a*** giden büyük **İpek Yolu** güzergahında kurulmuş olmasının ayrı bir önemi vardı.

Buhara'da İslâmiyetin sistemli bir şekilde yayılması **Tavavis'e** de tesir etmiş ve burada yaşayan insanların çoğu fazla bir mukavemet göstermeden müslüman olmuşlardır. ***Buhara, İslâm İnkılabı*** hakkında bize şaşırtıcı bilgiler vermekte olan Narşahî; ***Tavavis*** hakkında da ilgi çekici açıklamalarda bulunmaktadır. İlk devirlerde ***Kuteybe*** geleneğine uyularak burada da çok büyük bir ***Cuma Camii*** yapılmış ve müslüman halk dini vecibelerini kolaylıkla yerine getirme imkanına kavuşmuşlardır[92]. Bu izahlarımıza

[89] Narşahî, s. 28. Krş. el-Hamevî, IV, s. 46.
[90] Barthold, W., a.g.e., s. 127.
[91] Narşahî, s. 28.
[92] Narşahî, s. 28.

bir son vermeden önce ***Nur Kasabası*** üzerinde de durmak istiyoruz.

Nur Kasabası: **Buhara'nın** kuzey doğusunda, ona çok yakın önemli bir yerleşim merkezi idi. İslami hareketin ***Buhara*** ve yakın kasabalarına dalga dalga yayıldığı bu ilk devirlerde bura halkı da tamamen müslüman olmuşlar ve **Kuteybe** geleneğine uyarak burayada büyük bir ***Cuma Camii*** yapılmıştır. Ayrıca ***Ribatlarının*** çokluğu ile de meşhurdur[93].

İslâmiyet buraya, belki de çok daha erken devirlerde gelmiştir. Bir çok ***Tabii***nin kabirlerinin burada olması bizim bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Evet ilk Tabiilerden bir çokları vefat ettikleri zaman buraya gömülmüş ve dolayısıyla burası çevrenin mübarek önemli ziyaret yerlerinden biri olmuştur. Bu bakımdan burası civar şehirler, köy ve kasabalarda ***"Nur-u Buhara"*** olarak anılmıştır. **Narşahî;**

"Her sene burasının Buhara ve diğer şehirlerden çok büyük bir ziyaretçi akınına uğradığını, Buhara halkının buraya ayrı bir önem verdiğini, buradaki mübarek mekan ve makamları ziyaret edenlerin sanki Hac sevabına nail olduklarını, onların kendi şehirlerine döndüklerinde büyük coşku, davul zurna ile karşılandıklarını" öve öve bitirememektedir[94].

Buraya kadar olan açıklamalarımızda bir örnek kabilinden ***Buhara*** ve ona bağlı önemli şehir ve bir bakıma ticaret merkezlerinde İslâmiyetin yayılması üzerinde

[93] Narşahî, s. 27.
[94] Narşahî, s. 27. Krş. Barthold, W., a.g.e., s. 152.

durulmuş ve ***İslâm Dini***nin bu yörede katettiği mesafeler gözler önüne serilmiştir. Görüldüğü gibi, **Kuteybe'nin** başlattığı İslâmlaştırma kampanyası sadece ***Buhara*** ile sınırlı kalmamıştır. *İslâmiyet,* Buhara'nın sınırlarını çoktan aşmış ona bağlı köy, kasaba, büyük ticaret merkezleri, yerleşim birimlerinde, medeni insanların oturduğu şehirlerde dal budak salmış ve baş döndürücü gelişmeler kaydetmiştir. Bunlar; ***Buhara İslâm İnkılabının*** ne kadar sağlam bir zemine oturduğu hakkında bizlere çok esaslı fikirler vermektedir.

Bunlar gibi ***Buhara***'nın mamur, müreffeh zengin kasaba ve köylerinde daha bir çok ***cami, mescid*** ve diğer bir hayır kurumu olan ***Ribatlar*** yapılmış ve çok süratli bir İslâmlaştırma kampanyası sürdürülmüştür. Bu köy ve kasabalar ve oralarda yapılan ***cami mescid*** ve ***ribatların*** isimleri ***İslâm Coğrafyacılarının*** eserlerinde bir bir zikredilmiş ve çok kıymetli bilgiler verilmiştir. Bu şehir ve kasabaların adları ve buralarda yapılmış olan ***camiler ribatlar*** ve onların özellikleri bizimde hasretini duyduğumuz geniş bir araştırma konusudur.

Buhara İslâm İnkılâbının Genel Bir Değerlendirmesi:

Buhara ve çevresinin ***İslâmiyetin*** yayılması ile ilgili araştırmalarımıza bir son vermeden önce bir hususun belirtilmesini isteriz. Bölgede özellikle, ***Buhara*** da İslâmiyetin yayılması için girişilen bunca faaliyetlerin yanısıra **Kuteybe'nin** dinî ve ilmî yönden bu kampanyanın gelişmesi ve takviye edilmesi yolunda ne gibi teşebbüslerde bulunduğu hususunda İslâmi kaynaklarda hemen hemen hiç bir malumat yoktur. İslâmiyetin yayılması için özel **dini mürşidler** görevlendirilmediği gibi, özel tebliğ faaliyetlerine de girişilmemiştir. Halbuki, bu maksat için yetiştirilmiş kuvvetli bir mürşıdler grubunun askeri erkan ve baş döndürücü ameliyeler yanısıra çok önemli hizmetler göreceği hiç bir zaman hatırdan çıkarılmamalıdır

Bunda **Kuteybe**'nin herşeyden önce bir din adamı olmaktan ziyade, askeri bir şahsiyet olmasının önemli ölçüde rolü olmuştur. O bir âlim değildi. Dolayısıyla O, ***Yeni Dini*** tebliğ ve İslâmiyeti yayma yolunda halkın temayüllerine pek fazla önem vermemiştir. Bu bakımdan, ***Emeviler'in*** bu değerli ***Komutanı*** yerli halkın İslâma kazandırılmasında genellikle sert ve daha ziyade askeri metodlara müracaat etmiştir. Bu durum ***Kuteybe'nin*** daha kısa zamanda daha büyük ve kesin neticeler alma arzusunda olmasıyla izah edilebilir.

Gerçekte ***Buhara'da*** girişilen bu baş döndürücü ***İslâm İnkılâbı*** gayet ***amatörce*** yapılıyordu. ***Müslüman Fatihler*** şimdiye kadar imparatorluğun sınırlarını genişletmek için çalışmışlar ve bir çok zaferler kazanmışlar, ülkeler feth etmişlerdi. Onların asıl meselesi ***siyasi hakimiyet*** kurmaktı, ***dini hakimiyet*** değildi. ***İslâm Dini***'nin fethedilen yeni ülkelerde ve bölge sakinleri arasında yayılması hiç bir zaman onların asıl meselesi olmamıştır. Diğer taraftan dini yaymak ayrı bir ihtisas ve gönül meselesi idi. Bu hususta sadece **Kuteybe** değil, Müslüman Fatihlerin hemen hepsi acemi ve tecrübesiz idiler. Hatta o kadar ki, bunun sistemli bir ***propaganda*** ve ***metod*** işi olduğunu idrâk edenler bile yoktu.

Buhara'ya gelince, ***İslâmlaştırmanın asıl mihverini Kuteybe'nin bizzat şahsı, Onun sarsılmaz azmi ve çelikleşmiş iradesi teşkil etmiştir.*** O'na bu önemli görevi ifâsında kimlerin yardımcı Olduğunu şimdilik tahmin etmek bile zordur. Temel kaynaklarda, bu büyük ***Buhara İslâm İnkılâbının*** gerçekleşmesinde ***Kuteybe'nin*** dışında, hatta onun en yakın dost ve arkadaşlarının bile adları geçmemektedır. Buhara İslâm İnkılâbı hakkında, zaman zaman en ilginç ayrıntıları veren **Narşahî** bile, **Kuteybe'den** başka ve onun yanında hiç bir isim zikretmemektedir. Bu da büyük Fâtih'in bu konuda ne kadar yalnız kaldığını ve çevresinin bu ameliyeyi pek fazla benimsemediğini göstermektedir. **Kuteybe**'ye gelince onun kafasında sadece ***Buhara***'nın Islâmlaştırılması meselesi yatıyordu. Fakat, bu ameliyenin ne bir plan ve ne de bir programını yapmamıştı. Zaten o da bu büyük öperasyonu bir plârı ve program dahilinde yürütmemiştir. O, bu önemli hedefe yürürken şartlar ne gerektiriyorsa yalnız ve yalnız onu yapmıştır.

Kuteybe şüphesiz bir mürşid bir din adamı değil, iyi bir asker ve üstün bir komutan idi. Bu bakımdan ***Buhara***'da gerçekleştirilen siyasi değil, yarı dini *askeri bir ihtilal* idi. Bu askeri ihtilal, halkın kafa ve gönüllerine zorla hükmetmek, ***İslâm Dini***ni her halükarda gönüllere hakim kılmak ve halka kabul ettirmek için yapılıyordu. Bu büyük ihtilalin bir tek komutanı vardı. O da **Kueybe b. Müslim**'in ta kendisi idi. Neyin nasıl yapılacağına yalnız **Kuteybe** karar veriyordu ve çevresindekiler ise hiç bir itiraz ve tereddüt göstermeden onun emir ve isteklerine itaat ediyorlardı. Hatta, onların, istişari manada dahi olsa bir fikir ve görüş beyan etmelerine zaten lüzum dahi kalmıyordu.

Yerli halkın evlerine hem de zorla Arap askerlerinin yerleştirilmeleri, Buhara'nın ekonomik dizgin ini ellerinde tutan zengin Türk asılı Kuşan asilzadelerinin gayri medeni yollardan hem de çok ağır ekonomik baskılarla saf dışı edilmeleri, büyük meblağlara varan servetlerine el konulması, diğer taraftan Cuma namazlarının bir nevi askeri talim ve eğitim espirisi içinde herkese mecbüri hale getirilmesi bir emir ve komuta dahilinde kılınması, namaz kılanlara kim olursa olsun, nakdi mükafaatlar verilmesi, hatta ibadetlerde Kur'an-ı Kerim'in mahalli dille okunması gibi bütün bu orjinal fikirler, hep bu ihtilalin tek komutanının enerjik dimağı ve kuvvetli hafızasından çıkıyordu. Bunlar köklü değişikliklere yol açacak büyük hamleler ve fikirlerdi. Başkaları düşünse bile uygulamaya koymak için dehşete kapılırdı. Fakat Kuteybe, Sultan Fatih Mehmed gibi en dehşet verici hamleleri bile çoğu kere büyük bir soğukkanlılık ve maharetle uygulamaya koymasını bilmiş bir komutandır.

Şurası da unutulmamalıdır ki ***Buhara***; bütün Eski ve Orta Çağlar boyunca, Orta-Doğu'nun ***Kudüs*** ve ***Mekke*** gibi en önemli ***dini merkezlerinden*** biri olmuştur. Dini şuurun geliştiği, bunun bir mücadele haline dönüştüğü şehirlerde, yeni bir dinin nüfuz etme ve tutunma şansı yok denecek kadar azdır. Mesela, ***İslâm Dini***n ***Mekke***'deki çok zorlu ve çetin mücadelesi bunun en ilginç örneklerinden biridir. Bu bakımdan, ***İslâm Dini***nin, Buhara'da yayılma şansı yok denecek kadar azdı. Zira, eski çağlar boyunca ***Zerdüştlük, Budizm, Müsevilik, Manihaizm, Hıristiyanlık*** gibi eski **Arî** ve **Samî** dinlerinin adeta ocağı' olmuş böyle bir şehirde İslâm hidâyet çerağının tutuşması pek kolay bir iş değildi.

erli halk, zaten çok şuurlu bir tercih sonucu bu dinlerden birini kabul etmiş ve koyu bir taassuba varan bir şekilde de ona bağlanmıştı. Bu şartlar altında bir kimsenin tekrar yeni ve başka bir dini kabul etmesi ise, ilk anda en az onun çevresi tarafından dışlanması demekti ki, bunu şimdilik hiç bir kimsenin göze almasına imkân yoktu. Bu bakımdan bu büyük inkılab, halkın ***İslâm Dini***ni kendi iradesiyle tercih etmesi ile değil, olsa olsa ancak yarı dini ve askeri bir ihtilalle gerçekleşebilirdi. **Kuteybe** işte ***Buhara'da*** bunu yapmış ve ***İslâm Dini***ni, bölgede, en zor ve en son girebileceği bir şehre, en kuvvetli bir şekilde yerleştirmiştir. O, eski dinlerin üzerinden sanki bir tank gibi geçerek onların hepsini ezmiş ve böylece imkansızı adeta mümkün hale getirmiştir.

İslâm Dininin ***Buhara'da*** yerleşmesi, ***Orta Asya*** içinde çok önemli bir merhale oluşturmuştur. ***Buhara***, Iç Asya'ya gidecek dinler için her zaman ileri bir karakol durumunda idi. Bu bakımdan İç Asya'ya giden ***Ârî*** ve ***Samî*** dinleri, önce ***Buhara'ya*** gelmişler, burada mücadeleyi kazanarak yerleşme imkanı bulanlar bir adım daha ileri atarak, ***Orta Asya*** ve dolayısıyla Türk Yurtlarına ulaşmışlardır. ***İslâm Dininin Buhara'da yerleşmesi onun Orta Asya ve Türk dünyası içinde bir baht ve aydınlık geleceği olmuştur. Zira, İslâmiyet Anadolu'ya ve Avrupa'ya, Arabistan'dan değil, Orta Asya'dan gelecek ve Viyana önlerine kadar gidecekti.***

Bu bakımdan **Kuteybe b. Müslim** tarafından İslâmlaştırmanın ana hedefi olarak ***Buhara***'nın seçilmesi bir teşadüf değil, tam bir isabet idi. ***Budizm*** ve ***Zerdüştlüğe*** indirilen ve çoğu kere insafsız olan bu darbeler ise, onların sadece ***Buhara***'da sonunu getirmemiş belki bütün ***İç Asya*** ve

Türk dünyası için bir tehlike olmaktan çıkarmıştır. Böylece kan ve can damarları bir nevi kesilmiş olan bu dinler, ***İç Asya*** ve ***Türk Dünyasına*** yeni yeni ikmal yapamaz bir hale gelmişlerdir.

Buraya kadar olan incelemelerimizde, ***Buhara***'da ki, ***İslâm İnkılabı*** üzerinde ilk defa ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. Şurası şükranla kaydedilmelidir ki, Buhara'nın İslâmlaştırılması için **Kuteybe b. Müslim**'in giriştiği hummalı faaliyetler, cebr ve zorlamaların yanısıra gösterilen dinî müsmaha ve toleranslar neticesiz kalmamıştır. İslâmiyet ***Baykent*** ve ***Buhara***'da çok sağlam bir şekilde yerleşmiş[95], ***Zerdüştlük*** ve ***Budizm***'in, diğer bir ifade ile ***"putperestliğin kaldırıldığı"***[96] ***bu şehirde, İslâm Dininin temel prensipleri kaim olmuştur***[97].

Her nekadar şehir halkı tamamiyle ihtida etmemişlerse de[98] kitle nüfusunun büyük bir kısmının müslüman olduğunda asla şüphe edilmemelidir. Zamanla ***Buhara***, İslâm ilim, irfan, medeniyet ve kültürünün ***Aşağı Türkistan***'da göz kamaştırıcı bir merkezi haline gelmiş, ***Orta Asya*** ve bütün ***Türkistan***'da İslâmiyetin ***Sünnî*** itikadı üzerine yayılma ve gelişmesinde bir ocak durumunda olmuştur. Buhara'nın İslâm tarihinde, İslâm medeniyet ve kültüründeki müstesna yerine işaret eden müslüman müellifler, bu büyük Türk ve İslâm beldesinden çok büyük bir gıbta ile bahsetmektedirler.

---

95 Bala, M., ***Buhara***, md. İ.A., II, s. 762.
96 Welhausen, J., a.g.e., s. 208.
97 Wambry, A., a.g.e., s. 71, 67.
98 Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 34.

Narşahî, *Buhara*'nın bu durumundan bahsederken ona; *"İslâmın kubbesi"*[99] demektedir. Büyük yazar **es-Sealibî** ise-meşhur eserinde Buhara'yı ***"Ululuğun yuvası, mülkün Ka'besi, zamanın nadir alimlerinin buluştuğu meydan, dünya edebiyat yıldızlarının doğduğu yer"***[100] olarak nitelendirmektedir. **Ebu'l-Abbas** ise *Buhara*'nın İslâm, ilim, irfan ve medeniyetindeki müstesna yerine işaret ederken; ***"Fukahaların toplanma yeri, faziletli ulu kişilerin ocağı yüce alimlerin gelişip büyüdüğü yer"*** olduğunu bildirmektedir[101].

Temel kaynaklara dayanarak buraya kadar yaptığımız incelemelerimizde daha ziyade ***Emevîler Devrinde Buhara'da*** **Kuteybe** tarafından gerçekleştirilen büyük ***"İslâm İnkılabı"*** üzerinde durulmuş ve konu bütün ayrıntıları ile gözler önüne serilmiştir. İslâmlaştırılması ile ilgili olarak yaptığımız bu araştırma, bu kabil incelemelerin belki de ilkini teşkil etmektedir. Bundan sonraki sayfalarda yine bu minval üzere ***Semerkant'da İslâmiyetin yayılması*** konusu incelenecektir.

[99] Narşahî, s. 83.
[100] es-Sealibî, ***Yetîmetü'd-Dehr,*** Kahire, IV, s. 101.
[101] Ebu'l-Abbas, ***Ahbaru'd-Düvel,*** Bağdad, 1282, s. 435.

V.
SEMERKANT TÜRK HANLIĞI VE İSLÂMİYET

İslâmiyet'ten Önce Çeşitli Yönleri İle Semerkant:

Kuteybe b. Müslim tarafından Aşağı Türkistanda başlatılan İslâmlaştırma hareketinin üçüncü büyük merkezi Orta-Çağların en büyük ticaret şehirerinden biri ve bir büyük Türk Hanlığı olan ***Semerkant***'tır.

Semerkant isminin de nereden geldiği hala münakaşa konusudur[1]. Büyük İslâm Coğrafyacısı Yakût, şehrin adının bir efsaneye göre, ***"Şımar onu tahrib etti"*** anlamına ***"Şımar kand"*** olduğunu kaydetmekte ise de[2] milli kaynaklarımızdan ***Kaşgari,*** kelimenin ***Türkçe Semiz;*** zengin ve ***Kent;*** *şehir* kelimelerinden oluştuğunu, ***Zengin Şehir*** anlamına *"Semiz-Kent"* kelimesinden geldiğini beyan etmektedir[3].

Gerçekte, ***Zerafşan*** ırmağının kuzey kıyısı, ***Hindistan*** ve ***İran***'dan gelen tarihi ticaret yollarının ana kavşağında kurulan[4] ***Semerkant,*** ticari ve kültürel özelliği yanısıra[5], büyük bir Türk nüfusuna sahip, hatta ***Türk şehri***[6] olmasına

[1] Schaedder, H.H., ***Semerkant***, md. İA. X, s. 469.
[2] ***el-Hamevî,*** MB. III. s. 247.
[3] Kaşgarî, ***Divanü'l-Lügat et-Türk,*** Ankara, 1940, III, s. 3.
[4] Barthold, W., ***Turkestan***, s. 83.
[5] Kurat, A.N., a.g.mk. AÜDTCFD., Ankara, VI, sy. 5.
[6] Necip, Asım, ***Türk Tarihi,*** I, s. 147.

rağmen kozmopolit halkı ile[7] bölgenin her devirde, siyâsî ve ticari bir merkezi olmuştur[8]. İslâmi Fetihler sırasında şehrin 2250 yıllık bir geçmişi vardı. Birbiri arkasından hükümdar olmuş onüç meliki olduğu biiinmekteydi[9].

İslâm Coğrafyacıları **Semerkant'dan** çok sitâyişkâr bir şekilde bahsetmektedirler. Onlara göre Semerkant, ***İnsanların dünyadaki cenneti***[10] ***"Maveraü'n-Nehr*** (Aşağı Türkistan)***'in göz bebeği"***[11] ***"Soğdiana'nın kalbi"***[12] mesabesinde güzel, müreffeh ve zengin bir şehirdir. **Ebü'l-Feth el-Büstî** ise şöyle demektedir:

"للناس في أخـــراهـــم جنة   وجـــنـــة الـــدنيا سمرقند
يا من يساوي أرض بلخ بها   هل يسوي الحنظل والقند"

"İnsanların ahirette Cenneti vardır,
Bu dünyanın Cenneti ise Semerkant'dır.
Ey! Belli topraklarını onunla bir tutan kişi
Hiç hanzala (*) ile şeker kamışı bir olur mu?"[13]

Yine söz konusu kaynaklarda belirtildiğine göre şehir, **12 fersah** (75 km.) uzunluğunda dış surlarla çevrilmiştir. Bu surlardan ***12 kapı*** ile şehre girilirdi. Ayrıca şehir merkezini çeviren (Buhara'da olduğu gibi) bir **iç sur** (kale) daha vardır. Bu kalenin ***Çin, Nevbahar, Buhara*** ve **Keş** olmak üzere ***dört***

[7] ***Hududu'l-Âlem,*** s. 121.
[8] Le Strange, G., s. 503.
[9] Barthold, W., a.g.e., s. 84.
[10] ***el-Hamevî,*** III, s.248: Yakûbî, ***el-Büldan,*** s. 126.
[11] es-Sealibî, ***Letâifül-Maarif,*** s. 119.
[12] el-Istaharî, s. 177.
* ***Hanzala,*** Türkçeye Ebû Cehl karpuzu olarak geçmiştir. Çok acı olması nedeniyle darb-ı mesel olmuştur.
[13] es-Sealibî, a.g.e., s. 268.

ana kapısı bulunmakta idi. Cami, hisar ve valilerin konakları tabiatiyle bu kalenin içinde bulunuyordu[14].

Semerkant'ın Türklük Dokusu:

Arap fütühatının başladığı sıralarda (VII. asrın başı) ***Soğdiana Türk Hükümeti***'nin merkezi olan ***Semerkant***'da[15] ***Türk hanedanlarından birinin bir mümessili bulunuyordu***[16]. ***Soğdiana***'nın ise Türklere ait olduğu ve hükümdarlarının ***Tarhun*** lakabı ile anıldığı bir çok İslâm kaynaklarında kaydedilmektedir[17]. Haddizâtında bir Türk asalet ünvanı olan ***Tarhun*** veya ***Tarhan'lar*** Ceyhun'un hem doğusunda hem de batısında görülüyordu. Bunlar her zaman, ***Orta Asya Türk Hakanının*** emrinde olmuşlardır.

Gerçekte ***Semerkant;*** uzun tarihi seyri içinde iç, Asya Türklüğünün akınına uğramış bir şehirdir. ***Türkler,*** tarihi ***İpek Yolu***'nunda verdiği bereket ve refahtan da yararlanarak bu bölgeye gelmişler, yerleşmişler ve büyük nüfus kesafeti peyda etmişlerdir. Dolayısıyla bölge İslâmi fetihlerden çok daha önce, ***Türkleşmiş ve bir Türk muhiti olmuştu.*** Hatta ***Buhara'ya*** nisbetle ***Semerkant*** Türklüğün, çok daha kuvvetli ve çok daha köklü bir merkezi idi. Yerli halkın yine büyük bir kısmı, milliyeti bilinmeyen ***Soğdlar'dan*** oluşuyordu.

Soğdiana mahalli idaresinin merkezi olan bu şehir, İslâmi fetihler sırasında ***Türk asıllı*** hanedan aileleri

[14] el-Makdîsî, s. 278: İbn el-Fakîh, s. 322, el-Istahari, s. 177: el-Hamevî, MB. ili, s. 224: el-Kalkaşandi, IV, s. 437: el-Kazvinî, ***Asuru'l-Bilâd,*** 536: ***Hududu'l-Alem,*** s. 122: Le Strange, G., a.g.e., s. 507: Barthold, W., ***Turkestan***, s.
[15] Le Strange, G., a.g.e., s. 503: el-Makdîsî, s. 278-279.
[16] Schader, H.H., ***Semerkand,*** İA. X, s. 469.
[17] el-Biruni, ***el-Asarül-Bakiyya,*** s. 101-102, İbn ***Tâğrıberdi***, ***en-Nücûm ez-Zahire,*** I, s. 222.

tarafından idare edildiği gibi, bütün Aşağı Türkistan'da ***Türk askeri varlığının*** en canlı, en faal merkezlerinden biri idi. Buranın hükümdarı da ***Badğis*** ve ***Belh*** hükümdarları gibi *Türgeşler*'dan geliyordu[18]. Arapların sık sık yağma ve baskınlarına maruz kalan diğer mahalli Türk Hanlarının imdanına hep bu Semerkant'daki Türkler koşmuşlardır.

Semerkant'ın bölge ***Türklüğü*** açısından bir diğer özelliği daha vardır. O da uzun devirlerden beri burasının Asya'nın iç kısımlarından kopup gelen Türklerin bir kaynaşma, bir buluşma ve bir toplanma merkezi olması idi. Hatta daha sonraları ***Orta Doğu*** ve ***Hilafet Merkezlerine*** sevkedilen ve İslami kaynaklarda genellikle "**mevalî**" bize göre ***"gönüllü maaşlı askerler"*** diye zikredilen köleler, bunlardır ve özbe öz *Türk*'tür. İslâm Coğrafyacılarının eserlerinde bu konularda geniş açıklamalar ve bu Türkler hakkında çok sitayişkar ifadeler bulunmaktadır[19].

Semerkant, bütün bu yönleri ile **Türk militarizminin *âdeta bir ocağını*** teşkil etmekte idi. Zira ilk fetih yıllarında Arap akınları' karşısında ağır zayiatlar veren mahalli Türk hanlıkları, dolayısıyla ***Türk varlığı,*** İç Asya'dan kopup gelen bu Türkler'le beslenmiş, yeni yeni, güç, kuvvet kazanmış ve ***Müslüman Araplar*** karşısında daha fazla bir direnme imkanı bulmuşlardır. **J. Wellhausen**'inde dediği gibi ***"aslında Araplar, bu bölge hakimiyeti için Türklerle mücadele etmiş ve hakimiyeti onlardan zorla koparıp almışlardı"***[20]. Mâmâfih

[18] Togan, Z.V., ***Türk İli ve Türkistan Tarihi***, s. 54.
[19] Türk asıllı bu köleler hakkında daha geniş bir değerlendirme için bkz. Kitapçı, Z., ***Orta Doğuda Türk Askeri Varlığı***, İstanbul, 1988, s. 22-27.
[20] Welhausen, J., ***Arap Devleti ve Sükütu***, çev. F. Işıltan, Ankara, 1963. s. 208.

Arap siyâsî hakirniyeti[21], ile birlikte ***Semerkant'a*** giren ***İslâmiyet*** burada yerleşmiş ve ***Aşağı Türkistan'ın* eski siyâsî** merkezi sonraları kuvvetli bir İslâm kültürü ve medeniyet merkezine dönüşmüştür. ***Buhara*** ile birlikte gerek sonraki fetihler, gerekse bölgenin İslâmlaştırılması için burası bir üs haline gelmiştir[22].

Gerçekten ***Semerkant***'da, ***Buhara*** ve ***Baykent*** gibi ***Aşağı Türkistan***'ın en mamur ve müreffeh şehirlerinden birisi idi. Buna sebebte onun, ***Aşağı Türkistan***'ın diğer büyük şehirleri ve Orta Şarktaki bir çok nüfus merkezleri ile çok kuvvetli ticari ilişkiler kurmuş olması idi. Bir çok ticari ve sınai maddeler ***Semerkant***'da imal ediliyor, daha sonra ticâret kervanları ile buradan dünyanın çeşitli şehirlerine sevkediliyordu. Bu ticaret mallarının başında ***es-Sealibi***'ye göre, ***kurşun, nişadır, vezariye denilen bir nevi elbiselik kumaşlar, cıva ve çeşitli maksatlar için kullanılmak üzere işlenmiş deriler gelmekte idi***[23]. Ayrıca ***büyük bakır kaplar,*** meşhur ***Türk çadırları, üzengiler, at başlıklan, kayışlar*** vb. yine Semerkant'dan ihraç edilen mallar arasında idi[24]. Bunlar arasında ***"Semerkant kağıdı"*** denilen iyi cins kağıdlar da vardı[25].

[21] Bretschneider, M.D., ***Mediaeval Researches***, II, s. 61, Ayrıca bkz. Asım, Necib, ***Türk Tarihi***, s. 150. Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 38, et-Taberî, VI, s. 474.
[22] Schaeder, H.H., İA. X, s. 469.
[23] es-Sealibî, ***Letâifü'l-Maarif***, s. 218.
[24] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Orta Asya Türklüğünün İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri***, Konya, 1996, s. 61, 65.
[25] Barthold, W., ***Turkestan***, s. 301, Ayrıca bkz. en-Nüveyri, ***Nihayetü'l-Ereb***, I, s. 268, el-Cahız, ***et-Tabassur bi't-Ticare***, s. 28, es-Sealibî, a.g.e., s. 218.

Semerkant'ın Dini Yapısı:

Semerkant, Orta Asyanın bağrında ve tarihe en eski bir ticâret şehri olarak geçmişse de, diğer taraftan bölgenin her devirde çok önemli dinî merkezlerinden biri olmuştur. Başta Bizanstan koğulan ***Nasturî Hıristiyanlığı*** olmak üzere Kudüsten koğulan ***Yahûdiler,*** ayrıca ***Manihaist, eski Zerdüşt*** ve ***Budistler*** İç-Asyaya doğru çıktıkları yolculukarında ***Semerkant'a*** gelmişler ve burasını kendileri için en önemli bir karakol ve dinler arası bir mozayikler şehri hâline getirmişlerdir.

Bunlardan ***Nasturilik*** için, Orta Asyada sâdece yerleşik kiliseler değil, çadır kiliseleri bile kurmuş ve 530'lu yıllarda ***Semerkant'ta*** güçlü bir ***"metropolitlik"*** oluşturmuşladır[26]. Bu dini mozayiği tamamlayan unsurlardan bir diğeri de ***Manihaistler*** idi. Hatta **İbn Nedim** bu konuda biraz mübaleğa etmiş ve yerli halkın tamamen ***Manihaist ve Hıristiyan*** olduklarından bahsetmiştir[27]. İslâmî fetih yıllarında, özellikle **Kuteybe b. Müslim**'in ***Semerkant*** da ayak seslerinin duyulmaya başladığ sıralarda, bu mozayik dinlerin en güçlüsü ***Zerdüştlük ve Budizm*** idi. Nitekim ***Semerkant*** iç kalesinin demir kapılarından birisinin ***Nev Bahar*** adıyla anılması bizim bu görüşümüzü doğrulamaktadır[28].

[26] Bretscheider, E., ***Mediaeval Researches,*** London, 1967, II, s. 59-60, Güngör, H. ve Günay, Ü., a.g.e., s. 146.
[27] İbn Nedim, ***el-Fihrist,*** s. 26, Ayrıca bkz. Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** İstanbul, 1927, s. 12, Emin, Ahmed, E., ***Zuhru'l-İslâm,*** s. 105, Güngör, H. ve Günay, Ü., a.g.e., s. 146.
[28] İbn Havkal, s. 492, el-Makdisi, s. 278.

Özellikle ***Budizm,*** en erken devirlerde ***Semerkant'a*** geldiği gibi en güçlü Budist mabedlerinden birisinide burada yapılmıştır. Bu mabed dünyada meşhur ***Belh Nev Bahar Mabedini*** taklid ederek koyu ***Budist Türk Hanları*** tarafından kurulmuş en ulu en yüce bir mabed idi. Mabedin içinde; ***Nev Bahar'da*** olduğu gibi, herkesin korktuğu ve çekindiği çok büyük ve üzeri altın gümüş ve kıymetli mücevherler süslü bir ***"Buda Putu"*** vardı. Bunun çevresini bir çok vakıf putları doldurmuştu[29].

Ne varki, ***Nev Bahar mabedi,*** Müslüman Fatihler tarafında yıkılıp, yakıldıktan sonra, ***Semerkant*** mabedinin önemi bir kere daha artmış ve civar şehirlerden gelen Budist hacıların ayrı bir uğrak yeri olmuştur. İslâmî fetih yıllarında bu Mabed İhşid **Oğuz-Bek** zorlu Budist ***Türk Hükümdarının*** himayesinde bulunuyordu. İslâmî Fetih yıllarında ***Semerkant'taki*** bu büyük ***Nev Bahar*** mabedinin, ***Belh'teki*** ***Nev Bahar*** mabedi ile aynı kaderi paylaştığı görülmektedir. Nasılki; ***Belh Mabedi,*** Müslüman Fatihler tarafından yakılıp yıkımış, onun gözü pek koruyucusu, aynı zamanda zorlu Budist, **Nizek Tarhan** müslüman olmuşsa; ***Semerkant,*** Budist mabedinde Müslüman Fatihler tarafından yakılıp-yıkılmış, yarı ilah Budist putları ateşe verilmiş ve bundan daha önemlisi **Oğuz Bek** zorlu Budist Türk vatanperver hükümdarı da müslüman olmuştur[30]. Asıl bundan sonradırki ***Budizm; Semerkant'taki*** bütün kalelerin kaybetmiş ve Orta Asya'da marjinal bir din hâline gelmiştir.

[29] et-Taberî, VI, s. 475, İbnü'l-Esir, IV, s. 573.
[30] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,*** s. 114 vd.

Semerkant'ta İslâmiyetin İlk Yayılışı:

İşte, **Kuteybe,** ***Aşağı Türkistan***'ın ikinci büyük şehri ***Semerkant***'ı kendine has diplomatik yöntemlerle ele geçirdiği zaman şehrin böyle çok güçlü bir dini yapısı vardı. Ne varki **Müslüman Fâtih** ***Semerkant***'a dini bakımdan bir ***Nuh Tufanı*** gibi girmiş ve baş döndürücü bir büyük İslâmlaştırma hareketi başlatmıştır. Her nekadar bunun ***Buhara*** da gerçekleştirilen büyük ***İslâm İnkılabına*** benzer ve ayrı yönleri varsa da, ***Müslüman Fatihi***'nin kuvvetli bir üs ve İslâm merkezi için ***Buhara'yı*** tercih ettiği bir gerçektir.

Çünkü ***Buhara*** da, İslâmiyet; tam ve kuvvetli bir şekilde yerleştikten sonra elbette, ***Semerkant*** bundan ziyadesiyle etkilenecek ve İslâmlaşacaktı. Bunun için ***Semerkant***'da az bir himmetle de olsa, bu büyük oluşumu temin edecek belli başlı müessir tedbirlerin alınması ve İslâmiyetin yayılmasına müsait bir zeminin hazırlanması kâfi olacaktı. **Kuteybe**, bunu fazlasıyla yapmış ve ***Buhara***'da ki, kadar sert ve zecrt olmamakla beraber ***Semerkant***'da da İslâmiyetin yayılmasına yardım edecek ciddi girişimlerde bulunmuştur.

Kanaatimize göre **Semerkant'da** İslâmlaştırma hareketinin böyle ikinci planda kalmasının çok ciddi sebebleri vardı. Bunlar arasında; ***Müslüman Fatihin Aşağı Türkistan'da İslami hareketin asıl merkezi olarak Buhara'yı seçmesi ve Buhara'da 708 yılında başlatılan İslam İnkılabının bütün hızıyla devam etmesi; bunun Kuteybe'nin tahmininden fazla bir vakit alması ve daha açık bir ifade ile işin bir inada binmiş olması, ayrıca fetih hareketlerine ara verilmemiş olması ve İç Asya fethi için büyük hazırlıklanı başlaması, bütün bunlanı sonucu Müslüman Fatih'in, buna ayıracak fazla bir vaktinin olmaması gelmektedir.***

İslâmî Hareketin Genel Planı:

Mamafihi meselenin bütün bu olumsuz yönlerine rağmen **Kuteybe,** ***Semerkant'ın*** Islâmlaştırılması yolunda hem de işin başında, çok ciddi tedbirler almıştır. Bunda Arap Komutanının; ***Buhara'nın*** İslâmlaştırıİmasında başına gelen zincirleme olaylardan büyük ölçüde ders aldığı ve bu yöndeki tecrübelerinden sonuna kadar yararlanmak niyetinde olduğu görülmektedir.

Bilindiği gibi ***Kuteybe***; **Semerkant'ı** ele geçirmek için giriştiği ağır kuşatma hareketi sırasında, çok kanlı çarpışmalar olmuş ve ***Semerkant*** surlarına tırmanan Arap askerleri, Türk askerlerinin amansız ok yağmuru ve parlak kılınçları karşısında eriyip gitmişlerdi. Buna karşı Türklerde büyük zayiatlar veriyorlardı. ***Semerkant***'ın vatanperver hükümdarı **Oğuz Bek,** bu konuda çok daha basiretli davranmış ve muharip Türk unsurunun daha fazla zayiat vermelerini önlemek için **Kuteybe**'ye barış teklifinde bulunmuş ve onunla anlaşabildikleri takdirde bir ***"Sulh Anlaşması"*** yapmak istediğini bildirmiştir.

Öyle tamin ediyoruzki **Oğuz Beki** kendine göre böyle düşünmeye zorlayan haklı sebepler vardır. Ona göre **Kuteybe** gerçek bir komutanda bulunması gereken bir çok medeni meziyet ve üsün vasıflardan yoksun bir kimse idi. Ganimet düşkünü, aç gözlü, hırslı, şahsi dostluklarında dürüst davranmayan bir insandı. Harbi bir yüce gâye için değil ganimet elde etmek, halkın elinde avucunda ne varsa toplamak için yapıyordu. Bu bakımdan **Kuteybe** ve

askerlerine yüklü bir para verilirse o buradan çeker giderdi. Nitekim **et-Taberî, Oğuz Bek**'in bu meseleyi **Türk Beyleri** ile istişare ederken şöyle dediğini rivayet etmektedir:

"Şüphesiz bu Araplar hırsızlar gibidir. Eğer onlara bir şeyler verilirse çekilip giderler. Kuteybe de böyledir. Eğer ona bir şeyler verilirse alır ve geri gider, (aksi halde harbetmeye kalkışır). *Zâten Kuteybe hükümdar yaradılışlı bir kimse olmadığı gibi, hükmüdar olmak talebinde de değildir"*[31].

Akşit Güzel bu ahmak davranışlarının bedelini fazlasıyla ödiyecektir. Mâmâfih konunun siyâsî yönünü tartışmak, bu kitabın sınırlarını aşmak olur. Ne varki; *Semerkant* da İslâmlaştırma hareketi ve bunun ana hedefleri hakkında bir fikir sahibi olmak isteyenler, her şeyden önce bu anlaşma şartlarını bir kere daha gözden geçirmeleri gerekmektedir. Zira **Kuteybe'nin**; *Semerkant'da* uygulamak istediği İslâmî hareketin anahatlarını, daha şehre girmeden önce, surların dibinde, şehrin hükümdarı **Ğuzek** (Oğuz Bek) ile yaptığı musâleha şartları ile tesbit ettiği görülmektedir.

Oğuz Bek'le yapılan mezkür anlaşma emsallerine göre ayrı bir özellik taşımakta ve içinde *Semerkant* da, *İslâm Dininin* yayılması ile ilgili çok önemli şartların yer aldığı görülmektedir. Daha önceki *Arap Valiler*'inin *Aşağı Türkistan* halkı ile çeşit vesilelerle yaptıkları bir çok anlaşmalara bu yönden bir istisna teşkil eden söz konusu barış anlaşmasının bizi ilgilendiren hükümleri, kaynaklardan tesbit edebildiğimiz kadarı ile şunlardır:

31 Et-Taberî, (Leiden), VII, s. 1206, Kitapçı, Z., ***Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal. Ve Dini Karakteri,*** Türk Dün. Arş., Aralık, 1984, no. 33, s. 150.

1.Semerkant'da Kuteybe'nin namaz kılacağı, cemaate hitap edebileceği bir caminin yapılması ve içine özellikle bir de minber konulması.

2.Ateş evleri ve Budist mabedlerinde ki, putlann (heykel) zinet ve süsleriııin Kuteybe'ye verilmesi.

3.Sadece bir seneye mahsus olmak üzere içlerinde çocuk, yaşlı ve bedeni kusurlan olmayan kimselerden 30.000 esir İbnü'İEsir'e göre süvari[32] ***diğer bir rivayete göre 100.000 esir verilmesi***[33].

4.Muharip Türklerin şehirden çıkarılması, şehrin Kuteybe ve askerleri için boşaltılması eli silah tutan kimselerin şehre katiyyen sokulmaması.

5.Kuteybe ve arkadaşlarının Türk Hükümdan tarafından üçgün şehirde misafir edilmeleridir[34].

Semerkant Anlaşmasının Yeni Yorumu:

Yeni ***Semerkant*** anlaşmasının, konumuz açısından tarihe geçmiş ne kadar önemli ***bir belge*** olduğu bütünüyle ortadadır. Anlaşmada yer alan her bir maddenin konumuz açısından şöyle veya böyle, mutlaka bir ilgisi bulunmaktadır. **Kuteybe** burada da üstün dehasını göstermiş ve Türk hükümdarı ***Ğuzek***'in, İslâmî tebiğ ve irşad faaliyetleri

32 İbnül-Esir, IV, s. 573. et-Taberî, VI, s. 475.

33 el-Hanbelî, ***Şezeratü'z-Zeheb,*** Beyrut, I, s. 100, bn ***Tağrıberdiye*** göre köledir ***en-Nücümü'z-Zahire,*** I, s. 226. O çağlarda Semerkant'ın nüfusunun 350 veya 400.000 olduğu tahmin edilmektedir.

34 el-Yakûbî, II, s. 287: İbn Hayyat, ***Tarîh-u Hâlife,*** b. Hayyat, I, s. 309: et-Taberî, VIII, s. 1245: İbnü'l-Esir, IV, s. 573: ez-Zehebi, ***el-Iber,*** I, s. 107: Müneccim Başı, ***Sahaifü'l-Ahbar,*** I, s. 766-767: Muir, S. William, ***The Caliphate,*** Beirut, 1963, s. 365: Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 38: Barthold, W., ***Turkestan,*** s. 185. el-Belâzurî, III, s. 518: Kurat, A. Nimet, a.g.mk. AÜDTCFD, VI, sy. 5, sf. 407.

karşısında elini kolunu bağlamıştır. Bu yönleri ile ***Semerkant Barış Anlaşması*** bize, **Hz. Peygamber**'in politik bir zaferi olan ***"Hudeybiye Anlaşması"***'nı hatırlatmaktadır. İslâm Tarihinde daha şehre girmeden önce, hemde putperestlerin kendi elleri ile büyük bir cami yapmaları, hizmete açmaları ve ***Müslüman Fâtihleri*** büyük bir merâsimle karşılayarak ***Fetih Camiine*** kadar eşlik etmeleri, işte bunun on asırlık fetihler devri İslâm Tarihinde bir eşi ve benzeri yoktur.

Zira **Kuteybe**, daha şehre girmeden önce, burada bir camiin yapılmasını istediğini ve ***minberin*** ayrıca anlaşma şartları içinde zikredildiğine göre, ***Semerkant Camiinin*** herşeyi ile tam ve mükemmel, büyük cemaatler halinde Cuma namazlarını kılacak kadar geniş olması düşünülmüştür. Bu ***İslâm Dininin*** Semerkant da aydınlık yarınlarına giden aydınlık yolda önemli bir merhale idi.

Yine anlaşmanın ikinci maddesi ile **Kuteybe**; ***Baykent*** ve ***Buhara'da*** olduğu gibi, ***Semerkant***'da da, ***Zerdüşt***'lük, ***Budizm*** gibi ***İslâm Dininin*** dışındaki dinlere hiç bir hayat hakkı tanımadığını daha ilk fırsatta **Oğuz Bek'e** hem de hiç farkına varmadan kabul ettirmiştir. **Oğuz Bek** bu zorlu ***Budist*** *Türk Hanı*, anlaşmanın bu maddesini kabul etmekle ne kadar büyük bir hata yaptığını, anlaşmanın onun omuzuna yüklediği ağır şartlar altında nerede ise yıkılıp kaldığını çok geçmeden anlayacak, şehir halkı üzerindeki sevgi ve pirestijini nerede ise bütünüyle kaybedecektir.

Zira koyu bir Budist olan **Oğuz Bek,** kendi eliyle yaptığı ve altına imza koyduğu bir anlaşma ile ***Semerkant***'ın dini hayatında ayrı bir yeri olan büyük ***"Budist Mabedi"*** artık ***Nev Bahar Mabedinin*** geride kalan tek canlı örneğinin

kapısına, kendi eliyle kilit vurmuş, "Hayır!" onun **Müslüman Fatih** tarafından yağmalanması, yakılıp yıkılması heykellerinin soyulması, bundan da öte ateşe verilmesi, ayrıca Mabedin bütün servetine el konulması gibi bütün bu baş döndürücü ve aşağılayıcı icraatlara karşı göz yumuyordu. Bu hiç bir şekilde kabul edilecek bir durum değildi. Ne varki bu acı durum ***Budizm*** namına, ne kadar büyük bir *zillet alçaklık* ise, ***İslâm*** açısından ondan daha büyük bir *ululuk* ve *yücelikti.*

Diğer taraftan ***Kurt Diplomat***'ın eli silah tutan ***Türklerden*** 30.000 kişi esir almak istemesi de çok önemlidir. ***Kuteybe***, Türklerden aldığı bu esirlerden büyük bir kısmını, iyi bir İslâmi eğitimden geçirdikten sonra, Arap askerleri yanısıra, ***Orta Asya*** fetihlerinde, ***kâfir Türklere*** karşı kullanacağı gibi, bundan da öte yerli halkın, ***Yeni Dine*** karşı direnmelerini kırmak, ***Buharada*** olduğu gibi militan bir gurubun oluşmasını önlemek istemiştir.

Yine, ***muharib Türk unsurunun*** şehirden çıkarılması ve ***Bozkır Türklerinin Semerkant'a*** girmelerinin kesinlikle yasaklanmasının da konumuz açısından çok büyük bir önemi vardır. Zira **Müslüman Fatih,** anlaşma şartları arasına koyduğu bu madde ile Siyâsî Arap hakimiyetini ***Semerkant*** da çok güçlü bir şekilde yerleşmesi bir tarafa, hem **Cami**'in yapımı sırasında çıkabilecek müessif olayları önlemiş ve hem de, daha sonra cemaatler arası dini çatışmalara meydan vermemiş oluyordu. **Kuteybe** bir manada **Oğuz Bek**'i çevresinden koparıp almış ve onu bu ***İslâmlaştırma hareketi*** karşısında hiçbir şey yapamaz bir hale getirmiştir.

Semerkant'da İlk Cuma Camii'nin Yapılması:

Kuteybe; söz konusu anlaşmanın kâğıt üstünde kalmaması için derhal harekete geçmiş ve anlaşma şartlarında yer alan maddelerin fazla vakit kaybetmeden bir bir uygulamasını istemiş ve bunda tahminlerin ötesinde başarılı olmuştur. Bunun en önemlisi *Semerkant*'a büyük bir *Cuma Camii*'nin yapılması idi. **Kuteybe**, *Semerkant* da söz konusu camiin yapılmasında da çok süratli davranmış ve belki bir kaç ay gibi çok kısa bir şüre içinde *Oğuz Bek*'e yerli halktn kendi elleri ile bir cami yaptırmaya muvaffak olmuştur. Peki; Cami'yi kimler yapmış ve ibadete nasıl açılmıştır? Bundan sonraki gelişmeler nelerdir? Konumuz açısından bu soruların çok daha ayrıntılı bir şekilde açıklanması gerekmektedir.

Hakikat-ı halde, *Semerkant'da* yapılan bu ilk cami hakkında kaynakların hemen hepsinde çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Cami *Şehristan*'da ve *iç kale*'de şehrin mevki bakımından en güzel bir yerine yapılmıştır. **Taberî** de; bu büyük *Cuma Camii*'nin yapılması ile ilgili olarak gerçektende tatmin edici bilgiler verilmektedir.

Kuteybe, Ğuzek ile ön anlaşmayı tamamladıktan sonra, derhal harekete geçmiş ve bunun içinde, çevresinden bir gurub insanı, bu yapım işlerini kontrol etmek üzere *Semerkant*'a göndermiştir.

Semerkant Türkleri, başta **Oğuz Bek** olmak üzere, bütün usta ve işçiler bu camiin yapılması için seferber olmuşlardı. Herkes karınca gibi çalışıyor *Semerkant Câminin* yapımının bir an önce tamamlanmasını istiyordu. Maksad **Kuteybe** ve Arap ordusunun bir an önce şehirden çekilip

gitmesini sağlamaktı. Oysa bunların hiç birisi henüz müslüman olmamıştı. ***İslâm Tarihinde*** belki de ilk defâ *"inanmıyanlar"*, yani gayr-i müslim Türkler, *"inananlar"* yani Müslüman Araplar için çok büyük bir cami yapıyorlar hemde severek yapıyorlardı. Bu manada *Semerkant Camii*'nin Türk İslâm tarihinde ayrı bir özelliği bulunmaktadır.

Evet yerli halkın işgücü ve ***İhşid Ğuzek***'in özel ilgisi ile bu cami; ***"Mihrabı"*** ve çok özel bir şekilde yapılmış ***"Minberi"*** ile çok kısa bir zamanda tamamlanmış ve ibadete açılmaya hazır bir hâle getirmiştir(35). **Minber**; özel olarak anlaşma şartları arasında yer aldığına göre, bu cami'in sâdece vakit namazları için değil, ***Cuma namazlarının*** edası için yapılmış, mükemmel, çok büyük bir cami idi.

Hemen şunu ifâde edelimki *Semerkant*'ta yapılan bu *Camiin;* Turan Yurdunda İslâmiyetin yayılışı bakımından çok ayrı bir önemi bulunmaktadır. Zira, bu cami, o devirlere kadar Orta Asyada bir eşi ve benzeri görülmeyen ***"Fetih Camileri"*** zincirinin üçüncü halkasını teşkil ediyordu. Bilindiği gibi bunlardan; *İlki* ***Baykentte***, *ikincisi* ***Buhara***'da, üçüncüsü ise ***Semerkant***'ta yapılıyordu. Dördüncüsü ise, ***Ferganede*** yapılacak ve bu zincirin halkaları böylece tamamlanmış olacaktı.

Artık bundan sonra ***Baykent*** semâlarında yükselen ezan; ***"Tevhid"*** ve ***"Tekbir"*** sesleri ***Buhara*** da yankılanacak, ***Buharada*** yükselen ***"Tevhid"*** ve ***"Tekbir"*** sesleri ***Semerkant***'ta, Semerkant semalarında yükselen bu ***"ilahî***

---

[35] et-Taberî, VI, s. 475, el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Buldan***, çev. M. Fayda, Ankara, 1987, s. 613.

nida" Ferganede yankılanacaktı. *Ferganede* yükselen bu ilahi nidâ ise; Türk'ün iman gücü kadar yüksek olan *Tanrı Dağlarında* yankılanacak, *Çin Seddine* kadar yayılan *Turan Yurdu* ve buralarda yaşayan Türk boylarını *"Dünya ve ahiret kurtuluşuna!"* çağıracak "Hayır!" onları insanlığın hayrına olan yeni *MİSYONA* sahip çıkmaya davet edecekti.

Semerkant hernekadar bir ticâret şehri idiyse de, şehir halkı, *Budist, Zerdüşt, Manihaist,* hatta *Hıristiyan* ve *Yahûdîlik* gibi müteassıp dini cemaatlerden oluşmakta idi. **Kuteybe**; dini bakımdan böylesine kozmopolit bir şehre yeni bir cami inşa etmekle *İslâm Dini* içinde ilk cesur adım atılmakla kalmamış, aynı zamanda *İslâm Dini*nin yayılması için iyi bir zemin hazırlamış oluyordu[36]. Müslüman cemaat daha teşekkül safhasında iken, diğer dinler gibi kendi öz mabedine kavuşmuştu. O kadar ki, daha **Müslüman Fatih** ve askerleri henüz şehre girmeden önce, ilk defa böyle bir cami'nin yapılması, ancak *Semerkant*'da görülmüş bir olaydı. Bunda yukarda da ifade edildiği gibi, **Kuteybe'nin,** *Baykent* ve *Buhara* da giriştiği İslâmlaştırma hareketinden edindiği kıymetli tecrübelerin de önemli rolü olmuştur.

Buhara'nın fethini müteakip aradan dört beş sene gibi uzun bir zaman geçtikten sonra ancak bir camiin yapılabildiği düşünülürse, **Kuteybe'nin**; *Semerkant Camiinin* inşaasını, mütareke şartları arasına önceden koydurmasının önemi bir kere daha anlaşılmaktadır. **Kuteybe**'nin şehre girmesi ve camide ibadeti sırasında, çıkması muhtemel olan olayların önlenmesi için bir tedbir eseri olarak şehir kesinlikle boşaltılmıştır[37].

[36] Kurat, A. Nimet, a.g.mk., VI, sy. 5, s. 109.
[37] el-Hamevî, el-Kûfî, ***el-Futûh,*** tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992, III, s. 126.

İslâm coğrafyacılarının ekserisi, kısada olsa söz konusu cami'nin özelliğinden bahsetmektedirler[38]. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre Semerkant camii, şehir merkezini *el-Hamevî*'ye göre 2500 cerib yani 6000 km[39] çeviren *iç kalede ve kuhunduz* (kule)'un yanında, ana caddenin kıyısında inşa edilmiştir. Genellikle *Semerkant* ileri gelerleri ve yüksek seviyeli görevlilerin evleri bu mıntıkada olduğu göz önüne getirilirse, cami'in şehrin en mûtena bir yerine yapıldığı anlaşılmaktadır[40].

Semerkant'da İlk Toplu Namazın Kılınması:

Semerkant Cami'nin inşası süratle tamamlandıktan sonra **Kuteybe**, ordusundan seçtiği, 4000 kişilik gözde bir kuvvetle ilk defa toplu halde namazı kılmak için şehre girmiştir[41]. Bunlar içinde **Kuteybe**'nin yakınları, kardeşleri, amca oğulları ve büyük komutanlar ön sırayı alıyorlar. Kaynaklarda *Müslüman Fatih'in* şehre hangi gün girdiği hakkında, aydınlatıcı fazla bir bilgi yoktur. Fakat musaleha şartında yer alan *cami* ve *minber* kelimeleri, durumu kısmen de olsa aydınlatmaktadır. Şöyle ki, *minber*'in İslâmi teamüle göre *Cuma* ve *Bayram Namazlarını* kılmaya mahsus yerlere ve hatibin hutbesini irad etmesi için konulduğu düşünülürse, **Müslüman Fatihin;** maiyyetiyle birlikte

[38] el-Hamevî, III, s. 347: el-Isteharî, s. 177: İbn el-Fakih, s. 326: el-Makdîsî, 279: Le Strange, G., s. 504.
[39] el-Hamevî, III, s. 247: ***Cerîb***: Hususuyla hububat için kullanılan bir ölçüdür. Bu tabir, bir cerib dolusu tohum ekilebilen arazinin yüzölçümü olarakta kullanılır. bkz. İ.A. ***Cerib*** md. III, s. 109. Coğrafi eserlerde Cerib daha ziyade mesâha ölçüsü olarak kullanılmıştır. Bir cerib yaklaşık olarak, 2400 m^2 olarak hesaplanmıştır. bkz. Çağatay, N., ***İslam Tarihi,*** s. 351 krş. Barthold, W., ***Turkestan***, s. 247.
[40] el-Hamevî, III, s. 247.
[41] et-Taberî, VI, s. 475.

muhtemelen bir *Cuma Günü,* öğleye doğru şehre girdiği ve doğruca camiye giderek ilk toplu namazlarını kıldığı ve özellikle bu minbere çıkarak hutbesini okuduğu, akla daha uygun gelmektedir.

Kuteybe ve askerleri tekbir sesleri ile ***Kis*** ve ***Nesef* Kapısı**'ndan şehre girmişlerdir. **İbn Asem**'den öğrendiğimize göre; **İhşid Ğuzek** onları, yalın kılınç Türklerden oluşan bir *"merasim bölüğü"* ile karşılamıştır. Bu yağız çehreli yiğit görünüşlü *Türkler,* o güne has giydikleri işlemeli elbise ve taşıdıkları silâhlarla ayrı bir heybet arzediyorlardı.

İhşid Guzek ve Türk tarafı, **Kuteybe** ve arkadaşlarını misâfir etmenin sevinci içinde idiler, hatta onlar için Türk usulu, her türlü etli ve tatlıların bulunduğu muhteşem bir meydan sofrası bile hazırlamışlardı. Oysa **Kuteybe,** buraya *"gitmek"* için değil, *"kalmak"* için geliyordu. Nevarki **Kuteybe,** bu yalın kılınç Türk merasim bölüğünü görünce, yüzü kıp-kırmızı olmuş ve öfkesinden çatlıyacak bir hâle gelmişti. Eğer nefsine hakim olmasaydı, onların hepsini kılınçtan geçirmiş olacaktı.

Guzek ve Türk merasim birliği **Kuteybe**'nin önüne geçmişler ve **Ğuzek**'in bir elinde kılınç olduğu halde yürüyerek ***Budist heykellerinin*** bulunduğu büyük mabedin önüne kadar gelmişler ve burada durmuşlardır. Daha sonra **Guzek** son derece vakur adımlarla **Kuteybe**'nin önüne gelmiş onu dostca selâmlamış ve bir saygı ifâdesi olarak kılıncını onun önüne bırakmıştır. Böylece bu karşılama merasimi de bitmiş oluyordu. Artık bundan sonra yapılacak işler **Müslüman Fatihin** inisiyatifine bırakılmıştı[42].

[42] el-Kûfî, III, s. 126-217 krş. Kurat, A.N., a.g.mk. AÜDTCFD., VI, sy. 5, s. 407.

Kuteybe ve beraberinde ki askerler, önce yeni yapılan camiye girerek kalabalık bir şekilde ilk toplu Cuma namazlarını kılmışlar ve **Kuteybe** muhtemelen ***Semerkant***'ın fethi ile ilgili ilk hutbesini de okumuştur. Durum bu açıdan değerlendirildiğinde, ***Semerkant***'daki, İslâmi faaliyetlerin çok daha süratli bir şekilde başladığı görülmektedir. Zira, ***Buhara'daki,*** büyük cami'in ancak dört-beş sene sonra yapıldığı, müslümanların kendi öz mabedlerine kavuşmaları ancak, 4-5 sene bekledikten sonra ancak mümkün olduğu göz önüne getirilirse, ***Semerkant'da*** bu önemli merhale daha bu temasların ilk günlerinde gerçekleştirilmiş ve şehrin en mütena semtine büyük bir cami yapılmıştır.

Bundan sonra **Kuteybe** ve beraberindeki zevat, (Taberi'nin Bâhili kaynaklı rivayetlerine göre) **Guzek'in** vereceği Türk usulü muhteşem ziyafete gitmişlerdir[43]. Belâzuri, Kuteybe'nin önce yemek yediği, sonra namaz kıldığını tasrih ettiği halde[44], büyük tarihçi Taberi de ise, **Kuteybe'nin** şehre girince doğruca Camiye gittiği, önce namaz kıldığı, hutbe irad ettiği ve bunlardan sonrada **Guzek'in** verdiği ziyafete katıldığı bildirilmektedir.

Bahili rivayetinde, yemekten sonra **Guzek'in, Müslüman Fatih**'ten şehri terketmesini istediğine göre[45], musalehada yer alan namazın yemekten önce kılınmış olmaşı gerekmektedir. Fakat yemekten sonra Kuteybe yerinden kalkarak (münferid olarak) iki rekat namaz daha kıldı. **Belâzurî**'nin[46] ve aynı zamanda **el-Yakûbi**'nin[47]

[43] et-Taberî, VI, s. 475.
[44] el-Belâzurî, s. 613.
[45] et-Taberî, VI, s. 475.
[46] el-Belâzurî, s. 613.
[47] el-Yakûbî, II, s. 287, krş. el-Kûfi, III, s. 127.

zikrettikleri namaz kanaatimize göre, yemekten sonra **Kuteybe**'nin tek başına kıldığı bu bir nevi şükür namazı olsa gerektir.

Böylece mütareke ve müsâleha şartlarının hükümleri **Ğuzek** açısından büyük ölçüde yerine getirilmiş oluyordu. Bundan sonra **Türk hükümdarı, Kuteybe**'nin yanına gelmiş ve ondan anlaşma şartları uyarınca şehri terketmesini istemiştir. **Kuteybe**, Oğuz Bek'in bu isteğine, **Kur'an-ı Kerim**'den; ***"O birbirinden ayırd etmeksizin evvelki Ad kavmini helâk etti, Semüd Kavminden de bir şey bırakmadı"***[48] meâlindeki ayeti okuyarak cevap vermiş ve şehri terketme niyetinde olmadığını göstermiştir. **Allah**'ın gazabına uğramış oldukları bildirilen ***Ad*** ve **Semûd** kavminden, **Kuteybe**'nin ***Buhara*** ve ***Semerkant*** Türklerini kasdettiği aşikârdır. Bundan sonra **Kuteybe**, diplomasiden hiçbir şey anlamayan **Ğuzek**'in tam anlıyacağı bir dil ile konuşmuş ve sakalının bir telinin bile duymasından sakladığı niyetini açıkca ortaya koymuş ***"Hayır!" gerçek dişini karakterini göstermiş*** ve ona aynen şöyle demiştir:

> ***"Sizden kim isterse servetini alıp şehri terkedebilir. Ben şu anda Semerkant'dan çıkacak bir kimse değilim. Bununla beraber sizden anlaşma şartlarına göre tesbit ettiğim şeylerin dışında fazla bir şey alacakta değilim. Ancak burada bir miktar asker kalacaktır"***[49].

Böylece **Oğuz Bek, Kuteybe** tarafından, diplomasinin bütün yöntemleri kullanılarak kandırılmış ve feci bir şekilde aldatılmış olduğunu anlamıştı, ama onun elinde şimdilik

[48] ***Kur'an-ı Kerim,*** en-Necm, 50-51, Krş. et-Taberî, VI, s. 478.
[49] et-Taberî, VI, s. 475, İbnü'l-Esîr, IV, s. 573.

yapabileceği hiç bir şey yoktu. ***Semerkant,*** fiili olarak işgal edilmişti. **Kuteybe,** muharip Türk unsuru karşısında en ufak bir kayıp vermeden çok büyük bir zafer kazanmıştı. Öyle tahmin ediyoruzki **J. Wellhausen**; Kuteybe için ***"başarılarını çoğu kere vicdansızlığına borçluydu"*** derken onun bu kaypak ve kalleşliğini kasdetmiş olmalı idi[50].

Oysa bunun askeri ***"etik"*** açısından hiç bir izahı olmadığı gibi, ***"ahdinizi yerine getiriniz!"***[51] diyen ***Yüce İslâm Dini*** açısından da hiç bir izahı yoktur. Neylersinizki, ***Türk militarizmi Müslüman Arap komutanlarının bu durumlarını hiç anlayamamıştır.*** Ne varki **Oğuz Bek,** vatanperver Türk Hükümdarı, **Kuteybe**'nin yaptığı hiç bir zaman unutmıyacak ve hayatının sonuna kadar ***İslâmî*** anlamda bir ***"hukuk savaşı"*** verecek ve mücadeleyi de kazanacaktır. İlerdeki bölümlerde bu ***"hukuk savaşı"*** üzerinde bir kere daha durulacaktır.

Kuteybe, geçici olarak ***Semerkant***'ı işgal ettikten sonra, daha önceki anlaşmayı tek taraflı olarak fesh etmiş ve katibi **Sabit'e** yeni bir ahidname yazdırarak **Guzek'e** vermiştir. Her ne kadar kaynaklar, başta Taberi olmak üzere, yeni ahidnâmenin metnine yeteri kadar vermemişlerse de, **İbni A'sam el-Kûfî** bunun tam metnini kaydetmektedir[52]. Yeni anlaşmanın şartları incelendiğinde, ilk bakışta Semerkant halkının İslâmlaştırılması ile ilgili yeni maddelerin bulunmadığı ve çok ağır mâli külfetler getirdiği görülmektedir.

[50] Wellhausen, J.
[51] ***Kuran-ı Kerim;*** en-Nahl; 91, el-İsra; 34, el-Bakara; 177.
[52] el-Kûfî, III, s. 128.

Değerli ilim adamı **A.N. Kurat, Kuteybe** ve yeni anlaşmadaki bu eksikliği tenkit etmekte ve ***"Türkistan Araplar tarafından zaptedilirken dini âmilin birinci safta yer almadığı"*** görüşünü ileri sürmektedir[53]. Kanaatimize göre, bu husus, anlaşma için bir nakisa teşkil etmemelidir. Ayrıca İslâmlaştırmanın geri plana atıldığınıda göstermez. Esasen Kuteybe, bu merhaleden sonra buna lüzum dahi hissetmemiştir. Çünkü bundan sonra İslâmî hareketin bütün inisiyatifi onun eline geçmişti.

Zira **Kuteybe**, şehre hakim olduktan sonra, her türlü inisiyatifi ele almış ve ***Semerkant'***da baş döndürücü yürekli icraatlara girişmiştir. O'nun kurduğu bu yeni düzende, ne Türk Hükümdarı **Oğuz Bek**, ne de yerli halkın hiç bir ağırlığı yoktu. **Oğuz Bek**'e bundan sonra şehri terketmekten başka yapacak fazla bir şey kalmamıştı. Nitekim zavallı Türk Hükümdarı kendi eliyle sebeb olduğu bu bedbahtlığı olduğu gibi kabul etmek durumunda kalmış ve başta ***kendisi olmak üzere, yakınları, kardeşi Âfârun ve tüccarlar sınıfıda dahil Semerkant'ı terkederek 7 fersah mesafede İştâhan'a taşınmışlardır***[54].

Budist ve Zerdüştlüğe Vurulan Ağır Darbe:

Fakat burada üzerinde durulması gereken bir nokta daha vardır. O da, anlaşma şartlarında açıkca belirtildiğine göre; ***"Ateş Evleri"*** ve ***"Budist heykelleri"*** üzerinde altın, gümüş, zinet, mücevher kabilinden ne varsa, **Kuteybe'ye** verileceğine dair amir bir hükmün bulunması idi[55]. Bu diğer

[53] Kurat, A.N., a.g.mk, AÜDTCFD., VI, sy. 5, sf. 409.
[54] Gibb, H.A.R., s. 39. Barthold, W., ***Turkestan***, s. 123. Krş. et-Taberî, VI, s. 478.
[55] el-Belâzurî, III, s. 518: et-Taberî, VIII, s. 1246.

bir ifade ile ***Zerdüşt ve Budist manastırlarına*** **Kuteybe'**nin bir manada el koyması demekti.

İlk bakışta durum, Arapların ***Zerdüşt*** ve özellikle ***Budist*** mabedlerinden çok büyük servet ve kıymetli mücevherler umdukları izlenimini vermektedir. Zira bu devirlerde sermayeler; ***bir nevi banka vazifesini gören mabedlerin emrinde idi***[56]. Özellikle Budist manastırların sermaye toplama yeri olarak ehemmiyetleri gittikçe artmakta idi[57]. Durum gerçek manada, **Eberhard'ın** ileri sürdüğü gibi de değildir.

Her nekadar o devirlerde mabedlerin genel durumu bu şekilde idiyse de, **Kuteybe'**nin asıl gâyesinin bu mabedlerden büyük ölçüde para ve servet beklentisinde olduğunu iddia etmek biraz haksızlık olur. Onun asıl maksadı ***Buharada*** örneğini gördüğümüz gibi, bu vesile ile ***Semerkant'***da ki, ***Zerdüşt*** ve hele hele ***Budizm*** varlığına öldürücü bir darbe daha vurmak istemiştir[58]. Zirâ ***Belh'***teki meşhur ***Nev Bahar*** mabedi yıkıldıktan sonra ***Semerkant'***taki ***"Budist mabedi"*** onun yerini almış ve çevre Budistleri arasında bunun önemi bir kere daha artmıştır. Bu bakımdan **Kuteybe**'nin ***Semerkant'***daki ***Nev Bahar*** mabedi ve yarı ilah ***Budist putlarına*** indirdiği darbe bir bakıma ***Buharada*** vurduğu darbeden çok daha trajik olmuştur. Şöyleki;

Araplar, önce ***Budist*** ve ***Zerdüşt*** manastırlarına el koymuşlar ve görünürde buralarda kıymet değeri olan ne varsa almışlardır. Klâsik kronolojiler de, bu el koyma

[56] Eberhard, W., ***Çin Tarihi***, Ankara, 1947, s. 215.
[57] Eberhard, W., a.g.e., s. 208. Bretschneider, M.D., a.g.e., II, s. 58.
[58] Kitapçı, Z., ***Semerkantda İslâmiyetin Yayılışı***, Türk Dünyası Araştırmaları, İst., 1983, No. 25, s. 125 vd.

işleminin muhtevası ve hudutları, yani elde edilen servetler hakkında fazla bir bilgi yoktur. Sonra, sıra ***Budist heykellerine*** geldi. Önce bunların üzerlerindeki zinetler soyuldu. Daha sonra bu heykeller yerlerinden alınarak hepsi bir meydana getirildi. Taberi, ***heykellerin hepsinin üst üste yığıldığında sanki büyük bir köşk gibi yığılıp kaldığını*** bildirmektedir[59].

Müslüman Fatih, halkın bu hassas meselede çevre halkının gösterecekleri reaksiyona hiç bir önem vermiyerek büyük bir cüret ve cesaretle bir araya getirilmiş bu heykellerin yarı ilâh Buda putlarının yakılmalarını emretti. **Kuteybe'nin** bu konuda çok cesur davrandığı ve şehirde muhtemel bir halk ayaklanmasını, en kanlı bir şekilde olsa, bastırmak için her şeyi göze aldığı görülmektedir. Peki, bundan sonra ne mi olmuştur? Geliniz bunu **et-Taberî**'nin o güzel üslûbundan dinliyelim:

*"**Kuteybe**'nin bu **Buda** putlarını bir araya getirmesi ve onlann yakılmasını emretmesi Budistleri şaşkına çevirmiştir. Onlar toplu halde Kuteybe'nin yanına gelmişler; **"Onun bundan vazgeçmesini aksi halde o ilâhlardan içlerinde bir tane büyük ilahın Kuleybe'nin işini bitireceğini"** söylemişlerdir. **Müslüman Fatih,** şehir ileri gelen lerinin bu inflallerine hiç bir değer vermemiş ve gür bir sesle; **"-Öyleyse o büyük putu bizzat ben kendi elimle yakacağım"** demiştir.*

*Budist cemaat liderleri bu defa **Oğuz Bek'e** koşmuşlar ve **Kuteybe**'yi, kendileri icin cok büyük bir felâket olacak böyle bir karardan yaz geçirmesini istemişlerdir. **Oğuz Bek,** daha sonra meydanın bir yerinde tahtında oturan ve mağrur bir eda ile etrafını*

[59] et-Taberî, VI, s. 475. İbnü'l-Esîr, IV, s. 573.

seyreden **Kuteybe**'ye gelmiş ve ellerini oğuşturarak şöyle demiştir:

"-Ey Komutan! Senin her isteğini yapmak bizim boynumuzun borcudur. Ne olur bu putlara dokunmayınız!" ***Kuteybe, Oğuz Bek**'in bir nevi yalvarmalarına en ufak bir değer vermemiş, sonra yanındakiiere ateş getirmelerini emretmiş, getirilen bu ateşten bir. kor parçası alarak o büyük puta doğru yürümüş ve tekbirler getirerek onu ateşe vermiş ve diğer askerlerde öbür putlan ateşe vermişler ve insan lann feryad ve çığlıkların arasında bu putlar yanıp kül olmuştur*[60].

Semerkant Halkının Müslüman Olması:

Bütün bunlar bize ***Buhara'da*** olduğu gibi ***Semerkant'da*** da ***Budizm*** ve ***Zerdüştlüğün*** tahmin edildiğinde çok daha güçlü ve ***İslâm Dininin*** asıl mücâdeleyi burada Budizme karşı yapacağını ve üstelik ***Budizm***'in şehirde önde gelenlerin dini olduğunu göstermektedir. Yine rivâyetlerin akışından öğrendiğiıtize göre Türk hükümdarı **Oğuz Bek** zorlu bir ***Budist*** olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber **Oğuz Bek**'te, yakın bir gelecekte Emevi Halifelerinden **Ömer b. Abdülaziz**'in Türk hükümdarlarına yaptığı ***"İslâma çağnyı"*** kabul edecek, o da diğer bir çok Türk hükümdarları gibi müslüman olacaktır.

Kıteybe'nin bu ameliyeyi, manastırlardan daha fazla miktarda bir servet ve zenginlik umarak yaptığı iddia edilse bile, netice de durum, İslâmiyetin lehine olmuş ve onun bölgede daha kuvvetli bir şekilde yerleşmesini sağlamıştır. Haddizâtında **Müslüman Fatih,** ***Zerdüşt*** ve ***Budist*** manastırlarına el koymamıştır. O bu hareketi ile ***Budizm*** ve

[60] et-Taberî, VI, s. 476.

Zerdüşt varlığına öyle bir darbe indirmiştir ki, bundan sonra eski ***Arî*** ve ***Samî*** dinleri, ne ***Semerkant'da*** ve ne de ***Aşağı Türkistan***'ın diğer bölgelerinde, bir daha kendilerini topanlayamaz hale gelmişlerdir.

Diğer taraftan, ***Semerkant***'da tekbir sesleri ile yakılan putlar değil, halkın eski batıl inanç ve akideleri idi. Asırlardan beri, ayakta duran, en kudsi ve en büyük hürmet ve tazimi gören, kendilerinde pek çok çarpıcı ve gizli kuvvetlerin var olduğuna inanılan ve her şeyini onlara adayan ve onlardan bekleyen halk, benliklerini ve ruhlarını dolduran bu muazzam ve inadına paha biçilmez mücevherlerle süslü bu ***Buda*** putlarının, sonunda hiç bir şey ifade etmediklerini ve hiç bir şeye muktedir olmadıklarını kendi 'gözleri ile bir kere daha görmüşlerdir.

Yerli halkı, saplanıp kaldıkları bu sapık inançlardan vaz geçirmek için, bundan daha müessir bir hareket tasavvur edilemezdi. Böylece yıkılan ve yakılan, yerli halkın kalp ve düşüncelerinde meydana getirdiği bu akide ve inanç boşluğunun yerini şüphesiz İslâm hidayeti dolduracaktı. **Kuteybe**, ***Buhara***'da olduğu gibi ***Semerkant***'da da İslâmiyetin yayılması için çok geniş bir zemin hazırlamış oluyordu. Kuteybe'nin, ***Budist ilahlarını*** çok büyük bir cüretle ateşe vermesinin, pratikte İslam'ın hayrına bir yararı olmuşmudur? Değerli tarihçimiz **el-Belâzuri,** bu soruya olumlu cevaplar vermekte ve bizleride ferahlandırmaktadır: Ona göre; ***yerli halktan bir Çoğu bu putların yanıp kül olmasından sonra hemen müslüman olmuşlardır***[61]. Böylece,

[61] el-Belâzurî, s. 613. Krş. Arnold, T.W., a.g.e., s. 116.

Semerkant Camii'nin bu yeni mühtedilerdenı oluşan ilk büyük cemaati de teşekkül etmiş oluyordu.

Semerkant'ın Kolonize Edilmesi:

Şehre geçici bir süre için giren ve daha sonra tamamen yerleşen **Kuteybe**, ***Semerkant***'da da İslâmi gelişmeye yardım edecek kademeli bir kolonizasyon hareketine girişmiştir. Her nekadar, bu kolonizasyon ***Buhara*** kadar köklü ve süratli olmamışsa da ***Semerkant***, da bu yöndeki uygulamaların kendine has özellikleri vardır. **Kuteybe**, ***Semerkant*** da önce idârenin Araplaşmasını istemiş ve bu yolda bir kısım köklü icraatlarda bulunmuş ve ***İslâm Dininin*** intişarını bu icraat ve tedbirler manzümesi içinde zamana bırakmıştır. O, bu cümleden olmak üzere;

Daha önce fethettiği bir kısmı diğer büyük şehirlerde Olduğu gibi, eski hükümdarı **Oğuz Bek'i** yerinde bırakmıştır. Daha sonra kardeşi **Abdullah b. Müslim**'in büyük yetkilerle ***Semerkant***'a vali tayin etmiş[62] ve bir ***askeri garnizonla*** önemli miktarda ***askeri mühimmat*** bırakmıştır[63]. Çünkü Kuteybe'nin asıl hedefi J. Welhausen'e göre, ***Semerkant'ı İç-Asya fetihleri için bir Arap karargahı haline getirmekti***[64].

Daha sonra Semerkant'da Aşağı Türkistan'ın hiç bir yerinde görmediğimiz bir seri şiddet tedbirleri uygulamıştır. Bu yolda kardeşine; ***Semerkant'a gelen bütün yollan tutmasını, şehir kapılanndan hiç bir müşrik'in (Türk) girmesine müsade etmemesini, her türlü silah taşımayı***

[62] et-Taberî, VI, s. 480.
[63] et-Taberî, VI, s. 480.
[64] Wellhausen, J., a.g.e., s. 208.

isterse bu bir demir parçası olsun, yasak etmesini, aksine davrananlar olursa derhal öldürmesini tavsiye etmiştir. Bu şiddet tedbirleri öyle insafsız bir şekilde uygulanmıştır ki, şehre mutlaka girmesi icab eden kimselerin ellerine balçıktan mühürler vurulmuş, ancak bu balçık kuruyuncaya kadar şehirde kalmalarına izin verilmiştir. Aksi takdirde bunlar derhal ölciürmüşlerdir. Böylece Kuteybe, muharip Türk unşurunu tamamen etkisiz bir hale getirmek istemiştir[65].

Semerkant'a Yerleştirilen Araplar:

Kuteybe bunlarla da yetinmemiştir. *Semerkant*'ta da İslâmlaştırma hareketinin önemli bir unsuru olmak *Buhara*'da olduğu gibi, yeni bir adım daha atmıştır. Bu cümleden olmak üzere, önce müslüman askerletle birlikte şehre bir miktar seçkin sivil müslüman yenileştirmiştir. Bunlar arasında, ***ulemadan yüce Tabii***[66]***, müfessir, Dalıhak b. Muzahim***'de bulunuyordu (öl. 721)[67].

Dahhak'ın yeni teşekkül eden müslüman cemaatin dini ihtiyaçlarına cevap vermesi ve aynı zamanda bir mürşid vazifesi görerek İslâmiyet'in çeşitli yollarda hizmet ve intişamına yardımcı olması için özellikle tercih edildiği anlaşılmaktadır. Dahhak'ın bu ilk devirlerde ***İslâm Dininin*** Semerkant'da gelişme ve yayılmasında çok büyük hizmet ettiği, onun tebliğ ve irşadları sâyesinde bir çok *Türk*'ün

[65] İbn Kesîr, ***el-Bîdaye,*** IX, s. 86.
[66] İbn Kesîr, ***el-Bidaye,*** IX, s. 223.
[67] el-Belâzurî, II, s. 599: ez-Zehebi, ***el-lber fi Haberi Men Ğaber,*** I, s. 124. Ulamadan Dahhak'ın çok büyük bir medresenin hocası olduğu, 3000 talebesinin bulunduğu ve yorulduğu zaman, öğrencileri arasında merkeble dolaştığı zikredilmektedir. bkz. ez-Zehebi, a.g.e., I, s. 124.

müslüman olduğunda hiç kimenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. ***İslâm Dini,*** onun bu ciddi gayretleri sonucu ***Semerkant***'da ilmi bir zemine oturmuştur.

Daha sonra **Kuteybe,** ***Buhara'da*** olduğu gibi, ***Horasan***'dan çok sayıda Müslüman **Arap Âileleri** getirterek ***Semerkant***'a yenleştirmiştir[68]. Bunlar ***Semerkant***'da ***İslâm Dini***nin yayılması ve müslüman cemaatin güç ve kuvvet bulmasında ayrı bir vazife göreceklerdi. **Yakûbi** daha da ileri gitmekte ve **Uşrusana** müstesna bölgenin bütün şehirlerine **Kuteybe**'nin, ***Mudar, Yemen*** ve ***Rabia*** kabilesine mensup bir çok Müslüman Arap ailelerini yerleştirdiğini kaydetmektedir[69]. ***İslâm Dini***nin önce Müslüman Fatih sayesinde, çok sağlam bir şekilde ayak bastığı, Semerkant, kısa bir zaman içinde ***müslüman valisi, müslüman kadısı, müslüman askerî ve ilk mühtedilerden oluşan İslam cemaati, camisi ve yerleşik Arap aileleri ile birlikte daha şimdiden bir İslam şehri hüviyyetine bürünmüş oluyordu.*** **S.M. Yusuf,** yukarda belirtmeye çalıştığımız bütün bu hususları bir diğer anlamda ***Semerkant'ın İslâmlaştırılması*** yolunda atılmış gerçekten de en müessir adımlar olarak nitelendirmektedir[70].

Buraya kadar olan açıklamalarımızda ***Semerkant***'da **Kuteybe** tarafından başlatılan İslâmlaştırma hareketi üzerinde durulmuş ve bu önemli konunun genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Her nekadar ***Semerkant***'da ***İslâm Dini***nin temelleri **Kuteybe** tarafından çok sağlam bir şekilde atılmışsa da ***Müslüman Fatih*** bunu ***Buhara***'da

[68] Muir, S. William, ag.e., s. 365: Barthold, W., s. 185.
[69] el-Yakûbî, ***el-Büldan,*** s. 55.
[70] Yusuf, S.M., a.g.e., s. 59.

olduğu gibi bir *"İslâm İnkılabı"* haline getirememiştir. Esâsen siyâsî fetih hareketlerinin ***İç Asya***'ya kaydırılması ve **el-Haccac b. Yusuf**'un bu yöndeki beklentileri buna engel olmuş ve ***Müslüman Fatih*** bu hayırlı işi gerçekleştirecek fazla bir vakit bulamamıştır.

Ne varki ***Semerkant***'ın gerçek manada müslüman olması ve bu topraklarda ***İslâm Dini***nin bütünüyle yayılması konusu Emevilerin meşhur Horasan askeri vâlisi **Eşres b. Abdullah es-Sülemî** (727-729) zamanında bir kere daha gündeme gelecektir. **Eşres** gayretli mücahid ***Ebû Sayda*** ve arkadaşlarını, ***Semerkant***'da ***İslâm Dini***ni yaymaları için görevlendirmiş ve ilk hamlede çok güzel neticeler almıştır. Zira İslâma gönül vermiş bu kişilerin çağrısı ve **Ebû Saydânın** sıcak nefesi ile gönülleri tutuşan onbinlerce Türk müslüman olmuşlardır. **Kuteybe**'nin yarım kalmış inkılâbıda böylece tamamlanmış olacaktı. Mâmâfih bundan sonraki sayfalarda bu önemli konular üzerinde bir kere daha durulacak ve bu hayırlı gelişmeler hakkında çok daha kıymetli bilgiler verilecektir. Ne varki **el-Makdîsi** ***İslâm Dini***'nin Semerkant'ta elde ettiği bu başarılardan sitayişle bahsetmiş ve şöyle demiştir:

"Semerkant Soğdun merkezi bölgenin en önemli şehridir. Büyük, asil bir belde, parlak zarif bir şehir, kölesi çok, suyu bol, nehirleri engin bir merkezdir. Mezhep sahiperi için dersi çok, yolların kavşağı, İslâmî ilimleri gelişmiş, bir çok âlimleri bulunan cennet gibi bir şehirdir. Halkı ise Ehli sünnet mezhebi ezere, iyilik ve hayırı çok sever ihtiyatlı, gayretli kişilerdir"[71]. ***el-Hamevî bu konuda***

[71] el-Makdîsi, s. 278.

daha ileri gitmiş ve Semerkant'ın Allah katındaki ululuğu ile ilgili bir çok hadis zikretmiştir[72].

Büyük Sababe Kusem b. Abbas'ın Türbesi:

İslâmiyetin daha sonraki devirlerde ***Semerkant*** ve o havalideki başarı ve gelişmesinde, sahabeden **Kusem b. Abbas**'ın büyük ölçüde manevi tesirleri olduğu unutulmamalıdır. ***Hz. Muhammed (s.a.s)'e benzeyen***[73], ve ***amcası Abbas'ın oğlu olan***[74], ***müttaki faziletli***[75] büyük sahabe, **Kusem b. Abbas,** kaynakların bildirdiğine göre, **Said b. Osman**'ın ***Semerkant***'a yaptığı hücum sırasında (675) şehit düşmüş[76] ve bir başka rivayete göre de orada vefat etmiştir[77].

Mezarı, zamanla müslümanlar tarafından mukaddes bir ziyaretgah haline gelen[78] **Kusem**'in kabrinin bulunduğu yere, daha sonraları bir ***ulu cami***[79] ve bir de ***medrese*** yapılmıştır[80]. Halk ona, muhtemelen ***Kuran-ı Kerim'in, "Allah yolunda öldürülmüş olanlara ölü demeyiniz!"*** ayetinin[81] büyük ölçüde tesiri ile ***"Şah-ı Zend;** Yaşayan Sultan"* adını koymuştur. Onun ***Semerkant***'daki mezarı da, bütün o havalide ***Mezar-ı Şah-ı Zend*** *Yaşayan Sultanın Mezarı*[82] olarak tanınmış ve her devirde büyük bir saygı

[72] el-Hamevî, III, s. 249.
[73] İbn Hacer, ***el-İsabe,*** III, s. 227: İbnü'l-Esîr, **Usdül-Ğabe,** IV, s. 157-158.
[74] İbn Hacer; a.g.e., III, s. 227: Ez-Zehebi, ***el-İber,*** I, s. 61: İbnül-Esir, a.g.e.
[75] İbn Hacer, a.g.e., III,s. 227: İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, s. 158.
[76] İbn Sad, ***et-Tabakat,*** V, s. 367.
[77] İbn Sad, a.g.e., V, s. 357: el-Belâzurî, III, s: 509: el-Yakûbî, II, s. 237.
[78] Barthold, W., ***Turkestan***, s. 91-92.
[79] Schaeder, H.H., ***Semerkant***, md. İA., X. s. 470.
[80] Barthold, W., a.g.e., s. 91: Narşahî, not 3, s. 540: ez-Zirekli, ***el-Alâm,*** VI, s. 29.
[81] ***Kur'an-ı Kerîm,*** el-Bakara, 154.
[82] ez-Zirekli, **el-A'lam,** VI, s. 29.

görmüştür. Müslüman Türkler arasında yaygın olan bir efsaneye göre O, ölmemiştir. ***Müşriklerin hücumundan kurtulmak için bir kayalığa yönelmiş, kaya bir mucize kabilinden açılarak Kusem'i içine almış ve ondan sonra tekrar kapanarak eski haline dönüşmüştür***[83].

İbn Batuta; ***Semerkant*** halkının her ***pazar*** ve ***perşembe*** akşamı, **Kusem b. Abbas'ın** mukaddes kabrini ziyaret ettiklerini, kabrinin bir bakıma adak mahalli haline geldiğini ve çevre halkının çeşitli vesilelerle adadıkları sığır, koyun vs. gibi hayvanları burada kurban ettiklerini bildirmektedir[84].

Esasen değil ***Buhara, Aşağı Türkistan***'ın bir çok kentlerinde yerli halkın büyük ölçüde tazim ve saygısına mazhar olan mukaddes türbeler ve ziyaret yerleri vardır. Bu kabirlerin biri ***Kur'an-ı Kerim***'de zikri geçen ***Eyûb*** **Peygamber**'e ait olduğu gibi bazıları **sahabeye** büyük bir kısmı da, **İslâm ululanna** yani **evliyalara** aittir.

Buhara'da ki, **Eyûb Peygamber**'e atfedilen türbeye gelince sadece cesedi buraya defnedilmemiş belki o burada mübtela olduğu ağır hastalıklarla mücadele ederek 63 sene yaşadıktan sonra vefat etmiştir. **Narşahî**'de **Eyûb Peygamber**'in kabrine âit herhangi bir bilgi yoktur. **Barthold** ise onun kabrinin ***Fergana*** da olduğunu zikretmektedir[85].

Bununla beraber yukarıda da işaret edildiği gibi ***Aşağı Türkistan***'da, İslâm ulularına nisbet edilen bir çok türbeler vardır. **Cemal Karşi** bir çoğu Hz. Peygamber'in ashabından

[83] Barthold, W., ***Türkestan***, s. 91.
[84] ***Voyages D'İbn Batoutah***, nşr. C. Deferemery, B.R. Sanguinetti, Paris, 1949, IV, s. 148. Ayrıca bkz. Kitapçı, Z., ***Semerkantda İslâmiyetin Yayılışı***, a.g.m., s. 134-135.
[85] Barthold, W., ***Turkestan***, s. 160.

olan 2700 kişinin **Isprol Bulan** da türbelerinin bulunduğunu bildirmektedir. **Hz. Osman** zamanında, **Muhammed b. Cerîr** komutasında cihad için gelen bu müslümanlar burada müşriklerle yaptıkları bir harpte şehit olmuşlardır[86]. Bunun gibi bir türbede **Havkent**'de bulunmaktadır. Bu türbenin **Ali Beyt'den, Hz. Hüseyn'in** büyük Oğlu **İmam-ı Muhammed Bakır'ın** (öl. 731) kardeşi **Abdullah**'a (**Hz. Ali**'nin torunu) ait olduğu rivayet edilmektedir[87].

Mamafih yerli halk arasında bugün bile, onların efsaneleşmiş şahsiyetleri, üstün faziletleri ve ***İslâm Dini***nin bölgedeki başarısına ait bir çok ilgi çekici hikayeler anlatılmaktadır. Değil ***Buhara***, belki bütün ***Aşağı Türkistan***'da çeşitli yönleri ile İslâmiyetle ilgili gelişmeler incelenirken yerli halkın büyük ölçüde tazim ve saygısına mazhar olan bu kabil mukaddes türbe ve onların dini folklorun gelişmesi bakımından arz ettiği önemin üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir.

Buhara İle Semerkant'ın Mukayesesi:

Şurası hiçbir zaman unutulmamalıdır ki, **Kuteybe,** ***Aşağı Türkistan***'ın en önemli, siyâsî ve kültür merkezlerini oluşturan ***Buhara*** ve ***Semerkant***'da çok yönlü bir İslâmlaştırma faaliyetine girişmiş ve bunu bütün zorluklarına rağmen yılmadan yürütmüştür. **Kuteybe**'nin, ***Buhara***'da giriştiği ve gerçekleştirdiği bu İslâm İnkılâbı" ile, ***Semerkant***'da bu yönde ki, icratı karşılaştırıldığında, arada çok önemli bazı farklılıklar olduğu görülecektir.

[86] Barthold, W., a.g.e., s. 160.
[87] Barthold, W., a.g.e., s. 160.

Kuteybe, ***Buhara*'da, *Orta Çağların*** bu kültür ve ticâret merkezinde sadece Arap siyâsî hakimiyetini değil, ***İslâm Dini***ni de kesin bir surette yerleştirmek ve burasını daha sonra ki, siyâsî ve sosyal hareketleri için dini bir merkez olarak kullanmak istemiştir. Gerçekte ***Buhara; Aşağı Türkistan***'ın bir nevi kalbi ve kafası mesabesinde idi. ***Buhara***'ya hakim olan, Aşağı Türkistan'a da hakim olurdu. ***Buhara***'da huzur ve asayiş varsa, genellikle bütün o bölgede emniyet ve istikrar var demekti. Bu dinler için böyle olduğu gibi, siyâsî gelişmeler içinde böyleydi. Bu gerçeği çok yakından gören, **Müslüman Fatih,** bu külli gayelere ulaşmak için bütün gücüyle ***İslâm Dini***ne sarılmış ve onu, başdöndürücü hamlelerinde yapıcı bir unsur adeta bir **dinamizm** olarak kullanmıştır.

Bunun için tafsilâtını bundan önceki bahislerde yeteri kadar beyan ettiğimiz gibi yerli halkın mutlaka ***Yeni Din***'e girmelerini istemiştir. Hatta bu yolda her ne pahasına olursa olsun, bir kısım sert ve zecri tedbirler almaktan bile geri durmamıştır. Kuteybe'ye göre **Buhara** halkı mutlaka müslüman olmalı idi. Orada ne ***Hıristiyanlığa,*** ne de ***Mecûsilik*** ve ***Budizm*** gibi ikinci bir dine hayat hakkı tanınmamalı idi.

Eğer **Kuteybe**, tam bir cesaretle **Yeni Dinin** lehine bu kadar sert ve kesin tedbirler almamış olsaydı, ***Arî*** ve ***Samî*** dinlerinin kozmopolit merkezi olan ***Buhara*'da İslâm Dininin** değil yayılması, hatta yerleşme ve tutunmasına dahi imkan yoktu. Bu durum ise, İslâmiyetin belki bütün ***Aşağı Türkistan*** ve ***Orta Asya***'da ki, müstakbel mukadderatını olumsuz yönde etkileyecek ve ***İslâmiyet*** daha başlangıçta, diğer dinlerin çoktan uğram'ış olduğu elim akibete

uğrayacak ve bölgenin hiç bir zaman hakim dini olma şansını belki de kazanamıyacaktı. Fakat, **Kuteybe**'nin kararlı tutumu ve icraatı sayesinde Islâmiyet, diğer bir kısım dinlerin düştüğü kötü akibete düşmemiş ve bir başka ifade ile makûs talihi de yenilmiştir. Böylece ***Buhara,*** daha ilk devirlerden itibaren ***İslâm Dininin*** ebedi bir yurdu olmuştur.

Fakat, ***Semerkant*** için durum hiçte aynı değildir. **Kuteybe,** ***Semerkant***'da sadece Arap siyâsî hakimiyetinin yerleşmesine hem de çok sağlam bir şekilde yerlâşmesine ağırlık vermiştir. Bunun içinde bir seri zecri, idari ve siyâsî tedbirler almıştır. O'nun, şehrin hükümdarı ile yaptığı nihai anlaşmada, her türlü üstünlük elinde olmasına rağmen, ***İslâm Dininin*** yerli halk arasında yayılma ve yerteşmesi ile ilgili olarak tek bir madde dahi koydurmamış olması bizim bu hususlardaki görüşlerlmizin haklıhğını göstermektedir. O, Semerkant'da Buhara'da olduğu gibi her türlü vasıta, yetki ve imkanlarını kullanarak baş döndürücü bir İslâmlaştırma kampanyasına girişmemiştir.

Eğer Kuteybe **Buhara'**da sarfettiği İslâmi gayret ve enerjinin yarısını ***Semerkant'ın*** İslâmlaştırılması yolunda sarfetmiş olsaydı eminiz ki, yerli halkın pek çoğu kısa bir zamanda müslüman olacak ve burası da ***İslâm Dini***nin güçlü bu; karargahı hâline gelecekti. Üstelik **Kuteybe**, Buhara da gördüğü hatta bazı müslümanların öldürülmesine kadar varan sert tepki, protesto ve direnişlerin hiç birini belki Semerkant'da görmiyecekti. Nitekim bu konularda yüzeysel bir yorum yapan H.A.R. Gibb'e göre; ***Buhara'nın fethi ile bütün ahali Arab tebea (yani müslüman) olmuş ve daimi bir nezaret altında***

bulundurulmuştu. Halbuki, Semerkant süratli bir darbe ile ele geçirilmişti. Semerkant'da ki komutanların vazifesi sefer ve akınları ile nüfuzlarını genişletmek ve bütün Soğdiana havalisine yaymaktı[88]. J. Wellhausen'de buna benzer görüşleri ileri sürmektedir. O'na göre, ***Semerkant siyâsî bir Arap karargahı olacak ve müteakip fetihler için bir üs haline getirilecekti***[89].

Ancak **Kuteybe'nin** ***Semerkant'ın*** İslâmlaştırılması yolunda yeni ve çok sert hamlelere girişmemiş olmasının, bir kısım makul sebebleri olduğuda unutulmamalıdır. Bir defa, ***Buhara'***da başlatılan İslâmlaştırma kampanyası, **Kuteybe'ye** çok ağıra mal olmuş ve uzun seneler, yaklaşık altı yıl sürmüştür. Üstelik, **Semerkant** fethedildikten sonra bile, ***Buhara'***da İslâm İnkılabına devam edilmiş ve **Kuteybe** bu gelişmeleri bilfiil takip etmek durumunda kalmıştı. ***Müslüman Fatih,*** **Buhara'da** kesin bir netice elde etmeden Semerkant'da köklü bir İslâmlaştırma hareketine yönelememiştir. Çünkü **Kuteybe** fetih hareketlerini ***İç Asya'ya*** yani ***Fergana, Şaş*** (Taşkent), hatta ***Kaşgar'a*** kaydırmak ve ***Çin Seddine*** kadar olan bütün ***Türkistan'***ı fethetmek niyetinde idi. Bunun için adeta zamanla yarışmak zorunda kalmıştı.

Diğer taraftan bütün bu izahlarımız, onun ***İslâm Dini***nin ***Semerkant'***da yerleşmesi ve tutunması için hiç bir şey yapmadığı anlamına da gelmemelidir. O, bu yönde köklü tedbirler almıştır. Bu cümleden olmak üzere, daha şehre girmeden önce ***minberi, mihrabı*** ile büyük bir *Cuma Camii* yaptırmış ve içinde halka hitab etmiştir. Kuteybe

[88] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 41.
[89] Wellhausen, J., a.g.e., s. 207-208.

bununla da yetinmemiştir. Buhara da olduğu gibi ***Zerdüşt*** ve ***Budist*** varlığına en büyük darbeyi vurmuş, onların mabedlerini tamamen fonksiyonsuz bir hale getirmiştir. Öyle ki bu mabedlerden kopan bir çok kimse bu ilk hamlede müslüman bile olmuşlardı. Artık ***Semerkant'***da ***camii, cemaatı, valisi, kadısı,*** muhacir ***Arap unsurları*** ve çoğunluğunu yerli halk ve müslüman Türklerin oluşturduğu kuvvetli bir ***İslâm cemaatı*** vardı. İlk hamlede ***İslâm Dini, Semerkant'***da hiçte küçümsenmiyecek bir zafer kazanmıştı. Artık bundan sonra **Kuteybe,** İslâmiyetin halk arasında ve aristokrat tabakada yayılmasını kendi şartları ve bir kısım tedbirler manzumesi içinde zamana bırakmıştır.

Buraya kadar olan açıklamalarımızda ***Aşağı Türkistan'***ın önemli ticaret merkezlerinden biri olan ***Semerkant'***ta ilk devirlerde İslâmiyetin yayılışı üzerinde durulmuş ve elde edilen bilgiler okuyucuların gözleri önüne serilmiştir. Görüldüğü gibi, büyük İslâm Fatihi **Kuteybe,** İslâmî hareketin asıl merkezi olarak ***Buhara'yı*** seçmiş ve ***Semerkant'a*** ise İslam hidayet ağacının sadece fidelerini dikmiş ve yarınlarına giden parlak yolu açmıştır. **H.A.R. Gibb** ve **J. Wellhausen** gibi batılı yazarlar bu keyfiyeti onun; ***Buhara'yı İslâm'ın, Semerkant'ı ise; Arap'lığın merkezi olarak seçmesi*** gibi sıradan ve tutarsız yorumlarla izah etmeye kalkışmışlardır ki bu doğru değildir.

Buna asıl sebeb ise, yukarda da kısmen açıklandığı gibi, bu değerli ***Arap Komutanının Buhara'da*** giriştiği baş döndürücü İslamlaştırma hareketi ve bunun tabii bir sonucu olarak ortaya çıkan ve ardı arkası kesilmeyen toplumsal olaylarla yorulmuş olması ve âdeta tükenmiş bir hale gelmesidir. ***Yorgun Savaşçı,*** bundan sonra ***Semerkant'***ın

İslâmlaştırılması için gereken enerji ve dinamizmi kendinde bulamamış ve İslâm'ın ikbalini, istikbâle bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Mamafih onun serpiştirdiği bu mukaddes tohumlar, değil *Semerkant*, belki bütün ***Aşağı Türkistan***'da filizlenecek, dal budak salacak ve altında yüzbinlerce müslüman *Türk*'ün gölgelendiği bir ulu çınar olacaktır.

Kuteybe'nin *Soğdiana* ülkesi ve *Semerkant* da yarım bıraktığı bu ***İslâmlaştırma kampanyası,*** Emevîlerin Horasan valisi **Eşres b. Abdullah es-Sülemi** (105/723) tarafından tekrar ele alınacak ve oraya çok gayretli bir müslüman olan **Ebû Saydâ** başkanlığında, ***İslâm Dini***'ni yaymak için müstakil bir tebliğ heyeti gönderilecektir. İslâma gönül vermiş bu kişilerin çağrışı ve Ebû Saydâ'nın çok sıcak nefesi ile gönülleri tutuşan onbinlerce **Türk, Müslüman olacaklardır.** Bu araştırmamızın bundan sonraki bölümlerinde **Ebû Saydâ'nın** *Semerkant,* ve havalisinde başlattığı yeni İslâmlaştırma kampanyası ve tebliğ faaliyetleri bütün yönleri ile gözler önüne serilecektir.

Ancak **Kuteybe'nin** İslâmı yayma gayretleri boşa gitmemiş, ***Baykent, Buhara ve Semerkant*** da esmeye başlayan hidayet rüzgarları yavaş yavaş ***İç Asya***'ya doğru yol bulmuştur. Bundan maksadımız yine **Kuteybe b. Müslim** devrinde, ***Orta Asya Türklüğünün*** önemli merkezlerinden biri olan ***Fergane*** ve civarında İslâmiyetin yayılmasıdır. İşte bundan sonraki sayfalarda kısaca bu konu üzerinde durulacaktır.

VI.
FERGÂNE TÜRK BEYLİĞİ VE İSLÂMİYET
İslâm Hidayeti Orta Asya Yolunda

Türklüğün Öz Yurdu Fergâne:

İslâm hidâyet güneşinin bu ilk devirlerde aydınlattığı Türk yurtlarından biriside Orta-Asya Türklüğünün öz yurdu olan ***Fergânedir.*** Gerçekte ***Fergâne;*** bir şehir merkezi olması yanısıra, Seyhun nehri havzasında; kuzeyde ***Çotkal dağları,*** doğuda ***Fergâne*** ve güneyde ***Altay dağları*** ile çevrilmiş çok geniş bir bölgenin adıdır[1]. İslâm Coğrafyacılarına göre; Aşağı Türkistanda, ***Fergâneden*** daha çok köy ve kasabası olan bir bölge yoktur. O kadarki buraların sâkinlerinin çokluğu, hayvanları ve meralarının çok geniş sahalara yayılması sebebiyle bir köyün hududu çoğu kere bir konaklık mesâfeden bile azdır[2].

Tarihe; bağcılığı, ziraat, toprak ürünleri yanısıra, demir, gümüş ve züccâciye mamüleri ile ünlü bolluk bereketli bir yer olarak geçmiştir. Cam sanayii çok gelişmiştir. Bölgenin önemli yerlerinde yapılan kazılarda eski devirlere aid sırça işçiliğinin çok güzel örnekleri bulunmuştur[3]. ***Çinliler*** bu eski devirlerde

---

[1] Barthold, W., ***Fergâne***, İA, IV, s. 558.
[2] İbn Havkal, s. 513.
[3] el-Hamevî, IV, s. 253, Şeşen, R., ***İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,*** Ankara, 1985, s. 143.

Fergâne'lilerden kaba yoncayı, üzüm ve bağcılığı, Fergâne'liler ise Çinlilerden altın gümüş ve zarflar, çinicilik ve cam sanayiini öğrenmişlerdir[4]. ***Fergâne***'den elbiselik beyaz kumaşlar, zırhlar, kılınçlar, bakır ve demir ihraç ediliyordu.

Yerli halk büyük bir çoğunlukla ***Türklerden*** oluşuyordu. ***Buhara*** ve ***Semerkant***'ın aksine, ***Zerdüştlük, Budizm*** veya ***Hıristiyanlık*** veya ***Manihaizm*** buralarda pek fazla taraftar bulamamıştır[5]. İslâmî fetihler bölgeye sıçradığı sıralarda ***Fergâne;*** bölgenin diğer bir çok yerlerinde olduğu gibi, Türk hükümdar ailelerinin idaresi altında bulunuyordu. ***Fergâne Türk Beyinin*** emrinde binlerce, onbinlerce askerlik bir ordusu vardı. Hükümdarlarının tahtı, altından yapılmış muhteşem bir taç şeklinde idi.

Müslüman Araplara karşı, memleketlerini korumak için çok çetin mücâdeleler veren Aşağı Türkistan'ın mahalli ***Türk Hanları,*** çoğu kere **İhşid** unvanı ile anılan ***Fergâne Türk*** hükümdarlarından yardım istemişlerdir[6]. Arap İslâm fetihleri sırasında Fergâne hükümdarının adının ***Arslan Tarhan*** olduğu zikredilmektedir (739)[7].

İslâmın İlk Öncüleri Sahabeler Fergânede:

Gerçekte ***İslâm Dini***nin ***Fergânede*** ilk tohumlarının atılması büyük İslâm Fatihi **Kuteybe**'den çok daha önceki devirlerde ve bir manada **Hz. Peygamber** zamanında başlamıştır Şöyleki:

[4] Togan, Z.W., ***Umumî Türk Tarihine Giriş***, s. 48.
[5] Barthold, W., ***Fergana***, İ.A., IV, s. 559.
[6] Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, VI, s. 473-476.
[7] Barthold, W., İA, IV, s. 559.

Hz. Peygamber'in çeşitli vesilelerle ***Mescid-i Nebevide*** âdeti olduğu üzere yaptığı dinî sohbetlerinde ***Türklerden*** bahsetmesi, onların bedeni ve fiziki özelliklerini dile getirmesi, hele hele İslâmın müstakbel mukadderatını açıklayan bir çok önemli olaylarla ilgili olarak ***Türklerden*** haber vermesi başta **Abdullah b. Mesud, Ebu Hüreyre,** hatta **Hz. Muaviye** ve **Hz. Ali** olmak üzere, daha birçok sahabeler arasında Türklere karşı derin bir ilgi uyandırmış bulunuyordu[8].

Hz. Peygamberin vefatından sonra ***İslâm Dini***ni yaymak ve Allah'ın hidayetine giden yolu açmak dolaysıyla **Hz. Peygamber** tarafından vaad edilen külli sevap ve ecre nail olmak için[9] büyük bir yarışa giren ***Sahabeler;*** çok geçmeden Türk yurtlarına gelmiş ve Türklerin müslüman olmaları gibi yüce bir maksad için, İç Asya'ya yönelmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere ilk fiili teşebbüsler, ***Hulefâ-i Râşidin*** dediğimiz ***"Olgun Halifeler"*** devrinde başlamış oluyordu.

Temel kaynaklardan öğrendiğimize göre; **Muhammed b. Cerir** adındaki bir Sahabe, **Hz. Osman** devrinde (643-655) İç-Asya'ya yönelmiş ve gayri müslim Türklere karşı bir gaza ve cihad düzenlemiştir. İbn Cerir çok büyük bir kısmı ***"Sahâbe"*** ve ***"Tabiin"***den oluşan 2700 kişilik bu cihad erleri ile ***Ceyhun Nehrini*** geçerek ***Türkistan***'ın iç kısımlarına doğru ilerlemeye başlamış ve ***Fergâne*** önlerine kadar gelmişlerdir. ***Fergânede*** gayr-i

[8] Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler***, I, Kitap, s. 93.vd.
[9] Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmuşlardır. ***"Allah'ın bir kimseyi senin elinde hidâyete ulaştırması senin için; üzerine güneşin doğduğu ve battığı her şeyin olmasından daha hayırlıdır".***

müslim Türkler'in şiddetli bir mukavemeti ile karşılaşan bu küçük ***Sahâbe ordusu,*** başta **İbn Cerir** olmak üzere hepsi buralarda şehid olmuşlardır. Onlardan bir çoklarının mezarı bugün, Fergâne'nin merkezi şehri ***Kâsân***'da ve ***Safid Bulan*** civarındadır[10].

Hz. Peygamber'in vefâtından sonra ***İslâm Dini***ni Türkler arasında ve bir cihad aşkıyla yaymak için yola çıkan bu ***Sahâbelerin,*** Onun vefatından 15-20 sene sonra ***Fergâneye*** gelmeleri, hatta ***Kâşân***'a ulaşmaları ve buralarda ***Türkler arasında İslâm Dini***ni yaymaya çalışmaları, üzerinde çok daha önemle durulması gereken bir konudur.

Diğer taraftan yine **Hz. Osman** zamanında sahâbeden ***İç-Asya***'ya cihâda çıkan **Umeyr b. Osman** her nekadar ***Fergâneye*** kadar gelmişse de, o da buralarda pek fazla bir başarı gösterememiş ve şehid olmuştur[11]. Mâmafih daha sonraki devirlerde ***İslâmın nuru,*** bu toprakları aydınlattıktan sonra henüz müslüman olan ***Türkler,*** kâfir babalarının bu sahabelere karşı yaptıkları kanlı mücâdelelerden büyük bir üzüntü duyacak ve kendilerini affettirmek için yarı dini hikâyeler uyduracaklardır. Zira **Kaşgari**'nin rivâyetine göre; ***Fergâne*** ile ***Şıbını*** arasında oturan bu insanlar inanışa göre, *burada Hz. Peygamberin ashabını bozguna uğrattıkları için* Hz. Ömer'in *beddüasına uğramışlar ve böylece sesleri kısıklaşmıştı. Bu günahlarının cezâsı, onların çocuklarına da intikal etmiş ve onların seslerideki hâlâ kısık kalmıştır*[12].

[10] Barthold, W., ***Fergâna,*** İA, IV, s. 560.
[11] Asım, N. ve Arif, M., ***Osmanlı Tarihi,*** I, s. 44.
[12] Turan, O., a.g.e., I, s. 161.

Yine İslâmın bu ilk devirlerinde ***Türkistan***'ın iç kısımlarına gaza ve cihâd edenlerden birisi de ***Ehl-i Beyt***'den, *İmam Hüseyn*'in torunu ve *İmâm Muhammed Bâkır*'ın kardeşi **Abdullah** idi. **Cemâl el-Karşi,** onun kabrinin **Hokand**'ta bulunduğunu kaydetmektedir[13]. Buralarda yaşayan Türkler bugün bile bu ***Sahâbe*** ve ***Tâbiîler***'e büyük bir saygı göstermekte ve kabirleri çevre halkı tarafından hâlâ büyük bir coşku ile ziyaret edilmektedir.

İslâm Hidâyet Çekirdeklerinin Fergâneye Düşmesi:

Her nekadar temel İslâmî kaynaklarda, İslâmın en erken devirlerinde ***Fergâneye*** kadar gelen bu mücâhid ***Sahabelerin, Fergânedeki*** İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetleri hakkında pek fazla bir bilgi yoksada bu onların, bu yönde gösterdikleri gayretlerinin tamamen boşa gittiği anlamınada gelmemelidir. Zira ***Fergâne*** bölgesinde İslâm hidâyet çekirdeklerini ilk defa bu mücâhid gâzi sahabeler ektiği gibi, onları mübarek kanları ile ilk sulayan da yine bu sahabe nesli olmuştur.

Mamafih, **Kuteybe b. Müslim**'in ***Buhara ve Semerkant***'ta sürdürdüğü İslâmlaştırma kampanyası, ***Fergânenin*** İslâm'a kavuşma süreci ve yolunu daha da kısaltmıştır. Zira ***İslâm Dini,*** bundan önceki sayfalarda izah edildiği gibi, ***Buhara*** ve ***Semerkant***'ta köklü bir din hâline geldikten sonra, böylece onun ***Fergâneye*** giden yoluda kendiliğinden açılmış oluyordu.

İşte asıl bundan sonradırki, kendilerini İslâm hidâyetinin cezbesine kaptıran ve ***İslâm Dini***ni yaymanın

[13] Barthold, W., ***Türkistan,*** s. 207.

Allah katındaki sevabına inanan bir çok mümin ***Buhara*** ve ***Semerkant'***tan çıkarak ***Fergâneye*** kadar uzanan bu tarihi yolda çok hayırlı bir yolculuğa çıkmışlardır. Onlar ilk önce ***Buhara'***dan başlamak üzere tâ ***Fergâne'***ye kadar uzanan bu büyük ticâret yolunun güzergâhında bulunan şehir, kasaba ve köylere gelmişler, buralarda koyu bir İslâmî tebliğ ve irşad vazifesine girişmişler ve bir çok kişinin, Allahın dinine yönemesini sağlamışlardır. Ayrıca onlar buralarda, bir çok ***cami, mescid*** ve ***ribatlar'***ın yapılmasına da öncülük etmişlerdirki; ***İslâm Coğrafyacıları,*** bu şehirler ve buralarda yapılmış olan bu ***câmi, mescid, ribat*** ve ***Bayram Namazgâhlarının*** isimlerini bir bir zikretmişler ve bizlere çok güzel fikirler vermişlerdir.

Daha sonra bu nur yüzlü insanlar ***Fergâne'***ye gelmişler bu saf ve temiz ***Türk bölgelerinde İslâm Dini***nin yayılması için canla başla çalışmışlardır. Onların bu samimi gayretleri sonucu bir çok ***Fergâne Türkü*** müslüman olduğu gibi, ayrıca onlar bir kısım cami ve mescid hatta ***"Bayram Namazgâhı"*** yapmayıda ihmâl etmemişlerdir. Nitekim bu ***Fergâne Camii*** hakkında bize bilgi veren **İbn Havkal** şöyle demektedir:

"ولها قهندز في مدينتها والجامع في خارج القهندز ومصلى العيد على شط النهر."

"Fergânenin bir iç hisarı vardır. Fergâne camii bu iç hisarın dışına yapılmıştır Bayram Namazgâhı" ise Şaş nehrinin kenarındadır"[14].

İşte, temel İslâmî kaynaklarda adı geçen meşhur ***Fergâne*** camii **Kuteybe**'nin, ***Fergâneye*** ayak basmasından

[14] İbn Havkal, s. 513.

senelerce önce bu müslüman Türkler tarafından yaptırılmıştır. Nitekim ***Müslüman Fatih, Taşkenti*** ele geçirmek, ***İslâm Dini***nin ***Kaşgara*** giden siyâsî yolunu açmak için ***Fergâne'***ye geldiğinde bu camiyi hazır bulmuş ve siyâsî üstünlüğünü kabile şeflerine kabul ettirmek ve bundan da öte ***Emevî Halifesine*** meydan okumak için yine bu camiin minberinden haykırmıştır.

Fergâneli Müslüman Türklerin Şam'a Gönderilmesi:

Fergânenin bu şekilde müslüman olması, ayrıca onların ne kadar mert, dürüst ve kahraman insanlar oldukları, onların ünü, çok erken devirlerde hilâfet merkezlerine ulaşmış Emevî devlet adamları ve Halifeleri, hatta **Kuteybe b. Müslim**den çok daha bu ***Fergâne Türklerini*** hilâfet merkezlerine çağırmışlar, şahsî emniyet ve saray muhafızlığını onlara bırakmışlardır.

Bundan maksadımız Emevî halifelerinden **Abdü'l-Melik b. Mervan**'ın (685-705) bu yağız çehreli yiğit görünüşlü ve İslâmın ilâhi cezbesine kendilerini yeni yeni kaptırmış bu insanları çok özel bir misyon için ***Şam'***a çağırmasıdır. Bilindiği ***Emevîler'in Süfyâniler*** ve **Hz. Muâviye** kolunu, kanlı bir ihtilâl ile saf dışı eden bu ***Halife,*** çok ciddi bir değerlendirme yapmış, şahsi emniyet ve sarayı muhafızlığı gibi çok önemli bir görevi ***müslüman Türklere*** vermeyi uygun görmüş ve bunun için İç-Asya Türklüğünün öz yurdu olan ***Fergâne'***den 4-5 bin civarında müslüman Türk cengâveri getirtmiştir. Onun saray muhafızlığı için yeni zinde müslüman ***Fergâne Türklerini*** tercih etmesinin ayrıca bir manası vardı.

Çünkü onlar, İç-Asya, Türklüğün öz yurdundan geliyorlardı. Araplarla fazla bir temasları olmamıştı. Onların hile, entrika fitne ve fesadlarını bilmedikleri gibi, kalb ve gönülleri de tabiat ana gibi saf ve temizdi, **Hz. Muaviyenin** asıl çevresi olan **Şam**'da hilâfet koltuğuna oturan yeni **Halifenin**; böyle özü, sözü bir, yiğit görünüşlü ***Allahın Halifesine*** son derece bağlı müslüman ***Fergane Türklerine*** çok ihtiyacı vardı. Mamafih saray muhafızlığının müslüman Türk ve hele hele ***Fergânelilerden*** teşekkül etmesi, daha sonra bir gelenek haline gelmiş ve bu böyle Abbâsiler devrinde de devam etmiştir. Nitekim, Fergane Türklerinin bu özelliğine işaret eden **el-Istahri** (öl. 952) şöyle demektedir: ***"Fergane Türkleri gibi onlar Halifelerin en yakınları (koruyucuları) güvendikleri kimseler ve askerlerinin kumandanları olmuşlardır"***[15].

Fergâneli Türkler Yalancı Peygamber Karşısında:

Fergâneli bu yiğit müslümanlar sâdece ***"Saray Muhafızı Alayı"*** olarak kalmamışlar, aynı zamanda hilâfet şehirlerinde baş gösteren dini kargaşa ve huzursuzlukların bastırılmasında, İslâm Halifesinin güvendiği en sadık askerler olarak çok büyük hizmetler etmişlerdir. Bunlardan meselâ en önemlisi onların, **Hâris b. Abdurrahman ed-Dımışkî** adında ve *Kudüs*'te baş kaldıran bir ***"Yalancı Peygamber"***'in tepelenmesinde gösterdikleri üstün başarı ve hizmetleridir. Sadece bizim üzerinde durduğumuz konu açısından değil, aynı

[15] el-Istahri, s. 293.
"فصاروا حاشية الخلافة وثقاقم ورؤساء عسكرهم مثل الفراغنة.

zamanda hem ***Türklerin*** bu kabil hadiselere karşı kesin tavırlarını göstermesi, hem de onların ***Kudüs***'e ilk giren ***Türk*** olmaları bakımından son derece ilginç olan bu olayı, kısmende olsa burada hulâsa etmeyi uygun buluyoruz. Şöyleki:

Kendisinde bir kısım fevkaladelikler olduğuna inanan bu bedbaht kişi ***Kudüste*** *"sahte Peygamberliğini"* ilân etmekle kalmamış ve çevresinde toplanan bir çok çapulcularla üzerine kimsenin gidemediği ve büyük Arap komutanları da dahil herkesin korktuğu ve çekindiği bir çapulcular topluluğu hâline gelmiştir. Emevi halifesi **Abdü'l-Melik b. Mervan**'a göre onların üstesinden ancak bu ***Fergâneli*** dini bütün, cesur Türkler gelebilirdi. İsterseniz bundan sonraki gelişmeleri değerli İslâm tarihçisi **Ebü'l-Fedâ**'dan dinleyelim:

*"Ferganeli bu Türkler **Kudüs**'e gelince; onların komutanı doğru vâlinin huzuruna çıkmış ve şehirde ne kadar **Şamdan** varsa toplanmasını ve askerlere dağıtılmasını istemiştir. Askerler sokakları ve geçitleri ellerindeki bu şamdanlarla tutacaklar ve komutan yakılmasını emrettiği zaman da herkes bir anda yakacak, dolaysıyla bu yalancı **Peygamber** ve adamlarının gecenin zifiri karanlığından yararlanarak kaçmalarını önlemiş olacaklardı. Bütün bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra bu **Muhafız Birliği Komutanı** bir gurup gözü pek yalın kılınç Türk askerleri ile birlikte **el-Hârisin** oturduğu eve gitmiş ve onun kapısını çalarak **"Allah'ın Peygamberi ile görüşmek için izin istiyorum demiştir"**, Kapıcı;*

"Gecenin bu geç saatinde kimseye izin yoktur, siz en iyisi sabah geliniz!" *demiş ve kapıyı örtmek istemiştir. Daha sonra Birlik Komutanı gök gürlemesini andıran bir sesle yanındaki askerlere,*

"Şamdanları yakınız!" *emrini vermiş ve bir anda her yer aydınlamıştı. İşte asıl bundan sonra gözü pek bir gurup* ***Ferganeli Türk, Yalancı Peygamber'in*** *evine dalmışlar ve onu kıskıvrak yakalayarak etkisiz bir hale getirmişlerdir. Zavallı adam tam bir çaresizlik içinde kendisini yakalayan bu Türk askerlerine asıl* ***Kuran-ı Kerimden*** *ayetler okuyor ve şaşkın şaşkın şöyle diyordu;*

"Deki; eğer ben hak yoldan sapmışsam, bu sapıklığımın günahı kendi nefsime âittir. Eğer doğru yolda isem bu bana gelen Rabbimin bir vahyidir"[16]. *Ve devamla Kuran-ı Kerimden şu ayeti okuyordu:* ***"Rabbim Allahtır! diye çırpınıp duran bir insanı nasıl öldürürsünüz?"***[17].

Fergâne'nin bu yüzleri de gönülleri gibi saf ve yağız çehreli Türkleri, bu zavallı kişinin demegojiden başka bir şey olmıyan bu sözlerine aldırmamışlar ve son derece saf bir eda ve hemde kendi lisanlarında ve Türkçe olarak;

"O bizim Küranımızdır, sen kendi Küranını getir!" *demişler ve onu yaka paça komutanlarının huzuruna getirmişlerdir"*[18].

---

[16] ***Kuran-ı Kerimi, es-Sebe;*** 5.

[17] ***Kuran-ı Kerim; el-Gâfir;*** 28.

[18] İbn Kesir, IX, s. 31, el-Âmidi İ.S. ***İddiâü'n-Nübüvve,*** el-Va'yü'l-İslâmî, Küveyt, 1401; no, 99, s. 60, vd. Kitapçı, Z., ***et-Türk,*** s. 106, Şeşen, R., a.g.e., s. 6.

Kuteybe b. Müslim Fergâne Önlerinde:

Buraya kadar olan açıklamalarımızda; ***Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi ***"Türk Beyliklerinde İslâm Dini***nin yayılması ve kökleşmesi için çok büyük hizmetlerde bulunan büyük Arap komutanı **Kuteybe b. Müslim**'in henüz İç-Asya'ya açılmasından önce, ***İslâm Dini***nin ***Fergâne*** yolu üzerinde durulmuş ve bu yöndeki hayırlı gelişmelerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Görünen o ki; ***İslâm Dini*** bu büyük ticâret yolu güzergâhındaki köy ve kasabalarda ve hele hele ***Fergâne*** bölgesinde kendi mütevazi şartları altında çok büyük mesafeler kat etmiş, pek çok kimse müslüman olduğu gibi, bir çok ***cami*** ve ***mescid*** yapılmıştır.

Ne varki, büyük Arap komutanı **Kuteybe,** ***Semerkant'ı*** ele geçirdikten sonra (711) fazla vakit kaybetmeden Arap fetihlerini ***İç-Asya'***ya kaydırmak istemiştir. Onun ***Semerkant'***daki İslâmî tebliğ ve irşad hareketinde niçin acele ettiği, şimdi daha iyi anlaşılmaktadır.

Müslüman Fatih iyi bir hazırlık yaptıktan sonra; ***Buhara, Keş, Nesef ve Harzem Türklerinden*** topladığı ve içinde 20.000 kişilik takviye gücü bulunan[19] büyük ordusu ile ***Taşkent*** ve ***Fergane*** seferine çıkmıştır. **Kuteybe,** Seyhun havzasına girdikten sonra bu Türk birliklerini ***Taşkent'***e göndermiş ve kendisi de bizzat emrindeki güçlerle ***Fergane'***ye yönelmiştir. ***Hocende*** ve ***Kaşşan*** gibi

---

[19] et-Taberî, VI, s. 483, İbnü'l-Esir, IV, s. 581, Kr. Kitapçı, Z., ***Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi,*** s. 116.

Fergane'nin önemli şehirlerinde cereyan eden harblerde mahalli ***Türk Hanları,*** bütün gayretlerine rağmen fazla bir mukavemet gösterememişler ve Araplar bütün **Fergane**'yi ele geçirmişlerdir (712).

Hemen şunu itiraf edelimki **Kuteybe,** ***Fergâne*** bölgesini ele geçirdikten sonra hiç bir kimse onun buralarda, ***Buhara*** ve ***Semerkant***'ta örneğini gördüğümüz gibi ciddi bir İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetine giriştiğini düşünülmemelidir. Zira olaylar öylesine baş döndürücü ve öylesine bedbaht bir şekilde gelişmiştirki **Müslüman Fatih,** buna ne vakit, ne zaman ve ne de fırsat bulmuştur. Bununla beraber ***Fergâne*** bölgesi siyâsî olarak fethedilmiş, İslâm hidâyet yolunun ***Çin***'in başkentine kadar önü de açılmıştır.

Bu arada hemen şunu ilâve edelimki tarihlere geçen ***Fergânedeki*** meşhur ***Kuteybe Camiini*** de, **Kuteybe** değil, yukarda da ifâde edildiği gibi, ondan çok daha önce buralardan müslüman olmuş mühtedi Türkler tarafından yaptırılmıştır. Ne varki ***Kuteybe*** o bedbah ve feci sonunu hazırlayan meşhur hutbesini işte, bu camide okuduğu için, daha sonraları bu cami tarihlere *"Kuteybe Camii"* olarak geçmiş ve bu böyle zamanımıza kadar gelmiştir.

Kuteybe b. Müslimin Kendi Sonunu Hazırlaması:

Fakat bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz çok önemli bir konu daha vardır. Oda, meşhur *"Fergâne Cami"* ve **Kuteybe**'nin önünü sonunu pek fazla düşünmeden bu camide isyan etmesi bundan da öte, bu baş döndürücü gelişmeler sonucu kendi tarihi şöhreti, şan

ve şerefi ve böylesine büyük bir İslâm komutanına hiç yakışmayacak bir şekilde öldürülmesidir.

Bilindiği gibi **Kuteybe,** kendisine ilk yıllarından beri muhalif olan **Süleyman b. Abdü'l-Melik**'in halife olduğunu ***Kaşgar*** seferi sırasında ***Ferganede*** öğrenmiş ve bundan âdeta şoke olmuştu (714). Çünkü ***Yeni Halife*** kendisinin derhal ***Şam***'a dönmesini istiyordu. Bu ise **Kuteybe**'nin kendi başını kendi eli ile yalın kılınç cellada teslim etmekten başka bir şey değildi. ***Müslüman Fatih,*** büyük bir bocalama ve tereddüt geçirmiş ve en sonunda Halifeye karşı isyan etmeye karar vermiştir. O **Haccac b. Yusuf**'un Emevî Halifelerine biat etmemekte direnen ***Kûfelilere*** karşı ***Kûfe camiinde*** uyguladığı taktiği, bir başka şekilde şimdi büyük ***Fergane Cami'inde*** kendi kabîle şefleri ve askerlerine karşı uygulamak istiyordu.

Önce ***Fergâne Camii***'ne geldi. Ordunun bütün mümessillerini bu büyük camide topladı. O gün Fergane cami, ne bundan önce, ne de sonra, bir daha tekrarı mümkün olmayan heyecanlı tarihî olaylara tanık olmuştur. Cami hınca hınç dolu idi. Nihayet **Kuteybe,** vakur adımlarla minbere çıkmış, söylediği ateşli bir nutukla ordu mümessilleri ve ileri gelen komutanlara, ***kendisini halifeye karşı desteklemelerini istemiştir***[20].

Fakat ordu mümessilleri sanki bir taş kesilmişler ve hiç bir karşılık vermemişlerdir. Beklediği ilgiyi göremeyen **Kuteybe** büyük bir hiddete kapılmış ve daha minberden inmeden Arap kabileleri ve kabile şeflerine çok ağır hakaretler yağdırmıştır. O kadar ki, pür hiddet minberden

[20] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., a.g.e., s. 117.

indikten sonra dahi, kendisini teskin etmek isteyenlere hiç aldırmayarak onları en ağır bir dille suçlamak hattâ tehdit etmekten çekinmemiştir. Ne varki **Kuteybe**'nin bu tehditleri zaten kendisine çok kızgın olan kabile şefleri tarafından hiç bir şekilde ciddiye alınmamış ve en sonunda bu kızgın kabile şeflerinden biri olan ve **Kuteybe**'ye gizliden gizliye diş bileyen **Veki b. Sûd et-Temimi** tarafından öldürülmüş ve daha sonra kellesi rüzgâr gibi uçan atlarla *Şam*'a gönderilmiştir (715)[21].

Kuteybe'nin Öldürülmesinin Yankıları:

Ne ilginçtirki; **Kuteybe**'nin bu en kritik anında ve en yakınlarının bile kendi canlarının telâşına düşerek onu terkettikleri ve bir çok güvendiği kimelerin hiyanet ederek karşı tarafa geçtikleri en kötü anlarında, ***"mahalli Türk asılzadelerinden"*** oluşan ***Müslüman Türk muhafızları*** sahip çıkmış ve büyük bir cesaretle arslanlar gibi çarpışarak onu korumaya çalışmışlardır. Bu Türk asılzâdelerini **Kuteybe b. Müslim**'in ***Semerkant***'ı haksız yere işgal ettiği sırada rehin olarak almış olması gerekmektedir. **Oğuz Beki** böylece daha etkisiz bir hâle getirmiştir.

Başta **Said b. Osman** olmak üzere, Arap Valileri arasında bu uygulamanın daha bir çok örnekleri vardır. **el-Belâzuri**'nin bu konudaki kıymetli rivâyetlerinden öğrendiğimize göre ***"bu Türk asılzadeleri büyük vatanperver, Semerkant Türk Beyi, Guzek*** (Oğuz Bek) ***'in aile fertleri idi. Onlar Kuteybeyi, bu sıkıntılı anında yalnız bırakmayı, hiyanet etmeyi şerefsizlik saydıkları için hepsi kılınçlarına sarılmışlar ve arslanlar gibi çarpışarak şehid olmuşlardır***[22].

[21] et-Taberî, VI, 516, İbnü'l-Esîr, V, s. 17, el-Ya'kûbî, II, s. 297, İbn Haldun, ***Kitabü'l-İber,*** Beyrut, 1966, III, s. 150.

Zaten müslüman Türk'ün karakteri de budur. O; ekmeğini yediği ve suyunu içtiği hiç kimseye hiyanet etmemiş ve kalleş davranmamıştır. Büyük **İslâm Fatihi**'nin başsız kalan cesedine öyle tahmin ediyoruzki yine müslüman ***Türkler*** sahip çıkmış ve bu hayır sever ***Fergane Türklerinin Fergâne***'nin bir köyünde yaptırdığı bir ***"Ribat"***'ın kuytu köşesine defnedilmiştir. O daha açık bir ifâde ile hayatı boyunca fethetmek için uğraştığı ve ***muharip Türk unsurunun*** belini kırmak için onbinlerce ***Türkü*** çoğu kere haksız olarak kılınçtan geçirdiği bu mübarek Türk topraklarına, ***Orta Asya Türklüğünün bağrı*** ve müslüman ***Türkün kalbine gömülmüştür.***

Zira **Narşahî**'nin rivayetleri bizim bu konudaki görüşlerimizi doğrulamaktadır. Onun, daha sonraları bir çok müellif tarafından kabul edilen bir rivâyetine göre türbesi; ***Ribât-ı Serhenk****-Komutanlar Ribâtında"* ve ***Kâh Saray*** adıyla bilinen bir köyde bulunmaktadır[23]. **W. Barthold,** onun türbesinin ***Andican*** bölgesinin ***Celâl Kuduk*** nâhiyesinde bulunduğuna dair bir başka rivayet daha kaydetmektedir[24].

Hemen şunu itiraf edelimki, ***Kuteybe***'nin kendi silâh arkadaşları tarafından feci bir şekilde öldürülmesi, siyâsî ***Arap Hakimiyeti*** için değil, şüphesiz ***İslâm Dini***'nin bölgede yayılması açısından da çok büyük bir kayıp

[22] el-Belâzuri, ***Fütûhu'l-Büldan,*** nşr. S. el-Müncid, el-Kahire, 1932, II, s. 306.
[23] Narşahî, s. 85.
[24] Barthold, ***Fergâne*** md. İA, IV, s. 559.

olmuştur. Ne varki onun bu *"Yüce Misyonu"*nu bir kaç kişinin dışında, kabile şefleri de dahil hiç kimse takdir etmemiş ve görmemezlikten gelmişlerdir. Bu bir kaç kişiden biriside **Şair Farazdaktır.** Farazdak; Çevrede bu gerçeği gören ancak bir kaç şâir olmuştu. Bu büyük ***Kahraman***'ın ***İslâm Dini***ne yaptığı hizmetleri gözönüne getirmiş ve muhteris Arap komutanları için belki kalbi delik ve içi buruk dilinden şu beyitler dökülmüştür:

"رجال على الإسلام إذا ما تجالدوا   على الدين حتى شاع كل مكان
وحتـــى دعا في سور كل مديـــنة   مـــنـــاد ينادي فوقها بـــأذان"

Onlar İslâm kahramanları idiler. Hak dinin ululuğu için kılınçlarını şakırdatmışlar ve bu dini her tarafa yaymışlardı.

Onlar ki her şehrin surlarına tırmanmışlar ve o surların burçlarında müezzinler gibi yüksek sesle ezan okumuşlardı[25].

Diğer büyük bir şâir olan **Abdurrahman b. Cemmân el-Bâhilî de Kuteybe**'nin öldürülmesini, ***İslâm Dini*** açısından büyük bir kayıp bir büyük hüsran olarak görmüş ve Kuteybe'nin İslâmın yüceliği yolunda yaptığı hizmetleri ve bu büyük kayıptan duyduğu tehassürlerini şu şekilde dile getirmiştir.

"كـــأن أبـــا حفص قـــتيبة لم يسر   بـــجـــيش إلى جـــيش ولم يـــعل منبرا
ولم تـــخفق الرايات والقوم حـــوله   وقـــوف ولم يـــشهد له الناس عسكرًا
دعـــته الـــمنايا إليه فاستجاب لربه   وراح إلـــى الجـــنـــات عـــفًا مطهرًا"

[25] et-Taberî, VI, s. 520.

"Sanki kahir orduları bir cepheden diğer bir cepheye sevkeden Ebu Hafs Kuteybe değildi. Minberlere çıkıp da zafer hutbelerini okuyan da o değildi.

Sanki çevresindeki dimdik mücâhidlerle İslâm'ın bayrağını dalgalandıran o değildi. Bu insanlar sanki onun büyük zaferlerini de görmemişlerdi.

Ne yaparsın ki artık, o ecel şerbetini içti ve Rabbine kavuştu. Hemde bütün günahları affedilmiş, tertemiz olarak Hakk'ın cennetine uçup gitti"[26].

Kuteybe'den Sonra Fergânede İslâmîyet:

Gerçekte **Kuteybe**'nin ***Fergânede, Hz. Hüseyn'in Kerbelada*** şehid edilmesini andıran bir çaresizlik içinde öldürülmesi bu bölgede ***İslâm Dini***nin çok daha etkili bir şekilde yayılmasına sebeb olmuştur. Bu olay bir çok Türk'ün maşerî vicdanını kanatmış ve onlar müslüman olmadıkları halde, müslüman Fatihi sevmişler ve ona sahip çıkmışlardır. Bu onların İslâma giden sevgi yolunu açmıştır.

Zira Türk milleti yiğit, kahraman, cesur bir milletti. Hiyanet ve döneklik onun karakterinde yoktu. Bu bakımdan Türk halkı kendisine bir çok vesilelerle zulmeden ve sözünde durmayan bu bedbaht ***Arap Komutanına,*** Arapların aksine, daima üstün bir saygı ve sevgi göstermişler, onu kendilerinden bilmişler ve bir ***Türk Kahramanı*** olarak görmüşlerdir. Nitekim onun böyle alçakca öldürüldüğünü duyan, **Horasanlı** bir acem,

[26] et-Taberî, VI, s. 521.

yani müslüman **bir Türk** ileri gelen aynen şöyle haykırmıştır:

"Ey Arap Toplumu! Artık, Kuteybe'yi öldürdünüz. Allah'a and olsun ki, eğer Kuteybe bizden biri ve bizim aramızda ölmüş olsaydı (değil ondan yüz çevirmek) onun cesedini (toprağa gömeceğimiz yerde) bir tabuta koyar harblerimizde zafer kazanmak için ondan istimdad ederdik [*] ***Heyhat! Şüphesiz Kuteybe'ye büyük bir kalleşlik edilmiştir"*** [27].

Türkistan halkının aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen **Kuteybe b. Müslim**'e hâlâ büyük bir ***velî, ermiş, şeyh, imam*** gözü ile bakmaları, kabrini mübârek bir ziyaretgâh yeri haline getirmeleri ve hâlâ derin bir saygı ve bağlılık duymaları, O'nun *Türkler*'in nazarında nasıl kudsî bir yer işgal ettiğini ve dinî duygularına hâlâ nasıl tesir ettiğini açıkça göstermektedir. **Kuteybe** daha sonraları, bütün Türkistan'da ve müslüman Türk toplumu arasında efsaneleşmiş, özellikle O'nun mazlum bir atmosfer içinde öldürülmesi halkın gönlünde manevî bir taht kurmasına vesîle olmuş ve milli bir ***Kahraman Türk*** hâline gelmiştir.

---

* *Mübârek kişilerin cesedlerini* ***sandukaya koymak ve onların ruhundan yardım istemek eski Türklerin*** *en büyük âdetlerinden biri idi. Nitekim aynı şeyi* ***Hazar Türkleri*** *büyük sahabe* ***Abdurrahman b. Rabia el-Bâhili*** *için yapmışlardır. Bilindiği gibi müslüman Arapların Hazarlarla yaptığı harblerin birinde bu büyük* ***Sahabe*** *şehid olmuştu. Bu* ***Sahabenin*** *kabri üzerine her gece bir nur indiğini gören* ***Şamanist Hazarlar,*** *bunun çok büyük ve ilâhi bir olay olduğuna inanmışlar ve bu zatın gömülü olduğu yerden cesedini alarak* ***Belencer'e*** *getirmişlerdir.* Z.K.

[27] et-Taberî, VI, s. 519, İbnü'l-Esir, V, s. 17.

Diğer taraftan **Kuteybe**'nin bu şekilde ***İslâm Dini***nin bu bölgelerde yayılmasında yeni bir dinamizm olmuştur. Kendini bu yüce gayeye adayan bi çok kimse ***İslâm Dini***nin yayılması için seferber olmuşlardır. Onların bu samimi gayretleri sonuc mahalli ***Türk Beyleri*** hariç buralarda yaşayan insanlar arasında ***İslâm Dini*** süratle yayılmış ve ***Fergana,*** müslüman cihad erleri ile, ***Kafir Türkler*** arasında bir ileri karakol haline gelmiştir.

Çevre halkının ***İslâm Dini***ne karşı gösterdikleri bu aşırı ilgi dolayısıyle, daha sonra **Fergane**'nin bir çok şehir kasaba ve köylerinde, yeni, yeni bir çok ***cami*** ve ***mescid*** ve ***ribatlar*** yapılmıştır. İslâm Coğrafyacıları bu ilk devirlerden itibaren ***Fergane*** bölgesinde yapılan ve ***"içinde Cuma ve bayram namazı kılınan cami ve mescidlerinin sayılarının 40'a ulaştığını kaydetmişlerdirki bu son derece tatmin edici bir rakam olmalıdır*** [28]. Nitekim **İbn Havkal;** İslâmiyetin hayrına olan bu gelişmeleri çok iyi bir şekilde değerlendirmekte ve kendi zamanından çok daha önce ***İslâm Dini***nin bölgeye çok kuvvetli bir şekilde yerleşmiş olduğunu vurgulamaktadır[29].

Buraya kadar yaptığımız bütün bu izahlar bize, ilk devirlerde ve fetihler sırasında, İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetlerinin sadece ***Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi ***Aşağı Türkistan***'ın büyük şehirlerine münhasır olmadığını göstermektedir. O çağlarda, nüfus bakımından belki de dünyanın en yoğun bölgelerinden biri olan ***Aşağı Türkistan***'ın hemen hemen bütün şehir, hatta kasaba ve

---

[28] el-Hamevî IV, s. 253, el-Makdîsi, ***Ahsenü't-Tekasîm,*** s. 214, Barthold, W., ***Fergane***, İ.A., IV, s. 561..

[29] Barthold, W., İ.A., IV, s. 559.

köylerine varıncaya kadar belirli ölçüde bir İslâmlaştırma hareketine girişilmiş ve buralarda küçüklü büyüklü bir çok ***cami, mescid*** hatta bir o kadar da **ribat**'lar yapılmıştır.

İslâm Tarihçilerinin özellikle İslâm Coğrafyacıları'-nın eserlerinde, ilk ve daha sonraki devirlerde ***Aşağı Türkistan***'ın önemli yerleşim merkezlerinde yapılan ***cami, ribat, mescid, kale, hisar, bayramgâhlar, Cuma Camileri*** gibi daha bir çok hayır müesseseleri hakkındaki rivâyetleri her nedense konumuz açısından değerlendirilerek bir terkip haline getirilmiş değildir. Bizim bu çalışmalarımızdan sonra bunları, birisinin mutlaka yapması gerekmektedir.

Fergâne'deki Mukaddes Makamlar ve İslâmîyet:

İslâm Dininin ***Fergane***'de kısa zamanda yayılıp gelişmesinde bölgeye bir çok **sahâbe** ve **tabiîn** de dahil faziletli müslümanların getirdikleri manevî havanın da şüphesiz önemli tesirleri olmuştur. Yukarda da zikredildiği gibi, daha önceki harblerde şehit düşen ve müslümanlar nazarında derin saygıları olan bir çok ***sahabelerin mezarları*** yanı sıra, bundan daha heyecanlı olanı, bizzat **Hz. Peygamber'in İmamı Hüseyn**'in torunu ve **İmamı Muhammed Bakır**'ın kardeşi **Abdullah**'ın **mezarının** burada olmasıdır (öl. 731). Mezarı, bugün bile yüzlerce müslüman tarafından ziyaret edilen **Hokand** şehrinde bulunmaktadır[30].

Bir bakıma mukaddes emanetler olarak kabul edebileceğimiz bu mezarlara yine ***Fergane***'de, bu günkü **Celâlabâd** kasabasının 2.5 km. uzaklığında bulunan **Hz.**

[30] Barthold. W., a.g.e., s. 207.

Eyub Peygamber'in mezarı (bize göre makamı, zira Eyub Peygamber'in buna benzer bir makamının ***Buhara***'da olduğunu ilâve etmemiz gerekmektedir. Şüphesiz bütün bu **İslâm uluları** bölgede kollektif bir İslâmî heyecanın doğmasına ve yayılmasına sebeb olmuşlardır.

Fergane'deki, İslâm ulularının mezarları arasında ne yazık ki, kaderin hükmüne boyun eğmekten başka yapacağı pek bir şey kalmayan ve sonunda kellesi, kendi askerleri tarafından uçurulan, meşhur **Kuteybe, b. Müslim'in mezarını** da zikretmemiz gerekmektedir. Bilindiği gibi Kuteybe (714), senesinde **Halîfe Süleyman**'a karşı **Fergâne**'de isyan etmiş ve sonunda zaferden zafere koşturduğu kendi askerleri tarafından bir zulüm ve hıyanet eseri olarak öldürülmüştür.

Onu bu şekilde öldürülmesi müslüman Türk halkının maşerî vicdanında derin yaralar açmış ve gözlerinde efsâneleşmiştir. Ona her devirde Türkistan halkı yüce bir İslâm ulusu gözüyle bakmış ve onu her yerde saygı ile anmıştır. **Kuteybe**'nin kabri İslâmî teamüllerin bir gereği olarak çevre köy, kasaba ve vilâyetlerden sevabına nail olmak için koşup gelen bir çok kimseler tarafından bugün bile samîmî bir coşku ile zikredilmektedir.

İslâmiyetin Fergâneden Sonraki Yılları:

Kuteybe b. Müslim devrinde ***Fergânede*** temelleri atılan ***İslâm Dini*** daha sonraki yıllarda, bu geniş coğrafyada gelişmiş ve **Fergâne** İslâmın gerçek manada bir öz yurdu olmuştur. Kaynaklarda ***"Fergane halkının hayır ve hasenata çok düşkün olduğu"*** zikredilmek-

tedir[31]. Bu bakımdan başta ***Fergâne*** olmak üzere, bu bölgenin diğer bir çok şehir ve kasabalarına mücahid İslâm gazileri için bir çok ***ribat*** ve ***camiler*** yapılmıştır. Kısa zamanda kaydedilen bu gelişmelerden sonra ***Fergâne*** İslâmın iç-Asya ve ***"Kâfir Türklere"*** giden yolda bir ileri ***"karakol"***, bundan da öte ***"Dâru'l-İslâmla"***, ***"Dâ'ru'l-Küfr"*** arasında bir sınır olmuş ve bir mukâvemet cephesi oluşturmuşturki bu başlı başına bir araştırma konusudur.

Asıl bundan sonradırki; ***Aşağı Türkistan***'ın diğer şehirlerinden kopub gelen *ribat ehli, mücâhid gâzîler, kâfir Türkler*'e akınlarda bulunmak için çoğu kere, ilk bahar ve yaz aylarında ***Fergâne*** de toplanırlardı. Onların burada önce ***at, ok, yay, kılınç*** vs. gibi ihtiyaçları karşılanır, sonra buralardan kendilerine katılan yeni mücâhid Türk gâzileri ile yıldırımları andıran bir güç olurlar, sonra da ***kâfir Türklere*** karşı harekete geçerlerdi ki bunları hiç bir gücün durdurması mümkün olmazdı. Onların bu mübarek hizmetleri sayesinde ve çok yakın bir gelecekte İslâmın ufkunu daraltan bütün çemberler kırılacak, ***Orta Asya*** ve ***Tûran Yurdunda, Hz. Peygamberler*** devrini hatırlatan yeni bir cihad ve İslâmî mücâdele devri başlıyacaktır. Nitekim bu gelişmeleri umûmi olarak değerlendiren **Z.V. Togan** aynen şöyle demektedir:

"Müslüman Türkler ve Fergâne Türkleri, İslâmiyet için "kâfir Türkler" denilen diğer Türklere karşı savaştılarki bu sonuncular, Karyitler, Yabaku (Naymonlar) bir kısım Ciğil Türkleri idi. el-Istaharî'ye

[31] el-Hamevî, IV, s. 253.

göre onların ileri karakolu Fergânenin "Yedikant Kâfir Türkleri idi"[32].

Fakat ***Fergâne***'nin ***Orta Asya Türklüğünün*** öz yurdu oluşu, onların son derece dürüst, mert ve yiğit kimseler olması, bundan da öte onların bir asker için gerekli olan bütün güzel vasıf ve üstün meziyetleri özünde taşımaları, hem ***Emevî*** ve hem de ***Abbâsî hâlifelerinin*** dikkatlerini çekmiş ve hilâfet ülkelerine, ***Fergâneden*** çeşitli vesilelerle binlerce Türk getirtilmiştir. Bunlar paralı askerler olarak hilâfet ülkelerinde çok önemli görevler yapmışlardır. ***Emevîler*** devrinden başlıyarak, ***Abbasîlerin*** gelişme devri özellikle **el-Memun** ve **el-Mutasım** devrinde, hilâfet ordusunun bütün kapıları bu yağız görünüşlü yiğit Türklere sonuna kadar açılmış ve bu böyle **el-Mütevekkil** devrinin (847-861) sonuna kadar devam etmiştir.

Abbasîler devrinde, hilâfet ordusunda özel ***"Fergâneliler*** oluşan ***"bir birlik"*** kurulmuş ve bunlara ***Samarrada*** ayrı özel bir yer tahsis edilmişti[33]. Bütün bunların ***Fergane*** ve çevresinde ***İslâm Dininin*** yayılmasında yeni bir hamle oluşturduğu, yüzlerce ***Fergâneli Türk***'ün ***İslâm Dini*** ve Allahın hidâyetine koştuğunda kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Buraya kadar olan araştırmalarımızda **Kuteybe b. Müslimin: *Baykent, Buhara ve Semerkant*'ta** giriştiği İslâmlaştırma hareketi üzerinde durulmuş ve ilk defa, tarihte bir eşi ve benzeri olmıyan, üstelik bir askeri komutan tarafından ve tamamen bir askeri disiplin ve

[32] Togan, Z.V., ***Kuran ve Türkler***, s. 17.
[33] Kitapçı, Z., ***Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru***, İstanbul, 1987, s. 56 vd.

otorite içinde gerçekleştirilen bu ***"İslâmî hareketin"*** tarih objektifinde genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Gerçekte ***Fergâne***'de ***İslâm Dini***nin yayılma ve gelişmesinde; **Kuteybe**'nin fazla bir yeri olmamıştır. Esâsen **Müslüman Fatih,** bu beklenmedik baş döndürücü olaylar karşısında buna ne fırsat bulmuş ve nede zamanı olmuştur. Ne varki ***İslâm Dini***nin İç-Asya ve kâfir Türklere karşı çıktığı bu tarihi yolculukta ***Fergane Türklüğünün*** her zaman ayrı bir yeri ve unutulmaz hizmetleri olmuştur. Bu bakımdan daha sonraki hayırlı gelişmeleri izah edebilmek için bu çereve içinde Fergâne coğrafyasına dikilen İslâm fidanı üzerinde durulmuş ve konu bir bütün hâlinde okuyucuya sunulmuştur.

Diğer taraftan İslâm meşalesinin ***Tûran Yurdunda*** tutuştuğu bir sırada ve **Kuteybe**'nin hiçte beklenmedik bir zaman da ve vahşi bir şekilde öldürülmesi, Türkler arasında başlatılan bu İslâmlaştırma hareketi içinde tam bir yıkım olmuştur. Haddizatında **Kuteybeye** indirilen darbe, bir manada ve Türk yurtlarında yeni dikilen bu İslâm fidanına indirilmişti. Bu bakımdan asıl konuya bir son vermeden önce **Kuteybe**'nin ölümünden sonra İslâmî hareketin genel bir değerlendirmesinin yapılması herhalde çok yararlı olacaktır.

İslâmlaştırma Hareketine Umumî Bir Bakış:

Kuteybe, Doğu Tûran Yurdunda ne kendinden önce, ne de sonra gelen valilerden hiç birine nasib olmıyacak kadar uzun bir süre valilik yapmış ve bu zaman zarfında, ***Orta Asya***'da siyâsî Arap hâkimiyetini kesin bir şekilde yerleştirmeye muvaffak olmuş büyük bir

Arap komutanıdır. Nitekim bir çok ***Batılı*** ve ***Doğulu*** yazarlar, **Kuteybe**'nin Türk yurtlarında ve bu uzun valilik yılları sırasında ceryan eden olaylar, O'nun siyâsî ve dinî icraatını bir çok yönlerden değerlendirmişler ve kayda değer görüşler ortaya atmışlardır. Bunlardan **L. Rasony;** *Tarihte Türklük* adındaki kıymetli eserinde **Kuteybe b. Müslim**'i, bölgede ***islâmiyetin yol açısı, itici ve sürükleyici gücü*** olarak görmekte ve çok önemli bir gerçeği vurgulamaktadır[34]. Ama, **J. Wellhausen** böyle değildir. O, bu büyük Arap Komutanına karşı ateş püskürmekte ve onu çok ağır bir dille itham etmektedir. O'na göre Kuteybe, ***harblerde çok zalimâne ve hâinâne hareket ediyordu. Allah için yani İslâm'ın menfaatine olan şeylerde ahde vefâ etmekten bile çekiniyordu.*** O, daha da ileri giderek Kuteybe'ye, ***"başarılarını çoğu zaman vicdansızığını meydundu"*** diyebilmektedir[35].

Mamafih, **J. Wellhausen** gibi müteassıp bir papazdan ***İslâm Dini***nin, ***Aşağı Türkistan***'da yayılma ve yerleşmesinde bu derece hizmet eden **Müslüman Fatihe** başka türlü bir ifâde kullanması elbette beklenmemelidir. Bu kabil batılı yazarların dinî konularda özellikle ***İslâm*** ve ***Hıristiyanlıkla*** ilgili meselelerde objektif davranmaları mümkün değildir. Zira onların **Kuteybe** ve onun gibi İslâm kahramanlarına karşı duydukları düşmanlıklar ve kullanageldikleri seviyesiz ifâdeler, onların şahıslarına değil İslâmiyetin gelişme ve inkişafına yaptıkları hizmetleri dolayısıyladır. **Kuteybe**'ye yöneltilen bu ağır ithamlar isbat edilsin veya edilmesin, O, başarılı askerî

---

[34] Rasony, L., ***Tarihte Türklük,*** Ankara, 1971, s. 199.
[35] Wellhausen, J., a.g.e., s. 208-209.

harekâtıyla **Ceyhun Nehri**'nin ötesinde ***ilk defa Arap hâkimiyetini çok sağlam bir şekilde yerleştirdiği gibi***[36]. ***İslâm Dini***nin diğer dinlerle olan mücadelesinde siyâsî üstünlüğünü de sağlamıştır.

Bu bakıman **Kuteybe** daha objektif batılı yazarlar tarafından bile meselâ **S.W. Muir, *İslâm Dininin en büyük kahramanlardan biri*** olarak ifade edilmektedir[37]. H.A.R. Gibb'in ise daha tatmin edici yorumları vardır. O'na, göre ***Kuteybe Türk yurtarında İslâm Dininin daha sonraki nüfuzunun dayanacağı sağlam temeli atmış ve bir eser vücuda getirmişti. Her ne kadar İslâm binasının üst kısımları daha sonraki yılların şiddetli fırtınalarına dayanacak derecede kuvvetli değil idiyse de, temeli çok iyi atılmıştı. Fakat binanın yapımındaki hata sadece mimara da yüklenmemelidir.* Gibb**, meselenin diğer yönünede işaret etmekte ve haklı olarak şöyle demektedir: ***Ancak Mimar, hayatının son senelerinde her şeyi askerî şan ve şöhretine fedâ etmiş ve İslâm binasını tamamlamadan evvel ölmüştür. Ne yazık ki, Kuteybe'nin vücuda getirdiği eserinin çoğu O'nun ölümünü takibeden altı sene içinde sarsılmıştı***[38].

Fakat daha ziyade askerî şan ve şöhret peşinde koşan Kuteybe, ne yazık ki bu atılan temeli İslâmiyetin din, sanat, kültür, felsefe ve bir bütün olarak İslâm Medeniyetini muazzam bir abide haline getirerek tamamlayamamıştır. Esasen O, bu büyük hamleyi ne yapmayı düşünmüş, ne de vakti olmuştur. Şüphesiz daha

[36] Lewis, B., ***The Arabs in History***, London, 1964, s. 76.
[37] Muir, S.W., ***The Caliphate***, Bairut, 1963, s. 377.
[38] Gibb, H.A.R., ***Orta Asya'da Arap Fütûhatı***, çev. M. Hakkı, İst. 1930, s. 48.

sonraki devirlerde, bu bereketli topraklarda özellikle Türklerin büyük kitleler halinde İslâm Dinine girmelerinden sonra, değil Orta Asya, hatta bütün Orta-Doğu ve Avrupanın ufkunu kaplıyacak muhteşem bir medeniyet yükselecek ve Kuteybe'nin attığı sağlam temel böylece tamamlanmış olacaktır.

Kuteybe'nin, askerî şan ve şöhrete ne kadar büyük önem verdiği Onun, **Çin**'e gönderdiği bir heyetin davranış ve tutumundan çok daha iyi anlaşılmaktadır. Fetih hareketleri **Kaşgar** istikâmetine kaydırıdığı zaman Çin hükümdarı Kuteybe'den bir heyet göndermesini ve Taberî'nin rivayetine göre bu heyetin ***İslâm dinî hakkında bilgi vermesini ve aydınlatmasını istemiştir***[39]. Gayet gösterişli on iki kişiden oluşan ve **Hübeyre b. Müşemrec el-Kilâbî**'nin başkanlığında ***Çin***'e gönderilen bu heyetin içinde, ***İslâm Dini***ne hakkıyle vakıf, tek bir din alimi bulunmadığı gibi, heyet ***Çin***'de kaldığı sürece askerî gösterişten, tufelyîce hareket ve böbürlenmelerden başka, hiç bir şey yapmamıştır.

Kuteybe'nin bu hareketlerini bizim çok tabii olarak karşılamamız gerekmektedir. Zira O, her ne pahasına olursa olsun, kendisinin hâmisi **Haccac b. Yusuf**'un tesbit ettiği **büyük stratejiyi** uygulamak istemiştir. Kendisi ***Doğu Tûran Yurduna*** bunun için vali olmuştu. ***Çin***'e kadar olan bütün **Türk Yurtlarını** hatta **Çin**'de dahil fethetmek, Arap hâkimiyetini bu geniş topraklarda kesin bir şekilde yerleştirmek, bu stratejinin belkemiğini teşkil etmekte idi. Şüphesiz bu gayeye hizmet ettiği için de ***İslâm Dinini***

[39] et-Taberî, VI, s. 501-502.

desteklemiş ve çok kahraman, cesur bir millet olan Türkler arasında onun yayılmasını istemiştir. Bunda şüphesiz büyük ölçüde muvaffakta olmuştur.

Bütün bu tenkit edilebilecek yönlerine rağmen Kuteybe'nin Aşağı Türkistan'da, İslâmiyetin tutunma ve yerleşmesinde şüphesiz büyük hizmetleri olmuştur. Bu bakımdan, yukarda işaret edildiği gibi, başta **Narşahî** olmak üzere, diğer bir çok İslâm tarihçileri **Kuteybe**'nin İslâmî faaliyetleine ince bir hayranlık duymuşlardır. Özellikle Narşahî, onun bu yüce hizmetlerini, övgü dolu ifâdeleri ile şöyle dile getirmektedir:

"Kuteybe İslâm Dininin yayılması için çok büyük güç ve gayret sarfetmiştir. Şerîatın ahkamını uygulamada ihmali görünenleri hiç çekinmeden cezalandırdı. İslâm hidayet filizini insanların kalplerine dikti. Allah, bu büyük hayrın sevabını O'nun ahiret hayatının azığı kılsın. Amin!"[40].

Kuteybe'yi bu şekilde takdir eden klâsik İslâm Tarihçilerinden biri de **İbni Kesir**'dir. Büyük tarihçi, aynı zamanda büyük müfessir **İbni Kesir; Kuteybe** ile ilgili çok hayırhah ifadelerinden birinde aynen şöyle demektedir:

"Ümeranın ulularından biri olan Kuteybe, aynı zamanda, büyük ve kahraman bir komutandır. Allah, O'nun vasıtasıyla o kadar çok kimseyi hidayete ulaştırmıştır ki, sayılarını ancak Allah bilir. Bu kimseler,

[40] Narşahî, s. 73.

müslüman olmuşlar ve Allah'ın Dinine sımsıkı sarılmışlardır"[41].

Kuteybe ile ilgili bu sitayişkâr ifadelerinde, müellif, zahirde olmasa bile netice itibariyle haklıdır. Zira, Arap siyâsî hakimiyeti, Türk Yurtlarında bir kere yerleştikten sonra, **Kuteybe** devrinde olmasa bile zamanla İslâm hakimiyeti de bu topraklarda yerleşmiş ve Türkistan'ın belli başlı büyük şehirleri İslâm kültür ve medeniyetinin göz kamaştırıcı birer merkezi olmuşlardır. Bu hususla ilgili bir başka rivayeti nakletmek için, biz çok daha gerilere, belki de Kuteybe devrine gideceğiz. Bahilî Kabîlesi mensuplarından, şair **Abdurrahman b. Cemmane,** Kuteybe'nin vefatı dolayısıyla yazdığı bir mersiyesinde şöyle demektedir:

"فما رزي الإسلام بعد محمد   بمثل أبي حفص فبكيه عبهرا"

"İslâm Dini, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Ebî Hafs'ın[*] ***kaybından daha büyük bir musîbet görmedi. Abhar***[**] ***ağla! Artık gözler onun için yaş yerine kan akıtsın!"***[42].

Kuteybe'nin böyle, beklenmedik bir zamanda ve hunharca öldürülmesi sadece Arap siyâsî hakimiyeti için değil, ***İslâm Dini***nin ***Orta Asya***'daki müstakbel mukadderatı ve Türkler arasında yayılması yolunda da şüphesiz büyük bir yıkım olmuştur. Şimdi burada karşımıza önemli bir sual çıkmaktadır. O da **Kuteybe**'nin,

[41] İbn Kesir, ***el-Bidâye***, Beyrut, 1966, IX, s. 167.
[*] ***Ebî Hafs***, Şiirde Kuteybe'nin künyesidir.
[**] ***Abhar***, Kuteybe'nin çocuklarından birinin anasıdır.
[42] et-Taberî, VI, s. 521.

bu muhteris ve onun başarılarını çekemeyen ufuksuz silah arkadaşları tarafından öldürülmesi ile *İslâm Dini, Araplar,* Orta Asya müslümanlığı ve *Türkler* neler kaybetmiştir? Herhalde şimdilik asıl cevap verilmesi gereken soruda bu olmalıdır.

1-Arap siyâsî hâkimiyetinin İç-Asya ve Çin'e doğru ilerlemesi ve büyümesi tamamen durmuştur. Kuteybe'nin zavallı bir mâceradan öte gitmeyen ve neticesi koca bir sıfır olan Fergane ve Kaşgar seferi ile Seyhun havzasındaki Türk varlığı çökertilmiş, imparatorluğun doğu sınırlarının emniyeti âdeta çökmüştür. Çinliler bu defa Araplar için çok daha tehlikeli bir duruma gelmiştir. Çinlilerin bu tarihi fırsattan yararlanmaya kalkışmamaları, her şeyden önce İslâm Dininin Orta Asya'daki geleceği ve Türkler arasındaki yayılması açısından ancak Allah'ın bir lutfu olmuştur.

2-Kuteybe'nin siyâsî fetiher yanısıra, Türk yurtlarında başlattığı İslâmlaştırma kampanyasına fazla bir önem verilmemiş ve İslâmiyetin İç-Asya Türklüğüne ulaşmasının hızı kesilmiştir. Bu ise Orta Asya Türk boylarının büyük kitleler halinde müslüman olmalarını tam iki asır geciktirmiştir.

3-İslâm Dini; Aşağı Türkistan'da, bir çok din ve kültürlerin çarpıştığı bu bölgede, Arî ve Sâmî dinlere karşı başlattığı korkunç mücadeleside bir anda devlet desteğinden tamamen mahrum edilmiş ve yalnız bırakılmıştır. İslâmiyet; daha yavan bir ifâde ile Emevîlerin devlet politikası olan Arabizme tekrar dönen Horasan Valileri, hayır Arap burjuva sınıfının; yerli halk ve Türklere karşı göstermelik bir asiller dinî hâline gelmiştir. Araplar her hâl-ü kârda müslüman kabul edilecek ve Arapların dışında kalan yerli halk, Türklerde dahil milliyeti ve dinî ne olursa olsun vergi mükellefi (haraç, cizye gibi) olarak kalacaklardı. Arapların bu ağır vergi yükü altında inleyenler arasında, gayr-i Arap müslümanların, bunlara Türklerde dahil, çok ayrı bir yeri vardı.

4-Değerli Arap komutanı Kuteybe'nin vefatından sonra İslâmiyetin Türkler arasında yayılması, Horasan'a gelen Arap valileri tarafından bir devlet politikası olmaktan çıkmış ve bu böyle devam edip gitmiştir. İslâmiyet bir dereceye kadar kendi kabuğuna çekilmiş ve Arap siyâsî hakimiyetinin yayıldığı bölgelerde, Arap devlet adamlarının bütün engellemelerine rağmen, kendi mütevazi imkanları ve bu işe gönül vermiş müslümanların ferdi gayretleri ile yayılmaya devam etmiştir.

5-Bundan sonra İslâm Dini, diğer Türk şehirleri ve İç Asya'da yayılmasında Müslüman Araplar tamamen devreden çıkacak ve İslâm hidâyetini steplerde yaşayan Türklere, Kuteybe b. Müslim'in delâletiyle müslüman olan ve ekseriyetinin Türklerin oluşturduğu yeni İslâm cemaati ile gidecektir. Yani, Türklerin yüzde yüzlere varan büyük çaptaki müslümanlığı yine Türkler vasıtasıyla olacaktır.

Bunlar bizim **Kuteybe b. Müslim**'in böyle hiç te beklenmedik bir anda ve İslâma hizmetinin en verimli olduğu bir dönemde, kendi silâh arkadaşları ve ganimet ortakları tarafından hunharca öldürülmesi ile ortaya çıkan

bazı acı gerçeklerdir. **Kuteybe**'nin böyle, feci bir şekilde öldürülmesi ne ***İslâm Dini*** ve ne de ***Orta Asya Fetihlerinin*** hayrına olmuş ve onun tarafından başlatılan bu iki büyük hareketin ikisinin de yarım kalmasına sebeb olmuştur.

Gerçekte **Kuteybe;** bu bitmez tükenmez gayretleri ile ***İslâm Dininin,*** daha sonraki yıllarda ***Orta Asya*** ve ***Türk Boyları*** arasında göstereceği baş döndürücü gelişmelere bir başlangıç olmak üzere, bu ***büyük oluşumun*** temellerini atmış ve İslâm hidayetinin bu bereketli topraklara tohumlarını serpmişti. Ne yazık ki, daha sonra gelen başta askerî valiler olmak üzere Emevî devlet adamları; onun, temelini attığı ve yarım bıraktığı bu muazzam eseri tamamlamak şöyle dursun, ilgi dahi göstermemişlerdir. Hatta bir çok hallerde İslâmî gelişmelerin yanında olacakları yerde, tam karşısında olmuşlardır.

Yukardan buraya kadar olan açıklamalarımızda ***Türk Yurtlarında İslâm Dini'nin Yayılması*** üzerinde durulmuş ve steplerde duyulan ***"İlk ezan sesleri"*** hakkında ilk defa çok geniş bilgiler verilmiştir. Mâmâfih bu çok önemli konuya son vermeden önce, bizim üzerinde durmak istediğimiz iki önemli Türk bölgesi daha vardır. Bunlardan; ***Birincisi Harzem ve İkincisi ise Cürcan ve Dehistan*** bölgeleridir.

Her nekadar **Kuteybe,** ***Semerkanttan*** önce ***Harzemi*** fethetmişsede bu Türk bölgesinde, İslâm Dininin yayılması için hiç bir ciddi faaliyette bulunmamıştır. Buna sebebte ***Müslüman Fatih'in*** asıl gücünü siyâsî fetihlere

vermesi ve öncelikle ***Çin Seddine*** kadar yayılan ***Türk Yurtlarını*** en kısa bir zamanda fethetmesi idi. Zaten **Haccac b. Yusuf** tarafından kendisine verilen talimat da bu idi. Bu bakımdan ***Harzem*** sadece siyâsî manada fethedilmiş, müslüman idareciler işbaşına getirilmiş ve böylece İslâm hidayetinin nurlu yolunun önü kendiliğinden açılmıştır. Hemen şunu ifâde edelimki, ***Harzem***'in siyâsî manada fethedilmesi bile ***İslâm Dini***'nin, bu Türk bölgesinde yayılması için çok güzel bir fırsat olmuştur. Zira İslâm hidâyet güneşinin ilâhî ışıkları çok geçmeden bu topraklar üzerine düşmüş ve ***Harzem Türk Yurdu*** kısa zamanda ***İslâm Dini***'nin kutsal bir ocağı, İslâm Kültür ve Medeniyetinin parlak bir bucağı hâline gelmiştir.

Mâmâfih ***Harzemdeki*** bu İslâmî gelişmeler, ***Hazar Kıyıları, Kafkasya, Kara Denizin*** kuzey kesimleri, ***Don-Volga*** boylarına kadar yayılan bu geniş bölgelerde yaşayan ***Türk boyları*** arasında, ***İslâm Dini***'nin yayılmasındaki birinci derece etkili olmuş ve bu sâyede binler onbinlerce ***Türk Müslüman olmuşlardır.*** Bu hayırlı gelişmeler üzerinde bundan sonraki bölümlerde çok daha geniş bir şekilde durulacak ve ***Harzem Türkleri*** arasında ***İslâm Dini***'nin yayılması çok daha müstakil bir konu oarak ele alınacaktır.

Cürcan ve Dehistan'a gelince, ***Müslüman Fatih***'in bunu aklından geçirmemiş olması mümkün değildir. Ne varki onun, bu düşüncesi fikir planında kalmış esasen o, buna ne zaman ve ne de fırsat bulmuştur. Bu bakımdan **Kuteybe**'nin ***Şam***'da ve Halifenin yakın çevresinde bulunan düşmanları bunu dillerine dolamışlar ve her

fırsatta *Kuteybe*'yi yeni halifenin gözünden düşürmek için bir silah olarak kullanmışlar ve bunda başarılı da olmuşlardır. **Kuteybe**'yi bu şekilde istismar edenlerin başında ise **Yezid b. el-Mühelleb** geliyordu. **Yezid b. el-Mühelleb** en sonunda yeni halife **Süleyman b. Abdü'l-Melik** (75-717) tarafında ***Doğu Tûran Yurdu***na vali olarak gönderilmiştir(715)[43].

Yezid buraya vâli olarak geldikten sonra, bütün hısmıyla ***Cürcan ve Dehistan Türkleri*** üzerine yürümüş ve buralar bir kan ve ateş kasırgası olarak ele geçirilmiştir. Bütün bu acı olaylar ve siyâsî gelişmeler bu kitabın konusunun dışındadır. Ne varki bu en zor şartlar altında bile ***İslâm Dini*** kendisine has imkanlarla ***Cürcan ve Dehistan Türklerine*** ulaşmış ve başta ***Cürcan Türk Beyi*** **Sul-Tekin** olmak üzere binlerce, onbinlerce Türk müslüman olmuş ve bir cihad eri olarak ilk defa İslâm sancağı altında toplanmışlardır. İşte bundan sonraki sayfalarda bütün bu hayırlı bir o kadar da ilginç gelişmeler üzerinde durulacak, ***Cürcan*** ve ***Dehistan***da ***İslâm Dini***'nin nasıl ve hangi şartlar altında yayıldığının genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

[43] el-Kûfî, IV, s. 208, et-Taberî, VI, s. 523, İbnü'l-Esir, V, s. 23.

VI.

CÜRCAN VE SUL TÜRKLERİ ARASINDA İSLÂMİYET

İslâm Sancağı Altında İlk Cihad Erleri

Cürcân'ın Tarihi Geçmişi ve Türklük Süreci:

İslâm Dininin, bu erken devirlerde sıçradığı en önemli Türk bölgelerinden biriside ***Cürcan, Dehistan*** ve buralarda mekan tutmuş olan ***Sul-Türkleri***dir. Gerçekte **Cürcân;** *Hazar Denizinin* güney doğusunda çok geniş ova ve yaylaları ile sulak bereketli, her türlü meyve özellikle nârenciye ve sebzeleri bol bir ülke idi[1]. Önemli nehirlerinden birisi ***Cürcân*** diğeri ise ***Etrek*** nehri idi. Etrek nehrine gelince; üzerinden geçmesi çok zor ve inadına azgın akan bu nehrin iki tarafında uzun asırlardan beri çok yoğun bir şekilde ***Türkler yaşadığı*** için ***"Türk Nehri"*** anlamına bu isim verilmiştir. ***Etrek*** *"Türk"* kelimesinin çoğulu olan arapça *"Etrâk"* kelimesinin hazfedilmiş[*] şeklidir[2]. ***Cürcân ve Artrâbad*** önemli şehirleri arasında bulunuyordu.

Cürcân'ın böyle sulak, yeşillik, bereketli, yaşaması kolay bir ülke, olması sebebiyledirki kuzeyden gelen ***göçebe Türkler,*** İslâmi fetihlerden çok daha önceki devirlerde buralara gidip yerleşmek için çok büyük bir ilgi

[1] el-Makdîsî, ***Ahsenü't-Tekâsim***, Leiden, 1906, s. 288, el-Hamevî, II, s. 119, Hartman, R., ***Cürcân***, İA, III, s. 245.
[*] Bazı Arapça kelimelerin bir harfinin alınmış şekline hazif denilir.
[2] Le Strange, G., a.g.e., s. 418.

göstermişlerdir. Her ne kadar ***Sâsâniler Devrinde*** bu Türk göçlerini durdurma için ***Şehristan-ı Yezdücerd ve Şehr-i Firaz*** kaleleri, hatta hudut boylarına ***Hazar Denizinin*** kıyısından başlamak üzere binlerce klm. uzunluğunda duvarları yaptırılmış ise de[3] bunlar hiç bir zaman yeterli olmamış ve *göçebe Türkler,* büyük mal varlıkları ile buralara gelip yerleşmeye devam etmişlerdir. Böylece ***Cürcân ve Dehistan*** İslâmiyetin buralara ayak basmasından asırlarca önce çoğunlukla ***Türklerin*** yaşadığı bir ***"Türk Yurdu"*** haline gelmiştir. İlk devir İslâm tarihçilerinden biri olan ve Türklerle ilgili bir çok konularda çok ilginç açıklamalarda bulunan **İbn A'sem el-Kûfî, *"Cürcân ve Dehistan'ın Türklük sürecini"*** şu şekilde anlatmaktadır:

"وكانت جرجان في زمن العجم وسلطانهم قد حوطوا عليها حائطًا من الآجر فجعلوها حصنًا لا يرام وتحصنوا به من الترك".

"Cürcân; acemlerin güçlü idareleri döneminde etrafı kerpiçten yapılmış ve kimsenin aşamıyacağı surlarla çevrilmiş bir şehir idi. Türklerden bu şekilde korunmuş oluyorlardı. Sur duvarlarının bir ucu Hazar Denizinden başlamak üzere ülkenin içlerine kadar uzanıyordu. Zirâ Harzem cihetinden gelen Türk göç dalgaları ancak bu duvar sayesinde durdurulabilmişti. Öyleya; ***Sabur-u Zü'l-Ektaf, Husrev b. Hürmüz, Nuşirevan ve Kubaz b. Firuz*** *hep bu Türk göçlerini durdurmak için çırpınıp durmuşlardır. Nevarki onların sayılarının çokluğu ve üstelik çok güçlü, harpçi kimseler oldukları için bunda başarılıda olamamışlardır.*

[3] Marquart, J., Eransahr,, s. 51, 56, kr. el-Kûfî, III, s. 162.

Türk göçebe akınlarını bu kale duvarlarıda engelleyememiş, en sonunda Cürcan halkı onlarla "Sulh" yapmışlar ve birlikte yaşamak durumunda kalmışlardır. Asıl bundan sonra buralara (Harzem cihetinden) daha çok Türk göçleri olmuş ve onlar daha da çoğalmışlardır. Onlardan çok büyük bir kısmı ***Dehistan'a*** *çekilmiş ve* ***Cürcân*** *üzerine saldırılarda bulunmuş ve onlara çok büyük zayiatlar verdirmişlerdir. Cürcanda bu durum böyle* ***İslâm Dininin*** *buralara gelmesine kadar devam etmiştir"*[4].

Değerli tarihçimiz **E. Esin**'e göre bunlar genellikle ***Oğuzların*** büyük bir kolu olan ***Sul-Türkleri*** idi[5]. **İbn Asem** bu Türkler'in genellikle ***Harzem*** yönünden geldiklerini kaydetmektedir[6]Bu açıklamalarımızdan da anlaşıldığı gibi ***Cürcan*** ve ***Dehistan*** uzun tarihi seyri içinde tamamen ve her zaman Türk nüfuz ve hakimiyeti altında kalmış ve ***Müslüman Araplar,*** buralara geldiklerinde bu yerli Türkler ve muharip Türk unsuru ile karşılaşmışlardır.

Cürcân ve Dehistan'ın Dini Yapısı ve Eski Dinler:

İslâmî fetihler sırasında bölgenin diğer bir kısım eyâletlerinde gördüğümüz ibi, ***Cürcân ve Dehistan,*** Türk hükümdar âilelerinden daha ziyade **"Sul"** adı ile zikredilen bir hanedanın nüfuz ve hâkimiyeti altında bir ***"Türk Beyliği"*** görünümünü arzediyordu. Buna rağmen ***Cürcan ve Dehistan***'ın dini durumu, diğer Türk ülkeleri, b

[4] el-Kûfî, III, s. 162.
[5] Esin, E, a.g.e., s. 145, 147.
[6] el-Kûfî, III, s. 163.

arada Doğu Tûran Yurdundan pekte farklı değildi Zira, ***Zerdüştlük, Nastûrilik*** ve bir dereceye kadar ***Mûsevilik*** (Yahudiler), İslâmiyetten çok daha önceki asırlarda buralara gelmişler ve yerli halk arasında fazlasıyla kabul görmüşlerdir. **el-Makdisi'**den öğrendiğimize göre ***Yahudiler*** daha ziyade ***Ahur er-Bât*** şehrine yerleşmişler ve bura halkının çoğunluğunu teşkil ediyorlardı[7].

Bu ***Ârî*** ve ***Sâmî*** dinlerin yanısıra ***Oğuz Türkleri*** vasıtasıyla ***"Gök Tanrı-Tek Tanrı"*** veya ***Şamanizm*** de bu topraklara girmiş ve ***Türkler*** tarafından temsil edilmiştir. ***Budizm*** ve ***Manihaizmin*** buralarda pek fazla bir başarı gösteremediği anlaşılmaktadır. Yerli halk üzerinde daha ziyâde ***Mecûsiliğin*** etkili olduğu görülmektedir. O kadarki Sul Hanedan ailesi bile atalarının dinini ***"Gök Tanrı-Tek Tanrı",*** terkederek çoktan ***"Mecûsî"*** olmuşlardı. Nitekim İslâmi kaynaklar bu konularda bize aynen şöyle demektedir:

"وكان صول رجلاً تركيا كان هو وأخوه فيروز ملكي جرجان تمجسا وصارا أشباه الفرس."

"Sul Türk asıllı bir kimse idi. Kendisi ve kardeşi Firûz bu iki Cürcan, beyi sonradan mecûsiliği kabul etmişler ve sonraları tam bir Farslı (gibi) olmuşlardır"[8].

Haddi zatında ***Sul-Tekin*** ailesi sadece ***"Mecûsi"*** değil bir İranlı gibi olmuş ve hatta isimlerini bile değiştirmişlerdi. Artık onlar bundan sonra ***Mangıslakta***

[7] el-Makdîsi, s. 355.
[8] İbn Hallikan I, s. 27, el-Hamevî, ***Mu'cemü'l-Üdeba,*** I, s. 260, el-Istafani, K. ***el-Egâni,*** I, s. 43, Kitapçı, Z., ***et-Türk,*** s. 280.

bulunan Otağ şeklindeki atalar tapınağının da delâlet ettiği gibi milli geleneklerin yanında Sâsânî kültür ve nüfusuna açık bulunuyorlardı[9].

Bu arada hemen şunu ifade edelimki; ***Türk milli şuuru,*** İran milli varlığına gösterdiği hassasiyeti hiç bir zaman ne ***"Mecûsisilik" ve "Manihaizm"*** gibi kadim İran dinleri, ne de ***İran dil ve kültürüne*** göstermiş, Türk toplumu İran kültürüne açık bir hale gelmiş hatta zaman zaman ***Farsça*** Türklerin devlet dili bile olmuştur. Ne ilginçtirki ***İslâm Dini*** bunu bir dereceye kadar engellemeye çalışmış ***"Sünni İslâm doktrini"*** ve ***"Hanefilik"*** hiç şüphesiz ***"İran Şiiliğinin"*** karşısına dikilmiş, Türk milli şuurunu beslemiş ve İran milli varlığına karşı her zaman uyanık olmamızı sağlamış ve bu bugünlere kadar gelmiştir. ***Sünnîliğin*** ve ***Hanifliğin*** bu yönü hiç bir zaman unutulmamalıdır.

Bununla beraber tıpkı ***"Mecûsilik"*** gibi, ***Nastûrilikte*** bu topraklarda gelişmiştir. O kadarki ***Nastûrilerin*** 553 yılında ***Cürcanda*** bir ***piskoposluk*** kurdukları gözönüne getirilirse, durumun ciddiyeti bir kere daha kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Onlar bir çok ***Türkün,*** Hıristiyanlık dinine girmesini sağlamışlardır. Müslüman Arap Fatihleri bölgeye ayak bastıkları zaman, bu realiteyi görmüşler, onu kabul etmek hatta özel ***"Barış Anlaşmaları"***nda bu durumu pekiştirmek mecburiyetinde kalmışlardır.

[9] Esin, E., a.g.e., s. 145.

Nitekim **et-Taberî**'den öğrendiğimize göre; ***Dihistan ve Cürcan*** Türk Beyi **Ruzban b. Sul ile Süved b. Mukrin** arasında 639 yılında yapılan ilk ***"Barış Anlaşması"***nda bu durum şöyle ifâde edilmiştir;

"Sul Beyi, Türkler vasıtasıyla Dihistana (kuzeyden) giriş yollarını emniyet altına alacak ve anlaştıkları miktarda cizye ödiyeceklerdir. Buna karşılık Sul Türk Beyi bir haksızlığa uğrarsa müslümanlar ona yardım edecekler, bu arada Cürcan ve Dihistandaki dinler ve onların toplulukları güvence altında olacaktı. Bu arada kimse ülkedeki müslümanlara sert davranmıyacak onları öldürenlerin (malı) ve kanı helâl olacaktı"[10].

İşte ***İslâm Dini,*** Müslüman Fâtihlerle birlikte ***Cürcan***'a geldiğinde karşısına ***"Mecusîlik"*** ve ***Nasturilik*** çıkmış ve o kendi hidâyet yolunda bunlarla kıyasıya bir mücâdele vermiş ve en sonunda muazzam bir dini zafer kazanmıştır. Bundan maksadımız, her şeyden önce bu zorlu, güçlü, gelenekten dindar ***"Mecûsî"*** Türk Hanedan ailesi, ***Cürcan Türk Beyi*** **Sul-Tekin**'in ***İslâm Dini*** ile temasa geçtikten sonra onun beklenen ***"Hak Din"*** olduğuna inanması, ***"Mecûsiliği"*** terketmesi ve bütün varlığı ile müslüman olması ve bütün gücü ile bu topraklarda ***İslâm Dini***ne sahip çıkması idi. Bu, ***İslâm Dini***nin o devirlerinde ***Cürcân ve Dihistanda*** kazandığı en büyük zafer, "Hayır!" ilâhi bir mucize idi.

[10] et-Taberî, IV, s. 152 "ولهم الأمان على أنفسهم وأموالهم ومللهم وشرائعهم." Krş. İbnü'l-Esir; III, s. 25.

Cürcân'a İlk Sahabe Akını:

İslâm Dininin, özellikle **Hz. Ömer** devrinde girişilen fetih hareketleri sâyesinde, ***Cürcân ve Dihistan***'ın kapısını çalmaya hazırlandığı sıralarda bu geniş coğrafi bölgein dini yapısı böyle idi. Yukarda da ifâde edildiği gibi, **Halife Ömer**'in değerli komutanlarından biri olan **Süveyd b. Mukrin,** ***Cürcan'a*** doğru bir askeri sefer düzenlemiş ve Cürcan ***Türk Beyi*** **Ruzban b. Sul,** gösterdiği üstün bir anlayışla, üstelik iki taraf arasında hiçbir kan dökülmeden yazılı bir anlaşma yapılmış ve Cürcân halkı vergiye bağlanmıştır. Barış anlaşmasında ***Cürcandaki*** müslümanlar için özel şarların zikredilmesi bizim dikkatimizi çekmektedir. Zira bu anlaşma ile ***İslâm Dininin; Cürcada*** *yerli halka giden yolu açıldığı gibi, müslüman olanlara hiçbir şekilde aşırı davranılmıyacak, onların canları güvence altında olacak, ayrıca buraya gelip yerleşen müslümanlarda korunmuş olacaklardı. Onlardan herhangi bir kimse her ne suretle olursa olsun öldürülürse, bunu yapan kişinin kanı ve (malı) helal olacaktı"*[11].

Fakat bir müddet sonra bu barış anlaşması geçerliliğini kaybetmiş ve bu durum, **Said b. el-As'ın** bölgeye ikinci bir sefer yapmasına kadar da devam etmiştir (650). Halife **Hz. Osman** zamanında sahabeden bir çok mümtaz kişilerinde katıldığı bir ordu ile ***Cürcan***'a gelen **Said b. el-As,** başta **Ruzban b. Sul** olmak üzere

[11] es-Sehimi, ***Tarih-u Cürcân,*** Beyrut, 1987, s. 45, el-Hamevî, ***el-Büldân,*** II, s. 121, et-Taberî, IV, s. 152, Taberî bu antlaşmanın metnini h. 22/642 senesi olayları arasında vermektedir Z.K.

civar hükümdarları ile her sene bazan 100 bin, bazan da 300 bin dirhem vergi vermek üzere ikinci bir anlaşma daha yapmıştır[12].

Böylece ***İslâm Dini Cürcan'***a, **Hz. Peygamber**'in vefatından daha yirmi sene bile geçmeden girmiş oluyordu. Ne ilginçtirki asıl bu gelişmelerden sonra ***Cürcan,*** bir çok ***"mübarek sahabe"***nin uğrak yeri olmuş ve bir çok sahabe bu topraklara mübârek ayaklarını basmışlardır. ***Cürcânlı*** Türk tarihçi **es-Sehimi;** ***"Tarih-u Cürcan*** adındaki kıymetli eserinde ***Cürcân'***a ayak basan bu sahabelerin eserinde, ulaşabildiği kadarıyla isimlerini vermiştir. Bunların çokluğu karşısında bir insanın şaşırmaması mümkün değildir. Bunlar arasında; **el-Hüseyn b. Ali, Abdullah b. Ömer, Hüzeyfe b. el-Yemâni, Said b. el-Âs, Süveyde b. Mukrin, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Zübeyr,** hatta **Hz. Hasan** gibi bir çok ünlü sahabelerde yer almaktadır[13].

İslâm Dini'ni insanlar arasında yaymanın faziletini bundan da öte, bunun sorumluluğunu **Hz. Peygamber**'den öğrenen bu ***"Peygamber Dostları"*** bu uzak Türk diyârına sırf bir mâcera olsun diye gelmemişlerdir. Onlar buralarda ***İslâm Dini***nin yayılması için cànla başla çalışmışlar ve bir çok kimsenin Allahın hidâyetine kavuşmasına vesile olmuşlardır. Onların vasıtasıyla müslüman olanlar, bunun dışında belkide farkında olmadan bir büyük ululuğa daha

[12] et-Taberî, IV, s. 269, vd, Krş. İbn A'sem, III, s. 163.
[13] es-Sehimi, s. 46.

kavuşuyorlardı. O da ***"Tâbiî"*** olma şerefi idi. Bu bakımdan ***Doğu Tûran Yurdu, Aşağı Türkistan*** ve ***Cürcân*** gibi Türk bölgelerinde ilk defa müslüman olan Türkler, aynı zamanda ***"Tâbiî"*** olma gibi çok büyük manevî bir derece ve mutluluğuna kavuşmuş ***"müjdeli"*** kimselerdi.

Ne varki klasik ***İslâm tarihçileri,*** daha ziyâde siyâsi fetihlere ağırlık verdikleri ve İslâm tarihini bir ***"Arap kahramanlığı"*** hâline getirmek gibi bir zafiyete düştüklerei için ***İslâm Dini***nin, ***Tûran Yurtlarında*** kazandığı muhteşem dini zaferler ve ilk mühtediler hakkında bilgi vermek hususunda yeterinden fazla cimri davranmışlardır.

Bütün bunlar ***İslâm Dini***nin bu ilk devirlerde ***Cürcanda*** kollektif bir heyecan haline geldiği şeklinde de yorumlanmamalıdır. Zira bundan önceki sayfalarda da belirtildiği gibi müslüman ***Arap Fâtihleri,*** özellikle ***Emevîler devrinde*** daha ziyade ***"cizye"*** ve ***"haraç"*** gibi ***"vergilere"*** öncelik tanıdıkları için, ***İslâm Dini***nin, ***Cürcanda*** yerli halk arasında yayılması yolunda fazla bir ciddi tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunmamışlardır. Ancak bunun ***"Cürcanda"*** ve aristokrat Türkler arasında çok büyük istisnâları olmuştur. Bundan maksadımız ***Cürcan'***ın Türk asıllı hükümdarı **Sul-Tekin** ve onun bütün âile efrâdı ve hânedan âilesi, hafta ordusu ile birlikte ve çok samimi bir şekilde müslüman olmaları, ***İslâm Dini***ne sahip çıkmaları ve ölünceye kadar İslâm davasını savunmalarıdır.

Bize göre **Sul-Tekin'in** müslüman olması ve Allah'ın hidâyetine kavuşması kendi devri, belki de kendi asrının en büyük olaylarından biridir. Peki **Sul-Tekin** nasıl müslüman olmuştur? Bu çok önemli sorunun cevabına geçmeden önce **Yezid b. el-Mühelleb'**in kısmende olsa *Cürcan'ın fethi* ve İslâmî tebliğ faaliyetleri üzerinde durmamız gerekmektedir.

Yezid b. el-Mühelleb Cürcân Yurtlarında:

Bilindiği gibi **Kuteybe b. Müslim**'den sonra Doğu Tûran Yurduna askeri vâli olarak **Yezid b. el-Mühelleb** gönderilmiştir (716). **el-Mühelleb**'in haddi-zatında *Cürcân*'ı ele geçirmek ve bu bereketli toprakları gönlünce yağma etmekten başka hiç bir yüce gayesi yoktu[14]. Bunun için **el-Mühelleb** önce büyük bir ordu hazırlamış, daha sonra *Cürcân* topraklarına girmiştir.

O önce **Sul-Tekin**'in asıl nüfuz bölgesi ve hâkimiyeti altında olan *Dehistan*'a yürüdü[15]. Çok feci bir şekilde burasını yağma ve halkını kılınçtan geçirdikten sonra *Cürcan*'a yöneldi. Bir kan ve ateş kasırgasını andıran ordusu ile koca şehri yağma etmekten çekinmeyen bu *Arap komutanı,* Türklere karşı tüyler ürpertici bir katl-iâma girişmeyi ihmâl etmemiş ve **Sul-Tekin**'i kendisi ile istedii gibi bir anlaşmaya yapmaya da mecbur etmiştir[16].

[14] et-Taberî, IV. s. 539 vd.
[15] Wellhausen, J., a.g.e., s. 212, Hartman, R., *Cürcân,* İA, III, s. 245.
[16] et-Taberî, IV, s. 532, 543, 557, el-Belâzuri, 483.

İşte bu anlaşma *Cürcan*'da İslâm'ın önünü açtığı gibi, **Sul-Tekin**'in için de Allah'ın hidâyetine giden yolunu açmıştır. Zira **Yezid b. el-Mühelleb, Sul-Tekin** bu belâlı *Türk Beyinden* gelebilecek tehlikelerden emin olduktan sonra, ülkenin emniyet ve asâyişi ile meşgul olmuş ve idârî manada reform diyebileceğimiz bazı islahatlarda bulunmuştur. O; bu cümleden olmak üzere, *Cürcan*'ın çok harab bir hâle gelen ***"surlarını"*** tâmir ettirmiş ve kuzeyden gelebilecek gayr-i müslim ***Oğuz Türkleri***'nin hücumunu önlemekn istemiştir. O; bu arada Hazar denizine akan ***Cürcân deresi*** havzasında ***Cürcân Şehrini*** kurdurmuş ve daha sonra burası büyümüş gelişmiş, Cürcân Türk medeniyet ve kültürünün çok önemli parlak merkezlerinden biri olmuştur. Ayrıca burada kendi adıyla bir de ***cami*** yaptırmıştır[17].

Fakat bunun Cürcan'da yapılmış ***"ilk cami"*** olduğu da zannedilmemelidir. ***Cürcân***'ın, Arap ileri gelenleri ve müslüman tacirlerin bir uğrak yeri olduğu ve buralara bir çok sahabenin gelip yerleştiği düşünülürse, bundan önce buralarda daha başka başka bir çok ***camilerinde*** yapılmış olması gerekmektedir.

Fakat ***Cürcân ve Dehistanda*** geniş çapta İslâmiyetin yayılması ***Türk Beyi*** **Sul-Tekin**'in müslüman olmasından sonra başlamış ve daha sonra bu bereketli topraklar ***İslâmın öz yurdu*** ve İslâmî ilimlerin beşiği olmuştur. *Sul-Tekin kimlerin tesiri ile ve nasıl müslüman olmuştur?* Bu sorunun cevabı bir yana, **Sul-Tekin** ve onun

[17] es-Sehîmi, s. 49, Krş. Esin, E, a.g.e., s. 146.

müslümanlığı **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han** gibi bir ***"destan"*** dır. Ne varki ***Satuk Buğra Han destanı*** bir ***"Tezkere"*** şeklinde yazıldığı halde **Sul-Tekin**'in bu ilâhi destanı hala yazılmamıştır. Ne ilginçtirki daha sonra **es-Sehimi** tarafından yazılan ***Tarîh-u Cürcân*** adındaki kitaptan ve diğer İslâmî kaynaklarda, bu destanın ancak ip uçları verilebilmiş ve böylece bu ***Türk Beyine*** çok büyük bir haksızlık yapılmıştır. Bu ilâhi destan'ın burada biraz aralanmasında fayda vardır. Şöyleki:

Allah'ın Hidâyetine Giden Yolda Sul-Tekin:

Yezid b. el-Mühelleb, onun ***Cürcân*** ve ***Dehistanı*** fethi ve bu arada cereyan eden baş döndürücü olaylar Sul-Tekin bu inadına zengin ve doğuştan dindar Türk Beyini ***"gerçek hak din"*** ve ***"İslâm realitesi"*** ile karşı karşıya getirmiştir. Önceleri iyi bir ***Şamanist*** olan ve ***"Gök Tanrı"***ya inanan, daha sonra bu inancın muhtevasını doldurmak ve şekillendirmek için ***"Mecûsiliye"*** yönelen ve zorlu bir ***"ateş-perest"*** olan **Sul-Tekin** daha sonra ***"İslâm realitesi"*** ile karşılaşmış, *"karanlık"* ve *"aydınlık"* *"Zulmet"* ve *"Nur"* bir diğer ifâde ile ***"Ahura"*** ve ***"Mazda"*** ilâhları arasında sıkışıp kaldığını görmüş ve bunda, âdeta boğulacak bir hâle gelmiştir. O; aydınlık içinde yaşadığını zannederken, İslâm hidâyeti ve iman nuru karşısında, koyu bir karanlık, zulmet ve cehâlet içinde olduğunu görmüş ve bundan âdeta çok büyük bir vahşet ve dehşet duymuştur.

Daha sonra o; bu memleket ileri gelenleri ve aydınları arasında zaman, zaman örneğini gördüğümüz

gibi, kendi sağ duyusu ile bir ***"hak din"*** arayışına girmiş ve içine düştüğü bu manevi buhrandan kurtulmak için çırpınıp durmuştur. O; bu cümleden olmak üzere; başta **Yezid b. el-Muhellep**'te dahil bir çok samimi müslümanla istişâreler etmiş, ***İslâm Dini*** hakkında bilgiler edinmiş ve en sonunda müsüman olmaya karar vermiştir. Zira ***İslâm Dini;*** hem ***"imanî"*** ve hemde ***"dinî"*** yanı ***amel, ahlak*** ve ***ibadet*** yönünden pırıl pırıl, ilâhî idi ve kendine özel bir ***"hidâyet"*** ve ***iman cezbesi*** vardı. Oysa ***Mecûsîlik*** daha sonraları çok bozulmuş ve ahlaksız bir din olmuştu. Gerektiğinde baba; ***kızı,*** anne ise ***"oğlu"*** ile evlenebiliyordu. Onun bu meselede böyle bir karar verme aşamasına gelmesinde şüphesiz **Yezid b. el-Mühellebin** de çok önemli etkisi olduğunu hiç bir zaman unutmamamız gerekmektedir[18].

Zaten yaratılışı icabı çok dindar ve ona göre asil bir insan olan **Sul-Tekin,** bu şekilde ***İslâm Dini***ni tanıdıktan sonra gönlüne İslâm ateşi düşmüş ve kalbinin derinliklerinden kopub gelen bir aşkla müslüman olmak istemiştir. İşte onun; herkesin gönlünü bir kalbur gibi delik deşik eden İslâm ***"İlâhî destanı"*** da böylece başlamış oluyordu. **Sul-Tekin**'in torunu, **Muhammed b. Sul,** dedesinin İslâm destanını özetle bize şu şekilde anlatmaktadır:

"Sul-Tekin müslüman olmaya karar verdikten sonra **Yezid b. el-Mühellebe** gelmiş ve ona;

---

[18] İbn Hallikan, I, s. 45, 46, el-Hamevî, ***Mu'cemü'l-Üdeba,*** I, s. 166.

"هل في الإسلام من هو أجل من منك لأسلموا على يديه.

"-Sizden daha yüce bir müslüman varmıdır? Tâki ben onun eliyle müslüman olmak istiyorum" demiştir[19].

Hadd-i zâtında bu büyük *"Türk Beyi"* **Sul-Tekin**'in sorduğu bu soru, güncelliğini hiç bir zaman kaybetmemiş ve bu günlere kadar gelmiştir. Zira ben *Nijerya*'da *Jos Ün.*'de hocalığım sırasında, bir toplantıda İslâmiyetin ululuğu, büyük ve yüce bir din olduğundan bahsettiğim zaman karşıma bir papaz dikilmiş ve *"Gerçek bir müslümanı örnek olarak göstermemi,* istemiştir. İşte **Sul-Tekin** parmaklarının ucu temiz, hiç bir günah işlememiş, zulme ve kirli işlere karışmamış bir müslüman arıyordu. **el-Mühelleb** bu soru karşısında irkilmiş, söyliyecek hiçbir cevap bulamamış ve kırık dökük kelimelerle:

"Ben iyi bir müslümanım ama, siz en iyisi İslâm halifesinin huzurunda müslüman olunuz!" demiş ve ona Emevî halifelerinden **Süleyman b. Abdü'l-Melik'i** tavsiye etmiş, ve böylece *"Şam Yolunu"* göstermiştir.

Sul Tekin'in Müslüman Olması:

Hadd-i zatında ona gösterilen *"Şam"* değil, nurlu *Medine yolu,* "Hayır!" bu yolun ucunda ve külli risâlet davası ve manevi varlığı ile dimdik ayakta ve hayatta olan *Hz. Peygamber* idi.

Gerçekte bu memleket âlâlisi ve ileri gelenleri arasında bundan önce de, bunun örnekleri olmuş, onlar

[19] es-Sehimi, s. 194.

bir *"hak din"* arayışına girmişler, gönül ve kalblerini boğan bu karanlık ve zulümden kurtulma için *Medine*'nin aydınlığına koşmuşlar ve *Hz. Peygamber*'in manevi huzurunda müslüman olmuşlardır. Tûran yurdundan *Medine*'ye uzanan bu ilâhi hidayet yolcularından bizim şimdilik bildiğimiz üç büyük yolcu vardır. Bunlar bir manada ve şaşılacak tarzda aynı kaderi *"alın yazısını"* paylaşmış ulu kişilerdir.

Bunlardan birincisi **Selman-ı Fârisi** idi. Zengin, şerefli bir âile ve koyu bir *"Mecûsî"* olmasına rağmen **Selmân** daha sonra, sonsuz bir *"hak din"* arayışına girişmiş ve susuzluğu giderecek bir damla *"su"* hidâyet *"şerbeti"* için Şam'a gelmiş, oradan bin bir zorluk ve çileli bir yolculuktan sonra *Medine*'ye ulaşmış ve yüzünün nuru cihanı aydınlatan bir *"yüce Peygamber"*in huzurunda müslüman olmuştur[20].

Bu hidayet yolunun ikinci temsilcisi ise *Belh*'teki "Nev Bahar" mabedinin Türk asıllı büyük ruhânî ruhbani, yani bir diğer ifade ile *"Barmağ"* veya *"Barmak"* idi. Budizm'in *"Nirvana"*sında bir *"Yüce Varlığa"* ve sonsuz bir huzur ve mutluluğa sığındığını zanneden bu Türk rûhahi ruhbanı yani *"Barmak"*ı, İslâm realitesi ile karşılaştıktan sonra bunun kâinatın asıl sahibi "ALLAH" (c.c.) olabileceğini düşünmüş ve kendinin hazırladığı çok büyük bir hediye kervanı ile birlikte *Medine*'ye kadar gelmiş, **Hz. Osman** zamanında ve **Hz. Peygamberin** manevi huzurunda müslüman olmuştur.

[20] es-Sehimi, s. 46.

Şimdi *Medineye* uzanan nurlu hidâyet yolunun asıl üçüncü büyük yolcusu ise **Sul-Tekin** olacaktı. Kalbi müslüman olmanın ateşi ile yanıp tutuşan **Sul-Tekin** böylece aradığı gerçek müslümanı bulmak için *Cürcan*'dan kalkarak *Şam*'a gelmiş, ***İslâm Halifesi*** ile görüşmüş ve **Yezid**'e söylediği şeylerin aynısını ona da söylemiştir. **Halife** bu Türk Beyinin sorumluluğunu kabul etmekten çekinmiş ve ona açık, açık şöyle demiştir:

"-Evet bugün müslümanlar arasında benden daha ulu bir kimse yoktur. Fakat senin Hz. Peygamberin kabri başında müslüman olman daha hayırlıdır. Oraya git ve orada müslüman ol!"

Bu destanî İslâm ahramanı, tıpkı *Selmân-ı Fârisi* gibi, *Şamdan* kalkmış, çok uzun ve çileli bir yolculuktan sonra *"Medineye"* gelmiş, *Hz. Peygamber*'in civarına sığınmış, onun manevi misafiri olmuş, Onu kabri başında ve manevî rûhaniyeti önünde müslüman olmuş[21] aynı zamanda *"Tabiî"* olma gibi çok büyük bir makam ve şerefe nail olmuştur.

Bunlar bizim **Sul-Tekin**'in, Allah'ın hidâyetine giden yoldaki ilâhi destanından yansıtmaya çalıştığımız ilâhî manzaralardır. Şu hiç bir zaman unutulmamalıdırki, tarihte bir çok şerefli, ulu kişiler, hanlar, hakanlar, hükümdar ve melikler müslüman olmuş ve Allah'ın hidayetine kavuşmuşlardır. Ancak Türk İslâm tarihinde ve bu büyük ulu kişiler arasında **Sul-Tekin**'in

[21] Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları***, s. 87 vd.

müslümanlığı kadar manalı, onun kadar göz yaşartıcı çok az bir müslüman olma örneği vardır.

Mamafih bu ***Destan Kahramanı*, Hz. Peygamber**'in kabri başında, bu şekilde müslüman olduktan sonra yeni bir iman coşkusu ve hidayet aşkı ile ***Cürcân***'a dönmüş ve bundan böyle kendini bütün hayatı boyunca "Allah'ın ***"Kitabı"*** ve Hz. Peygamber'in ***"Sünnetini"*** ayakta tutmaya adamış ve ***İslâm Dini***nin ***Cürcânda*** yayılmasını hayatının en mukaddes, bir gayesi olarak görmüştür[22].

Cürcân'da İslâm Dininin Yaygın Bir Hale Gelmesi:

Gerçekte **Sul-Tekin**'in kendi hür irâdesi ile müslüman olmaya karar vermesi ***Medine***'ye gitmesi ve **Hz. Peygamber**'in kabri başında müslüman olması ile ***İslâm Dini, Cürcân ve Dehistanda*** en büyük dini zaferlerinden birini daha kazanmış oluyordu. Zira bu candan müslüman ***"Türk Beyi"*** Medineden sâdece yeni bir ***"imani coşku"*** değil, elinde bir büyük ***"hidâyet meşalesiyle"*** dönmüş ve bu meşale ölünceye kadar bütün ***Cürcân*** ve ***Dehistan*** topraklarını aydınlatmıştır.

Hemen şunu itiraf edelim ki; **Sul-Tekin**'in müslümanlığına kendine has münferid bir olay gözü ile bakılmamalıdır. Bu bir hidâyet fırtınası idi. Bu İslâm hidayet fırtınasının karşısında bundan böyle hiç bir kimse ve dinin durması mümkün değildi. Başta hanedan âilesinin bütün fertleri müslüman olduğu gibi, onu

[22] ***Sul-Tekin***'in İslâm destanının diğer yönleri, bundan sonraki gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***a.g.e.***, s. 93 vd.

akrabaları, en yakın silâh arkadaşları, ona bağlı boylar ve kabileler, bir diğer ifâde ile Cürcandaki ***Oğuz*** ve ***Sul-Türklerinin*** hepsi müslüman olmuşlardır. Haddizatında bunun böyle olması da gerekmektedir.

Nitekim **el-Mühelleb** ***Cürcân*** ve ***Dehistanı*** bir kan ve ateş kasırgası halinde fetheden ve bu arada bir çok masum Türkü kılınçtan geçiren bu eli kanlı ***Arap Komutanı,*** bir kaç sene sonra servet hırsı ile gözden düştüğü ve Emevîlerin ***"Ehl-i Beyt"*** ve ***"Evlâd-ı Rasûle"*** yaptıkları hakaret ve zulmü sebeb göstererek isyân ettiğinde kendi kabilesi bir yanda, bu dini bütün ***"Türk Beyi"***nden yardım istemiştir. Sul Tekin kendisini Allah'ın ***"Kitabı"*** ve Hz. Rasulü'n ***"Sünnetine"*** adıyan ve onların gösterdiği nurlu yoldan yürümeyi ölümüne bir şeref bilen bu büyük ***Mücahid,*** onun silah arkadaşları, askerleri "Hayır!" yağız çehreli, yiğit görünüşlü yeni Cürcân gâzi ve mücâhidleri el-Mühelleb'in safına katılmışlar, *Sul-İslâm Destanının* parlak yeni sayfalarını yazmışlardır.

Bilindiği gibi ikbal günlerinde ***Emevî***'lerin zulmüne ortak olan ve Türk yurtlarını bir kan ve ateş kasırgası hâlinde ele geçiren bu ganmiet ve servet düşkünü ***Arap Vâlisi,*** ikbal, makam, şan ve şöhretini kaybettikten sonra, neylersinizki ***Emevî***'lerin ***"Ehl-i Beyt" ve "Evlâd-ı Rasûle"*** yaptıkları zulmü hatırlamış ve bu yönde yaptığı ateşli konuşmalarla halkı isyana teşvik etmiş ***Sul-Tekin*** ve arkadaşlarını da kendisine yardıma çağırmıştır.

Gerçekte **Sul-Tekin** ve arkadaşları, bir diğer ifâde ile Cürcan İslâm destanının yeni kahramanlarının bu

harblerde bir tek gâyeleri vardı. O da; *İlây-ı Kelimetullah; Allahın dininin aziz olması, Onun KİTABI ve Rasülünün SÜNNET'ine uyulması idi.* Bu İslâm kahramanları Emevî askerleri ile harbederken, "Hayır!" Şehidlik şerbetini içmeye hazırlanırken bile, oklarının üstüne bir dua niyetinde bu halis niyetlerini yazmışlar ve bir yağmur gibi Emevî askerlerinin üzerlerine yağdırmışlardır. Nitekim ***Emevî Halifesi*** bile onların bu halisane niyetlerine bir mana vermiş öfkesinden patlıyacak bir hale gelmiştir. Cürcân İslâm destanının bu parlak sayfalarının çok az bir kısmını kıymetli kitabına kaydeden el-Isfahânî bu göz yaşartıcı durumu şöyle açıklamıştır.

"ولما دعا يزيد إلى نفسه لحق به صول لينصره فصادفه قد قتل وكان يقاتل كل من بينه وبين يزيد من جيش بني أمية ويكتب على سهامه صولاً ويدعوكم إلى كتاب الله وسنة نبيه وبلغ ذلك يزيد بن عبد الملك فاغتاظ وجعل يقول: ويلي على ابن العلفاء وما له وللدعاء إلى كتاب الله وسنة نبيه ولعله لا يفقه صلاته."

"Yezid b. el-Mühelleb baş kaldırınca Sul-Tekin (ve arkadaşlarını) kendisine yardım etmeye çağırdı. O da ölünceye kadar onun yanında oldu ve harbetti. O; Yezid'in Emevilerle harbederken kahramanca ön saflara (atını sürer) ve okunun üzerine;

"Sul sizleri Allahın "Kitabı" ve Peygamber'in "Sünneti"ne uymaya davet eder!" diye yazdıktan sonra Emevî askerlerine doğru atardı. Sul'un bu durumu, **Yezid b. Abdü'l-Melik**'e kadar ulaştı. Bundan çok öfkelenen Halife, öfkesinden şöyle bağırır oldu

Yazıklar olsun! Eyvah! "Şu sünnetsiz* (kabuklu) *nun oğluna bakınız! Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin Sünnetine çağırmak sanki ona mı kaldı? Onun belki namaz kılacak kadar din bilgisi bile yoktur"[23].

Neylersinizki **Emevi Halifesinin** bu sözleri, devrin yeni, yeni müslüman olmuş gayr-i arap mühtedilere karşı bakış açısını yansıtmaktadır. Emevî devlet adamları, yeni müslüman olmuş ve Allah'ın hidâyetine ulaşmış bu ***Türk Beyleri*** ve ***ulularını*** müslüman olarak görmedikleri gibi, onlarla İslâm kardeşliği ile kucaklaşmamışlardır. Bu zavallı, bir görüştür ve onun münakaşa yeri burası değildir. Oysa bunlar savrulan oklara, sâdece bu büyük ***"Türk Beyi"*** ve ***"İslâm Kahramanı"***'nın, **Allah**'ın **"Kitabı"** ve **Peygamberini "Sünneti"**'ne olan bitmez tükenmez coşkusunun bir ifâdesi olarak yazılmıştı. **Sul-Tekin**'in bu asil davranışı tarihi ***"Türk Müslümanlığı"*** ve onun İslâm ve Muhammed Ümmetine karşı ilâhi misyonunun bir ifâdesi olarak kabul edilmelidir.

İşte asıl bundan sonradırki; ***Cürcân ve Dehistanda İslâm Dini*** bir çığ gibi büyümüş, gelişmiş ve yüzlerce, binlerce insan müslüman olmuş ve ***İslâm Dini*** bu topraklarda çok güçlü bir varlık hâline gelmiştir. Bu cümleden olmak üzere ***Cürcan Dehistan*** ve diğer şehirlerde bir çok ***cami*** (medrese), ***mescid*** (Kur'an ve İslâm eğitim veren okullar) yapılmış ve bunlar halkın İslâmî hayatını besleyen önemli kurumlar olmuşlardır. Temel İslâmî kaynaklarda, Cürcânda, İslâm hidayetinin

[23] el-Isfahani, ***el-Egâni***, X, s. 43, el-Hamevî, ***el-Üdebâ***, I, s. 166.

bu en erken devirlerinde 40 tane ***cami ve mescid*** yapıldığı bildirilmektedir[24]. Bu ***İslâm Dini***nin bu bölge ve ***Sul Türkleri*** arasında ne kadar köklü ve süratli bir şekilde yayıldığının çok taze bir delili olmalıdır.

Cürcân'daki Ribatlar:

Cürcân ve Dehistan topraklarını süsleyen bu İslâmî eserler, cami ve mescidler yanısıra buralara mücâhid gâzi ve İslâma gönül vermiş bir çok kimselerin barınmalarını sağlamak, ayrıca onları dinî bir coşku içinde eğitmek için bir çok ***"ribatlar"*** yapılmıştır. Ne varki bunların kaynaklara geçen en önemlisi ***Ribat-ı Dehistan***'dır. **el-Istahrî**'den öğrendiğimize göre burası; ***"gayr-i müslim Oğuz Türklerine karşı, sınır boylarının muhafazası için yapılmıştı. Ayrıca buralarda birçok mescid bulunmakta olup***[25] ***bunlar çoğu*** "Hanefiler" ***tarafından inşa edilmiştir.***

Değerli tarihçimiz **E. Esin,** ***Ribât-ı Dehistan*** üzerinde durmuş ve onu bir *"medeniyet objesi"* olarak ele almış ve bize çok kıymetli bilgiler vermiştir. Ondan öğrendiğimize göre; Türkmenlerin ***Mescid-i Mestûriyan*** adını verdiği bazı âbideler işte bu ***Ribat-ı Dehistan***dan kaldığı sanılmaktadır. Bunlardan oymalı kaymak taşından mihrabı ile tebâruz eden Şîr-i Kebir türbesi ehemmiyetli âbidelerendir. Ona göre;

[24] es-Sehimi, s. 196, krş. Esin, E., a.g.e., s. 147.

[25] el-Istahrî, s. 213. "ولهم ثغر يعرف برباط دهستان وبها منبر وهو ثغر للغزية الأتراك."

G.A. Pugaçenkova; Ribat-ı Dehistan türbelerinde görünen Orta Asya üslûbunun Samara'ya ve Selçuklu sanatına tesir ettiğine dikkati çekmektedir. Böylece Dehistan Türk-İslâm medeniyetine şekil veren en eski merkezlerden biri ve Oğuzlar ise (bir bölümü hepsi değil) İslâmiyeti en erken kabul eden Türk (boyu) olarak gözükmektedir. Âbidelerin harâbelerinden anlaşıldığına göre "Ribât-ı Dehistan mukaddes hatıraları olan bir ziyâretgah olarak bu bölgeyi 1037'de ele geçiren Selçuklular ve 1200 lü yıllarda onlardan devr alan Harzemşah Muhammed Töküş zamanında parlak bir medeniyet merkezi idi[26].

İslâm Coğrafyacıları Ne Diyor?

Mamafih, değerli İslâm Coğrafyacıları, ***İslâm Dininin;*** Cürcân ve Dehistanda bu erken devirlerde kazanmış olduğu bu üstün başarı ve hayrî gelişmelerden sitâyişle bahsetmişler ve ***Cürcân*** müslümanları hakkında övgü dolu sözler söylemişlerdir. Bunlardan **İbn Havkal** (öl. 977) meşela, buraları gezmiş dolaşmış ve kıymetli müşâhedelerini şöyle tesbit etmiştir;

"Cürcân halkı mürüvvet sâhibidir. Çok güzel ahlâklı aynı zamanda vakar sahibi kişilerdir. Onların büyükleri de öyle, yani mürüvvet sahibi (eli bol) vakarlı kişilerdir. Güzel ahlâkı ve iyilik etmede birbirleri ile adeta yarış halindedirler[27].

[26] Esin, E., s. a.g.e., s. 147.

[27] Yürükan, Y.Z., ***Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağda Türkler,*** İstanbul, 2002, s. 114.

İbn Havkal'ın ***Cürcân*** müslümanları hakkındaki bu güzel görüşleri, **el-Istaharî ve el-Hamevî** gibi, daha bir çok İslâm coğrafyacıları tarafından paylaşıldığında hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Nitekim **el-Istahri;** ***Doğuda Irakı geçtikten sonra, Cürcana kadar o bölgede Cürcândan daha ucuz ve daha bereketli, bolluk bir ülke bulunmadığını söylemiş ve buralarının meyvesinin çok bol olduğunu bildirmiştir***[28].

Bu erken devir İslâm Coğrafyacılarından bize göre en önemlisi ***el-Makdîsidir.*** Bu değerli Müslüman Coğrafyacı, ***Cürcân*** ve ***Dehistandaki*** İslâmî gelişmeler hakkında kalemini çok cömertçe kullanmış ve buraların yerleşim birimleri yani büyük kasaba ve şehirler ve bu şehirlerde bulunan *câmi, ribat* ve *mescidler* hakkında aydınlatıcı bilgiler vermiştirki bunlar bizim konumuz açısındanda çok önemli bilgilerdir. **el-Makdîsi**'den öğrendiğimize göre;

*"**Cürcân;** ovalık ve dağlık bir bölgedir. Soğuk olmasa burada hurma bile yetişir. Turunçluk, zeytinlik, üzümlük, incirlik bir yer olup, nehirler; bol, bağ ve bahçeleri çok büyük ve bereketli, köy ve kasabaları çok, **camileri** ve sokakları temiz bir yerdir. Merkezi **Şehristandır.** Buranın diğer şehirleri **Esterâbad, Abaşkun, Alhumu ve Âhûr er-Ribat'tır.***

__Şehristan;__ Cürcan'ın merkezi olup meyveleri, zeytin ve narı bol bir şehirdir. __Abaskun__ deniz kıyısında etrafında tuğladan suru bulunan bir şehirdir. __Camisi çarşıda,__ şehri ise

[28] el-Istahri, s. 213, el-Hamevî, II, s. 120, Le Strange, G., a.g.e., s. 413.

*nehrin kıyısındadır. **Ahûr;** Dehistanın bir şehridir. Ribat'a giderken yolun sağında kalır. Uzaktan görünen **bir minâresi** yani câmisi vardır.*

***Ribat,** çöle açılan bir şehirdir. Surlarla çevrilmiştir, üç kapısı vardır. Şehir mamur, zarif, güzel **mescidleri,** parlak çarşıları, hoş evleri, tatlı yemekleri bulunan bir yerdir. **Mescidin direkleri ağaçtandır. Burası nurlu, aydınlık bir mesciddir**[29].*

İslâm Coğrafyacılarının bu açıklamalarından da anlaşıldığı gibi, ***İslâm Dini; Cürcan ve Dehistan***'a çok parlak bir şekilde girmiş, maddi manevi çok büyük zaferler kazanmıştır. Buralar, İslâmın bu en erken devirlerinde İslâmın öz yurdu olduğu gibi (VIII. asır) aynı zamanda İslâmi ilimlerinde kutlu mutlu ve umutlu bir merkezi olmuştur. Bu hareketli ve bereketli topraklarda islâmî ilimlerden özellikle *Tefsir, Hadis, Fıkıh, Arap dili ve Edebiyatı, Lugat* ilminde ve her bir asırda bir çok büyük İslâm âlimi yetişmiştir. Bunlardan başta ***Sul Tekin'in*** soyundan gelen ve Türk - İslâm tarihine ***"Sulîler"*** olarak geçen daha pek âlimlerin hepsi de Türk asıllıdır. Bunların en ulularından birisi de meselâ ***es-Sehimidir.***

es-Sehimi; Sul Hanedan ailesine gelen ve Cürcan'ın İslâm kültür ve medeniyetinde artık zirvelerde olduğu bir devirde yetişmiş olan bu büyük Türk ***"Tabakat"*** âlimi ***Cürcân Tarihi*** adındaki kıymetli eserinde, Cürcanı bu ilmi geçmişine ışık tutmuştur. O; bu hareketli topraklarda

[29] el-Makdîsi, Asenü't-Tekâsim, nşr. Digoje, s. 357, 358, 359.

yetişmiş *Tefsir, Hadis, Fıkıh,* alimlerinin kısa kısa biyografileri üzerinde durmuş ve nakletikleri rivâyetlerden kısa örnekler vermiştir ki, bu ilim adamlarının çokluğu karşısında bir insanın hayrette kalmaması mümkün değildir. Onun bu eseri Cürcân İslâm kültür ve medeniyetinin en temel eserlerinden biri ve bizim medeniyetimizin temel taşıdır.

Evet; buraya kadar olan araştırmalarımızda ***Aşağı Türkistan'ın Baykent, Buhara Semerkant, Fergâne, Cürcan ve Dehistan*** gibi önemli şehirleri ve Türk bölgelerinde İslâmiyeti yayılması üzerinde durulmuş ve ***Kuteybe*** ve onun Türk yurtlarında gerçekleştirdiği bu büyük ***İslâm İnkılabının*** ilk defa tarih objektifinde genel bir değerlendirmesi yapılmış ve çok güzel neticeler elde edilmiştir.

Bütün bunlar diğer taraftan İslâm Dininin Türkler arasında yayılmasını bizim yeni tabirimizle; kokuşmuş** Talas nazariyesi veya Talas savaşı **(750) ile izah etmeye kalkışanların hem** **Kuteybe b. Müslim**'e **hem onun davetini kabul eden** Türk milleti ve **İslâm Dinine ne kadar büyük haksızlıklar ettiklerini bütün vahşet ve dehşetiyle ortaya koymaktadır.

Son devir Türk tarihçilerinin böylesine büyük ve netice itibarı ile böylesine önemli olan Türklerin müslümanlığı meselesini hiç bir ciddi, ilmi ve ahlâki esasa dayanmayan** Talas nazariyesi **bir diğer ifade ile İslâm Dini ile** Gök Tanrı veya Şamanizm **arasındaki benzerliklerle izah etmeleri büyük olayı dejenere etmenin

yanısıra bir gaflet ve bir dalâlettir. Bundan da öte Türk tarihi ve Türk milletine bile bile yapılmış ilmî bir hiyânettir. Zira, buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Türklerin müslüman olmalarının Talas Savaşı ve Talas nazariyesi ile uzaktan ve yakından en ufak bir ilgisi olmadığı gibi *Türkler,* ***Talas savaşından çok önceki devirlerde müslüman olmuş,*** *Baykent, Buhara ve Semerkant* ***Fergâne, Cürcan ve Dehistan gibi Türk şehirleri ve bölgeleri değil İslâm Dini, İslâm kültür ve medeniyetininde çok güçlü bir merkezi haline gelmiştir.***

Hemen şunu itiraf edelimki yarınki nesilleri kör bir inad ve taassup uğruna, hem de kendi tarih, kültür ve medeniyetimiz için böylesine önemli bir konuda, böyle aslı, astarı olmıyan safsatalarla yetiştirenler ve bu safsatalarını *"resmî bir tarih görüşü"* ***olarak*** *okul kitaplarına* ***yazacak kadar ileri gidenler tarihi bir vebal altındadır. Tarih ve müslüman Türk milleti bir gün onların ilim namına yakasını tutacak ve bunun hesâbını mutlaka soracaktır.***

BİBLİYOGRAFYA

Temel Kaynaklar ve İnceleme Eserleri

el-Aclûnî, ***Keşfü'l-Hafa,*** Tah. A. el-Kalas, Kahire.

Bucbecg, G. D., ***Türk Mektupları Kanûnî Devrinde Bir Sefirin Hatıratı,*** Ankara, 1953.

el-Belâzurî, ***Futûhu'l-Büldân,*** çev. M. Fayda, Ankara, 1987.

el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Büldan,*** nşr. S. el-Müncid, Kahire, 1957.

el-Bîrûnî, ***el-Âsâru'l-Bâkıye,*** nşr. C. E. Sachau, Leipzig, 1923.

el-Câhız, ***et-Tabassur bi't-Ticâre*** nşr. H. Hüsnü, Mısır, 1935.

Ebu'l-Fida, ***Takvîmü'l-Büldan,*** nşr. M. Reinaud ve Mac. Guckin, Paris, 1840.

Ebü'l-Abbas, ***Ahbaru'd-Düvel,*** Bağdad, 1282.

Fazlu'l-Kerîm, Mevlâna, ***Mishkâtü'l-Mesabih,*** (İngilizce Tercüme), (Tarihsiz), Lahore.

el-Hamevî, ***Mu'cemü'l-Büldan,*** Beyrut, 1951.

el-Hanbeli, İbn Imad, ***Şezerâtü'z-Zeheb,*** Beyrut, 1973.

Hududu'l-Âlem: (The Regions of the World, nşr. V. Minorsky, London, 1937.

el-Istahri, ***el-Mesâlik ve'l-Memâlik,*** Kâhire, 1961.

İbn Hacer el-Askalâni, ***el-İsabe,*** Mısır, 1328.

İbn Haldun, ***K. el-İber,*** Beyrut, 1966.

İbn Havkal, ***Suretü'l-Ard, Daru Mektebet el-Hayyat,*** Beyrut.

İbn Hubeyb, ***Esmâû'l-Muğtâlin,*** (Nevadirü'l-Mahtutat), Kahire, 1954.

İbn Kesir, ***el-Bidaye ve'n-Nihaye,*** Beyrut, 1966.

İbn Kesir, ***K. en-Nihâye,*** Tah. T. M. ez-Zeyn, Mısır.

İbn Kudâme, ***el-Muğnî,*** Kâhire, 1970.
İbn Nedim, ***el-Fihrist,*** nşr. R. Teceddüd, Tahran, 1971.
İbn Nüceym, ***el-Bahr er-Râik,*** Kahire, 1311.
İbn Saad, ***Tabakat el-Kübra,*** Beyrut, 1958.
İbn Tağrıberdi, ***en-Nücûm ez-Zahire,*** Kahire, 1963.
İbnü'l-Esir, ***el-Kâmil fi't-Târih,*** Beyrut, 1965.
İbnü'l-Esir, ***el-Kâmil fi't-Tarih,*** nşr. C. J. Tornberg, Beyrut, 1965.
İbnü'l-Esir, ***Üsdü'l-Gâbe,*** Mısır, 1280.
el-Kalkaşandî, ***Subhu'l-A'şa,*** nşr. Vezâretü's-Sekâfe, Kahire, 1963.
el-Kaşgarî, ***Divanü Luğat et-Türk,*** Ankara, 1940.
el-Kazvîni, ***Asâru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbâd,*** Beyrut, 1969.
el-Kûfi, İbnü'l-A'sem, ***K. el-Fütuh,*** tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992.
el-Makdîsî, ***Ahsenü't-Tekâsîm,*** Beyrut, 1987.
el-Mesudî, ***en-Tenbih ve'l-Eşraf,*** nşr. A. L. es-Savi, Kahire, 1938.
el-Münâvi, ***Feyzü'l-Kadir,*** Mısır, 1937.
Müneccimbaşı, ***Sahâifü'l-Ahbar,*** çev. Şair Nedim, İstanbul, 1258.
en-Narşahî, ***Tarih-u Buhara,*** nşr. E. A. Bedevi ve N. M. et-Tarâzî, Mısır, 1965.
en-Nesei, ***Sünen en-Nesei, bi-Şerh es-Süyûtî,*** Mısır.
en-Nüveyri, ***Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûn el-Edeb,*** nşr. ***Vezare es-Sekâfe,*** Mısır, 1955.
es-Sealibi, ***Letâifü'l-Maarif,*** Mısır, 1960.
es-Seâlibi, ***Yetimetü'd-Dehr,*** Kahire, 1965.
es-Serahsî, ***el-Mebsut,*** Kâhire, 1324.
es-Suyûtî, ***Câmiu's-Sağır,*** Bulak Baskısı, Mısır.

Safvet, A. Z., ***Cemhere,*** Mısır, 1962.
et-Taberî, ***Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,*** tah. M. E. İbrahim, Beyrut, 1967.
el-Yakûbî, İbn Vâzh, ***Târih el-Yakûbi,*** Beyrut, 1960.
el-Yakûbî, ***K. el-Büldan,*** Necef, 1957.
ez-Zehebî, ***el-Iber fi Haber-i men Ğaber,*** Küveyt, 1960.

Makale Araştırma ve İncelemeler

el-Amidi, İ. S., ***İddiâü'n-Nübüvve,*** el-Va'yû'l-İslâmi, Küveyt, 1401, no. 99, s. 66.
Akseki, A. H., ***İslâm Dini,*** Ankara, 1958.
Ameer Ali, ***The Sprit of Islam,*** London, 1935.
Ansay, S., ***Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku,*** Ankara, 1958.
Arnold, T. W., ***The Preaching of Islam,*** Lahore, 1968.
Bala, Mirza, ***Buhara,*** İ.A., II, s. 762.
Balcıoğlu, T. Harîmi, ***Türk Tarihinde Mezhep Ceryanları,*** İstanbul, 1940.
Barthold, W., ***Fergana,*** İ.A., IV, s. 559.
Barthold, W., ***Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,*** Haz. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.
Barthold, W., ***Moğol İstilasına Kadar Türkistan,*** İstanbul, 1981.
Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** İstanbul, 1927.
Barthold, W., ***Turkestan Down to Mongol Invision,*** London, 1968.
Bilmen, O. N., ***Büyük İslâm İlmihali,*** İstanbul, 1953.
Bretschncider, E., ***Medievel Researches,*** London, 1967.

Brockelman, C., ***İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,*** çev. N. Çağatay, Ankara, 1964.

Çağatay, N. ve Çubukçu, İ. A., ***İslâm Mezhepleri Tarihi,*** Ankara, 1965.

Çağatay, N., ***İslâm Tarihi,*** İstanbul, 1972.

Donuk, A., ***Eski Türk Devletlerinde Askerî Ünvanlar ve Terimler,*** İstanbul, 1988.

Eberhard, W., ***Çin Tarihi,*** Ankara, 1947.

Eberhard, W., ***Çin Tarihi,*** Ankara, 1974.

Emin, A. E., ***Zuhru'l-İslâm,*** Kâhire, 1965.

Gibb, H. A. R., ***Orta Asya Arap Futuhatı,*** çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.

Günaltay, M. Ş., ***Türkler'in İslâm Medeniyetindeki Mevkii,*** T.T.K. Kayseri Zabıtları, Ankara, 1932.

Günay, Ü., ***Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi,*** Ankara, 1997.

Güngör, H. ve Günay, Ü., ***Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi,*** Ankara, 1997.

Hamidullah, M., ***Çin İle İlk Devir Müslümanlarının Temasları,*** İÜ.İTE Dergisi, VI, İstanbul, 1975, no. 1-2, s. 142.

Hasan, İ. H., ***Târîhu'l-İslâm,*** Kahire, 1961.

İzmirli, İsmail Hakkı, ***Peygamber ve Türkler,*** II. Türk T.K. Tebliğler, İstanbul, 1943, s. 1013-1044.

Keskioğlu, O., ***İmam-ı Azam,*** Ankara, 1960.

Kitapçı, Z., ***Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesine Türklerin Yaptığı Büyük Hizmetler,*** Konya, 2004.

Kitapçı, Z., ***Buharada İslâmiyetin Yayılışı,*** Milli Kültür Dergisi, Ankara, 1977, no. 2-3.

'Kitapçı, Z., ***et-Türk fi Müellefât el-Câhız,*** Beyrut, 1972.

Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,*** Konya, 2004.

Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,*** Konya, 2004.

Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,*** Konya, 2004.

Kitapçı, Z., ***İslâm Hidayet Güneşi Doğu Tûran Yurdunda,*** Konya, 2004.

Kitapçı, Z., ***İslâmın İlk Devirleride Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler,*** Türk Kültürü, Ankara, 1972, no. 112, s. 209-221.

Kitapçı, Z., ***Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları,*** Konya, 1996.

Kitapçı, Z., ***Orta Asya Arap Fetihlerinin Ekonomik Anatomisi,*** At. Ü. 20 Yıldönüm Yayınları, IV. Kitap, Ankara, 1978, s. 1-5.

Kitapçı, Z., ***Orta Asya Türklüğünün İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri,*** Konya, 1996.

Kitapçı, Z., ***Orta Doğu Türk Askeri Varlığının İlk Durumu,*** İstanbul, 1987.

Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler,*** Konya, 1995.

Kitapçı, Z., ***Semerkantda İslâmiyetin Yayılışı,*** Türk D.A., İsanbul, 1983, no. 25, s. 109-135.

Kitapçı, Z., ***Tarih Objektifinde Hz. Peygamberin Hadisleri ve Türkler,*** Belleten, Ankara, 1984, XLVIII, NO. 191-192, S. 418-451.

Kitapçı, Z., ***Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi,*** İstanbul, 2000.

Kurat, A. N., ***Kuteybe b. Müslimin Harzem ve Semerkantı Zaptı,*** AÜ. DTCF. Dergisi, 1948, VI, no. 5, s. 394.

Lewis, B., ***The Arabs in History,*** London, 1964.

Ligeti, L., ***Bilinmeyen İç Asya,*** çev. S. Karatay, İstanbul, 1945.

Marçais, G., ***Ribat,*** İ.A., IX, s. 737.

Muir, Sir William, ***The Caliphate ito Rise and Dicline and Fall,*** Beirut, 1963.

Muir, Sir William, ***The Caliphate its Rise and Dicline,*** Beyrut, 1963.

Necib, A., ***Türk Tarihi,*** İstanbul, 1316.

Rasony, L., ***Tarihte Türklük,*** Ankara, 1971.

Schaedder, H. H., ***Semerkant,*** İ. A., X, s. 469.

Shaban, M. A., ***The Abbasid Revolution,*** Cambridge, 1970.

Şeşen, R., ***İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,*** Ankara, 1985.

Togan, Z. V., ***Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi,*** İstanbul, 1942.

Togan, Z. V., ***Kuran ve Türkler,*** İstanbul, 1976.

Togan, Z. V., ***Umumî Türk Tarihine Giriş,*** İstanbul, 1981.

Turan, O., ***Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi,*** İstanbul, 1969.

Turan, O., ***Türkler ve İslâmiyet,*** AÜDTCF Dergisi, Ankara, IV, no 4, s. 465.

Yusuf, S. M., ***Studies in Islamic History,*** Lahore, 1970.

Yusuf, S. M., ***Sutudies in Islamic History and Culture,*** Lahore, 1970.

ez-Zirekli, H., ***el-A'lâm,*** Beyrut, 1969.

Wambry, A., Tarih-u Buhara, çev. A. M. es-Sedâtî, Kahire, 1956.

Welhausen, J., ***Arap Devleti ve Sukûtu,*** çev. F. Işıltan, İstanbul, 1960.

PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI'NIN İLK YAYINLANAN ESERLERİ

* Hz. Peygamber'in Hadislerinde *TÜRK VARLIĞI;*
* Hz. Peygamber'in Hadislerinde *TÜRK BOYLARI:* Hazarlar, Gazneliler, Selçuklular, Moğollar;
* Hz. Peygamber'in Hadislerine Göre: *OSMANLILAR ve İSLÂM HİLAFETİNİN TÜRKLERE İNTİKALİ;*
* Bediüzzaman Said Nursi ve *ANADOLU İMAN HAREKETİ:* Kuvay-ı Milliye Ruhunun Yeniden Ayağa Kaldırılması;
* *İSLÂM HİDAYET GÜNEŞİ DOĞU TÛRAN YURDUNDA:* Talas Nazariyesinin Çöküşü;
* İslâm Hidayetinin Orta Asya'da İlk Işıkları: *TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU?*
* *ORTA ASYA'DA İSLÂMİYET VE TÜRKLER:* Müslüman Türk Varlığı Arap Despotizmi Karşısında;
* *DOGU TÜRKİSTAN VE UYGUR TÜRKLERİ ARASINDA İSLÂMİYET;*
* İslâmiyeti Seçen: *İLK MÜSLÜMAN TÜRK HÜKÜMDAR VE HAKANLARI;*
* Moğollar Devrine Kadar Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti *ARAB DİLİ VE EDEBİYATININ GELİŞMESİNE TÜRKLERİN YAPTIĞI BÜYÜK HİZMETLER:* Hilâfet Ülkeleri;
* Moğollar Devrine Kadar Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti: *ORTA ASYA TÜRKLÜĞÜNÜN ARAP DİLİ VE EDEBİYATININ GELİŞMESİNE YAPTIĞI BÜYÜK HİZMETLER:* Tûran Yurdu;
* *YENİ İSLÂM TARİHİ VE TÜRKLER: TÜRKİSTAN'IN ARAPLAR TARAFINDAN FETHİ.*